

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут економіко-правових досліджень

**ГОСПОДАРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ**

Київ
2019

УДК 346.12-048.35:330.34 (447)
ББК 67.303:[65.23+65.9(4Укр)]
Г 70

Рецензенти:

доктор юридичних наук, доцент Олюха В.Г.
доктор юридичних наук, доцент Никитченко Н.В.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту економіко-правових досліджень НАН України
(протокол № 6 від 24.06.2019 р.)*

Г 70 Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку: монографія / під заг. ред. В.А. Устименка. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2019. 320 с.

ISBN 978-966-02-8935-2

У монографії висвітлено пріоритети формування сучасного господарського законодавства України під впливом концепції сталого розвитку. Розглянуто особливості правового забезпечення формування соціально-економічної та екологічної політики держави на засадах сталого розвитку. Наведено характеристику окремих елементів інституціонального забезпечення розвитку економіки на засадах сталого розвитку. Визначено перспективи підвищення інвестиційної привабливості України в умовах сталого розвитку. Аргументовано першочерговість імплементації міжнародно-правових засад судового захисту прав учасників господарських відносин як гарантії забезпечення сталого розвитку України.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних і економічних спеціальностей закладів вищої освіти, юристів-практиків, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування.

В монографии освещены приоритеты формирования современного законодательства Украины под влиянием концепции устойчивого развития. Рассмотрены особенности правового обеспечения формирования социально-экономической и экологической политики государства на принципах устойчивого развития. Приведена характеристика отдельных элементов институционального обеспечения развития экономики на принципах устойчивого развития. Определены перспективы повышения инвестиционной привлекательности Украины в условиях устойчивого развития. Аргументирована первоочередность имплементации международно-правовых основ судебной защиты прав участников хозяйственных отношений как гарантии обеспечения устойчивого развития Украины.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов юридических и экономических специальностей учреждений высшего образования, юристов-практиков, работников органов государственной власти и местного самоуправления.

**УДК 346.12-048.35:330.34 (447)
ББК67.303:[65.23+65.9(4Укр)]**

ISBN 978-966-02-8935-2

© Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	----------

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ	8
--	----------

1.1. Сучасний стан розвитку господарського законодавства України на засадах сталого розвитку	8
---	----------

1.2. Безпековий потенціал концепції сталого розвитку та можливості його реалізації правовими засобами прогнозування та планування (на прикладі економічних ризиків міграційних процесів)	35
---	-----------

1.3. Сучасні детермінанти імплементації концепції сталого розвитку в асquis Європейського Союзу: засадничі орієнтири для України	50
---	-----------

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	69
--	-----------

2.1. Принцип справедливості та його вплив на формування державної економічної та соціальної політики	69
---	-----------

2.2. Правове забезпечення формування грошово-кредитної політики держави на засадах сталого розвитку	89
--	-----------

2.3. Правове забезпечення екологічної складової сталого розвитку держави	96
---	-----------

2.4. Принцип екологічної справедливості як основа сталого розвитку держави	105
---	------------

2.5. Правове забезпечення екологізації енергетичного сектору економіки	114
---	------------

2.6. Правове забезпечення відносин у сфері виробництва та використання біомаси як джерела енергії на засадах сталого розвитку	126
--	------------

РОЗДІЛ 3. ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	147
3.1. Соціально відповідальна діяльність бізнесу як передумова реалізації цілей сталого розвитку: порівняльно-правовий аспект	147
3.2. Публічні закупівлі як правовий засіб втілення засад сталого розвитку у сферу державного регулювання економіки	159
3.3. Державна допомога як правовий засіб забезпечення досягнення цілей сталого розвитку	175
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВИ ПІДВИЩЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	189
4.1. Елементи інвестиційної привабливості України в умовах сталого розвитку	189
4.2. Підвищення інвестиційної привабливості Донбасу як спосіб вирішення соціально-економічних проблем в умовах сталого розвитку	198
4.3. Забезпечення балансу публічних та приватних інтересів як напрям підвищення інвестиційної привабливості України в умовах сталого розвитку	211
РОЗДІЛ 5. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	217
5.1. Міжнародно-правові принципи діяльності судових органів.....	217
5.2. Основні засади процесуальної діяльності господарських судів України та їх характеристика	240
5.3. Перспективні напрями удосконалення господарського процесуального законодавства України з урахуванням вимог сталого розвитку	255
ВИСНОВКИ.....	270
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	278

ВСТУП

За останні 15 років, з часу набуття чинності Господарським кодексом України, система господарського законодавства не піддавалася істотному перегляду та вдосконаленню, особливо через призму принципів сталого розвитку. Часткові зміни, які вносилися до окремих актів господарського законодавства, у тому числі до Господарського кодексу України, лише ускладнювали правове регулювання економічних відносин через непослідовність у реалізації правової політики та суперечливість законодавчих новел.

На теперішній час при формальній активізації з боку уповноважених органів державної влади роботи щодо імплементації у вітчизняне господарське законодавство положень правових актів ЄС, у змістовній площині не відбувається істотних змін та покращень. Доводиться констатувати відсутність науково обґрунтованих пріоритетів адаптації господарського законодавства України до законодавства ЄС у сфері економіки. І це при тому, що виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС зумовлює потребу у прийнятті найближчим часом значної кількості нормативно-правових актів господарсько-правового характеру.

Безсистемність правотворчого процесу та подекуди відсутність реального стремління до приведення господарського законодавства України у відповідність з правовими стандартами ЄС, створює великі перешкоди для сталого розвитку держави.

Зважаючи на те, що саме Господарський кодекс України та система актів господарського законодавства детермінують відправні засади державної економічної політики у відповідному галузевому розрізі, слід відзначити, що модернізація господарського законодавства виступає важливою передумовою сталого розвитку держави. Вказане узгоджується з Цілями сталого розвитку 2016-2030, схваленими в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, зокрема з цілями № 8, 11, 12, які, серед іншого, передбачають необхідність просувати

проведення орієнтованої на розвиток політики, яка сприяє продуктивній діяльності, створенню гідних «зелених» робочих місць, розвитку підприємництва у напрямках, які не призводять до виснаження природних ресурсів, творчості й інноваційній діяльності, та заохочувати офіційне визнання і розвиток мікро-, малих і середніх підприємств, у тому числі шляхом надання їм доступу до фінансових послуг, стимулювання ефективного використання ресурсів та енергії. Ефективність заходів з реалізації заявленого положення безпосередньо залежатиме від дієвості та повноти здійснення структурно-галузевої, інвестиційної, інституціональної та інших напрямів економічної політики держави та ступеню врахування принципів сталого розвитку у системі господарського законодавства.

Важливо наголосити на тому, що концептуальні напрями модернізації господарського законодавства мають визначатися з урахуванням цілей сталого розвитку та здобутків теорії господарського права як доктринальної основи правотворчого процесу. Останнім часом відсутня безпосередня кореляція законодавчих новацій з питань організації та здійснення відносин у сфері господарювання (форми правового регулювання) з економіко-правовими конструкціями, дієвість та ефективність яких доведена наукою господарського права, апробацією теоретичних розробок (змістом правового регулювання). У зв'язку з цим актуалізується завдання щодо забезпечення взаємозв'язку та узгодженості форми та змісту правового регулювання економічних відносин.

Таким чином, квінтесенція правотворчого процесу у сфері господарсько-правового забезпечення економіки має зазнати істотних змістовних змін і не зводиться виключно до продукування численних не пов'язаних між собою нормативно-правових актів. Сучасний стан розвитку економіки вимагає суттєвого оновлення господарського законодавства, його докорінної модернізації з урахуванням кращих європейських практик. Системність реформи господарсько-правового забезпечення економіки та внутрішня узгодженість актів господарського законодавства забезпечать належні передумови для сталого розвитку України.

Саме вищевикладеним обумовлюється актуальність та доцільність монографічного дослідження, підготовленого колективом фахівців Інституту економіко-правових досліджень НАН України.

Монографія підготовлена відповідно до плану науково-дослідних робіт Інституту економіко-правових досліджень НАН України за темою «Модернізація господарського законодавства як передумова сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0117U002308) у межах цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Траєкторія сталого розвитку України до 2030 року» авторським колективом у складі: **член-кореспондент НАН України Устименко В.А.** – вступ, висновки, підрозділи 1.1, 1.2; **доктор юридичних наук Джабраїлов Р.А.** – підрозділи 1.1, 2.1; **доктор юридичних наук Зельдіна О.Р.** – розділ 4; **доктор юридичних наук Коверзнев В.О.** – розділ 5; **кандидат юридичних наук Герасименко Н.О.** – підрозділ 2.3; **кандидат юридичних наук Гудіма Т.С.** – підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, 2.4; **кандидат юридичних наук Малолітнева В.К.** – підрозділи 1.1, 3.2; **кандидат юридичних наук Новікова В.С.** – підрозділ 3.1; **кандидат юридичних наук Єремєєва Н.В.** – підрозділ 2.5; **кандидат юридичних наук Ліллемяе О.Е.** – підрозділ 3.3.; **кандидат юридичних наук Санченко А.Є.** – підрозділ 1.3; **кандидат юридичних наук Трегуб О.А.** – підрозділ 2.6.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1.1. Сучасний стан розвитку господарського законодавства України на засадах сталого розвитку

Зважаючи на те, що саме Господарський кодекс України (далі – ГК України) та система актів господарського законодавства детермінують відправні засади державної економічної політики у відповідному галузевому розрізі, слід відзначити, що модернізація господарського законодавства виступає важливою передумовою сталого розвитку держави. Вказане узгоджується з Цілями сталого розвитку 2016-2030, схваленими в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН.

За останні роки система господарського законодавства не піддавалася істотному перегляду та вдосконаленню, особливо через призму концепції сталого розвитку. Часткові зміни, які вносилися до окремих актів господарського законодавства, у тому числі до ГК України, лише ускладнювали правове регулювання економічних відносин через непослідовність у реалізації правової політики та суперечливість законодавчих новел.

Виправити ситуацію на краще вбачається за можливе у разі модернізації господарського законодавства України з урахуванням концепції сталого розвитку та здобутків теорії господарського права як доктринальної основи правотворчого процесу. Правотворчий процес має кардинально змінитися та бути спрямованим на формування довершеної системи господарського законодавства, сприйнявши як кращі досягнення зарубіжних правових систем, так і вітчизняний науковий доробок у межах теорії господарського права.

Слід зазначити, що питання модернізації господарського законодавства тривалий час перебувають у полі зору значного кола провідних науковців-господарників та правознавців суміжних правових галузей. Зокрема, можна виділити численні наукові праці В.К. Мамутова, В.А. Устименка, А.Г. Бобкової, В.С. Щербини, Д.В. Задихайла, Г.Л. Знаменського, О.П. Подцерковного, Б.Г. Розовського та інших вчених. У контексті сталого розвитку питання вдосконалення господарського законодавства України окремо досліджувалися у наукових працях О.В. Шаповалової.

В той же час дотепер не набули значного поширення наукові розробки проблематики визначення у світлі концепції сталого розвитку, як загальносвітового імперативу побудови нової моделі управління національними економіками, стратегічних та тактичних пріоритетів модернізації вітчизняного господарського законодавства. Вказане заклало підґрунтя для проведення цього дослідження.

Після підписання 21 березня 2014 р. політичної частини Угоди про асоціацію з Європейським союзом [1] для України ще гостріше постало питання визначення орієнтирів і пріоритетів розвитку країни і прийняття національної стратегії сталого розвитку в найкоротші терміни.

Під впливом прогресивного зарубіжного досвіду і з урахуванням потреби у розробці бачення «дорожньої карти» досягнення цілей і завдань сталого розвитку, Указом Президента України від 12.01.2015 р № 5/2015 було затверджено Стратегію сталого розвитку «Україна - 2020» (далі – Стратегія «Україна - 2020») [2]. Втім відсутність належної координації дій з її виконання дозволяє констатувати незначну ефективність реалізації цього документу. До сьогодні не затверджено план дій щодо реалізації положень Стратегії «Україна – 2020» (окрім періоду 2015 року). Не відбувається моніторинг та інформування щодо стану його виконання. І це в той час, коли у підпунктах 1-2 п. 2 Указу Президента від 12 січня 2015 року № 5/2015 прямо звертається на це увага.

До речі, ухвалення глобальних Цілей сталого розвитку, офіційно відомих, як Перетворення нашого світу: порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року (англ. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) вже актуалізували необхідність перегляду положень Стратегії «Україна - 2020». Отже, практично не реалізувавши положення попереднього документу, вже (починаючи з 2016 року) розпочато роботу щодо його модернізації.

Зокрема, група у складі українських експертів, а саме представників органів влади, вчених, громадськості, бізнесменів, за підтримки Програми розвитку ООН в Україні, доклала зусиль до розробки проекту Стратегії сталого розвитку України до 2030 року (далі – Стратегія до 2030 року) [3]. На даний час проект внесений на розгляд до Верховної Ради України.

Підготовлений документ містить стратегічне бачення сталого розвитку, 7 стратегічних і 20 операційних цілей за вказаними індикаторами і цільовими показниками, визначеними для досягнення суспільством в 2020, 2025 і 2030 рр.

Втім попередній аналіз проекту Стратегії – 2030 дозволяє дійти висновку, що її реалізація буде ускладнена низкою проблем. Серед яких: відсутність методології для визначення ряду індикаторів, а також аналізу певних національних індикаторів на предмет їх відповідності міжнародним стандартам.

Ситуація погіршується і тим, що *сьогодні в структурі органів державної влади є відсутніми постійно діючий орган або підрозділ у відповідному органі, які повинні займатися виключно питаннями сталого розвитку, виконанням Україною ратифікованих у цій сфері міжнародних документів, моніторингом виконання Стратегії сталого розвитку* тощо. Разом з тим створена постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.2018 р. № 478 Рада з питань торгівлі та сталого розвитку, як *тимчасовий консультативно-дорадчий орган* Кабінету Міністрів України, покликана лише забезпечити започаткування роботи дорадчої групи з питань сталого розвитку та відбору кандидатів до групи експертів відповідно до статті 299 «Інститути громадянського суспільства» та статті 301 «Група експертів» глави 13 «Торгівля та сталий

розвиток» розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Отже, діяльність цього новоствореного органу, не дивлячись на його назву, матиме віддалений від системного вирішення проблем сталого розвитку характер.

До речі, у різні періоди здійснення державної політики в галузі сталого розвитку забезпечували різні органи. Йдеться, зокрема, про Національну комісію сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України (1997-2003 рр.), Управління стратегії сталого розвитку при Раді національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) (2001-2003 рр.), Національну раду зі сталого розвитку України при Президенті України (2003 - 2010 рр.), Національну раду з питань науки, інновацій та сталого розвитку України при Президенті України (2009 - 2010 рр.).

Слід відзначити, що Стратегією до 2030 року передбачено створення Національного агентства з питань сталого розвитку при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України. Згідно з проектом документа, на нього покладаються повноваження щодо координації дій, стратегічного планування, впровадження стратегії, моніторингу і регулярного огляду прогресу в реалізації стратегії.

В той же час привертає увагу і непослідовність підходу розробників Стратегії до 2030 року щодо створення Національного агентства з питань сталого розвитку при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України та покладення на нього вищезазначених обов'язків. Адже Стратегія сталого розвитку має міжгалузевий характер. Тому у її розробці та реалізації мають бути задіяні всі міністерства в межах своїх повноважень, а не лише Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. В свою чергу відповідальним за національну стратегію сталого розвитку має бути Президент. Саме він, згідно Конституції України є гарантом національної безпеки держави (стаття 106 Конституції України). А складовою останньої, як випливає зі статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки України», є забезпечення сталого розвитку.

В даному випадку досить слушним є досвід Федеративної республіки Німеччина (далі – ФРН), яка є лідером розробки та впровадження на національному рівні документів на підтримку наднаціональних стратегій сталого розвитку [4].

Прийняття рішення про адаптацію і подальший розвиток стратегії сталого розвитку в цій країні покладено на Федеральний урядовий кабінет.

Вся необхідна підготовча робота виконується Комітетом статс-секретарів з питань сталого розвитку на чолі з Начальником Відомства Федерального канцлера.

Комітет займається розробкою та подальшим вдосконаленням змісту національної Стратегії сталого розвитку і регулярно перевіряє поточний стан індикаторів. До його складу входять представники всіх міністерств.

Відповідальність за реалізацію національної стратегії сталого розвитку з огляду на її міжгалузевий характер і особливе значення покладено на Відомство Федерального канцлера. А у розробці та реалізації стратегії беруть участь співробітники всіх міністерств.

Рада з питань сталого розвитку, створена при Відомстві Федерального канцлера, консультує Федеральний уряд з усіх питань сталого розвитку. Члени ради (15 осіб) призначаються Федеральним канцлером терміном на три роки. Рада є незалежною і оприлюднює свою оцінку, а також пропозиції до подальшого розвитку Стратегії. У той же час Рада виступає важливим учасником суспільного діалогу.

Парламентська консультативна рада зі сталого розвитку на рівні парламенту підтримує в Німецькому Бундестазі національну Стратегію сталого розвитку Федерального уряду, а також Європейську стратегію сталого розвитку та дає рекомендації [5].

З метою дотримання та виконання цілей сталого розвитку на національному рівні, у відповідності із досвідом ФРН, який позитивно зарекомендував себе на практиці, *пропонується створення Національної ради зі сталого розвитку України при Президенті України* (як це відбувалося в 2003 -

2010 рр.). В свою чергу відповідальність за реалізацію національної стратегії сталого розвитку та моніторинг її виконання доцільно покласти на цей орган і Президента України.

Додатково, зважаючи на міжгалузевий характер стратегії сталого розвитку, *розробку системи індикаторів сталості розвитку України, методології їх визначення та моніторингу на національному та регіональному рівнях, вважається за доцільне доручити робочій групі при Кабінеті Міністрів України з залученням експертів Національної академії наук України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України, Комітету з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки (зокрема, підкомітету з питань сталого розвитку, стратегії та інвестицій) та ін.*

Формування запропонованої структури органів дозволить прискорити процеси успішного проведення реформ та реалізації стратегії сталого розвитку в Україні. В результаті буде забезпечено як відповідність загальносвітовому вектору сталого розвитку, так і досягнення його цілей на практиці. Але поки що, Україна перебуває осторонь від цього процесу, і крім цього, відчуває іміджеві втрати на міжнародному рівні (зокрема, у відносинах з Європейським Союзом (далі – ЄС)), через невиконання взятих на себе зобов'язань.

Слід визнати, що негативний вплив на реалізацію стратегії сталого розвитку справляють і досить низькі темпи реформування чинного законодавства України з урахуванням принципів сталого розвитку.

За роки незалежності було зроблено кілька спроб створити і затвердити на законодавчому рівні Концепцію сталого розвитку країни. Йдеться про такі документи, як: проект Закону про Концепцію сталого розвитку України (№ 3234 від 25.04.2001) [6], проект Закону про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 3234-1 від 19.12.2001) [7], проект Постанови про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 5749 від 02.07.2004) [8]. Жодна із спроб прийняття вищезазначених проектів не реалізована. Крім того, є

й такі, які не дійшли і до стадії проекту закону. Серед них слід відзначити «Проект Концепції переходу України до сталого розвитку», який було розроблено НАН України та направлено до Кабінету Міністрів України в 2012 р.

Вказаними обставинами, зокрема, і пояснюється істотна різниця у розвитку держав, наприклад в показниках енергоефективності. За оцінками Світового банку, Україна в частині політики і нормативів розвитку енергетичного сектору набрала лише 37 балів за показниками енергоефективності. Для порівняння, Австрія, яка вже давно зробила пріоритетом «зелену» політику, набрала в цьому ж рейтингу 73 бали, а Нідерланди – 76. Найближчі сусіди також показали високі результати: Чехія – 70, Білорусь – 62, Польща – 57. В той же час високі позиції у рейтингу посідають США – 88, Данія – 86 і Канада – 85 [9].

Звісно, не можна говорити, що з дати проголошення незалежності, поступовий перехід України до сталого розвитку не спостерігався. Про це, зокрема, свідчить прийняття таких нормативно-правових актів, як Концепція сталого розвитку населених пунктів від 24 грудня 1999 року, «Основні напрямки державної політики України в галузі охорони навколишнього середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки», Земельний, Лісовий та Водний кодекси України, Кодекс України про надра, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» тощо.

Втім не зайвим буде відзначити, що вітчизняне законодавство не зможе залишитися без істотних змін при переході до моделі сталого розвитку. А тому наразі гостро постає питання модернізації чинного законодавства з урахуванням вимог часу та європейського досвіду (зважаючи на інтеграційні процеси України до ЄС).

Водночас, слід звернути увагу, що «сліпа» імплементація актів законодавства ЄС (мається на увазі імплементація за відсутності аналізу ситуації в країні), може звести нанівець виконання Цілей сталого розвитку.

Реальне співвідношення економічного та політичного стану країни, а також усталених стереотипів її населення у поєднанні з новими тенденціями у масовій свідомості до євроінтеграції, спонукають Україну бути учасницею, часом болісного, процесу гармонізації національного законодавства до європейських стандартів.

В будь-якому разі Україна має вибудовувати власне, орієнтоване на національні інтереси законодавство. Вона повинна мати власну політичну, правову, економічну тощо позицію і діяти, в першу чергу, в інтересах Українського народу, а не в інтересах інших держав. У зв'язку з цим, слід погодитися з висловлюваннями про те, що надто часто в діях України прослідковується конформізм [10, с. 138] .

Безумовно необхідність інтеграційних процесів не заперечується жодним чином, але ці процеси повинні відбуватися з урахуванням та на підставі в першу чергу національних інтересів та економічної, соціальної, екологічної ситуації в країні. В протилежному випадку, будь-які зусилля на шляху до забезпечення сталого розвитку України можуть виявитися нікчемними.

У такому разі важливо вести мову про потребу закріплення на конституційному рівні **принципу правової ідентичності держави**, який одночасно має стати одним з принципів сталого розвитку України, реалізації її стратегії та тактики рушійних перетворень у соціально-економічній сфері.

Саме неврахування зазначеного принципу призводить до конфлікту цілей сталого розвитку України та інших країн чи їх об'єднань під час визначення засад національної економічної політики у контексті виконання дво – та багатосторонніх угод. Зокрема, вже неодноразово виникають суперечки між Україною та ЄС з приводу дотримання положень Угоди про асоціацію, які регламентують різні аспекти взаємовідносин.

Одним із прикладів можна навести ситуацію щодо підвищення ставки експортного мита на брухт чорних металів з 30 до 42 євро у 2018 році та з 42 до 58 євро у 2019 році із продовженням дії мит. Вказане передбачено нормами Законів України «Про внесення змін до розділу II «Прикінцеві та перехідні

положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення дефіциту брухту чорних металів на внутрішньому ринку»» від 17.05.2018 р. та 28.02.2019 р.

Варто зауважити, що, ще на етапі законопроектної роботи, положення Закону України від 17.05.2018 р. викликали зауваження з боку ЄС із акцентом на порушення вимог Угоди про асоціацію [11]. Хоч у пояснювальній записці до Закону України від 17.05.2018 р. зазначалося, що ст. 36 «Загальні винятки» Угоди про асоціацію з ЄС містить наступне положення: «Ніщо в цій Угоді не повинно тлумачитися як таке, що перешкоджає вжиттю або застосуванню будь-якою Стороною заходів згідно зі Статтями XX та XXI ГАТТ 1994 та їх примітками щодо тлумачення, які включено до цієї Угоди і є її невід'ємною частиною».

Крім того, попередні економічні розрахунки переконали парламент України у доцільності вжиття таких заходів. Так, у пояснювальній записці додатково зазначалося, що після підвищення вивізного мита з 10 євро за тонну до 30 євро за тонну протягом 2017 року спостерігалася тенденція збільшення заготівлі металобрухту в Україні на 7,8% порівняно з 2016 роком – до 3,79 млн т. У підсумку це дало змогу зберегти позитивну динаміку постачань металобрухту на вітчизняні металургійні підприємства: минулого року вони зросли на 1,85% порівняно з попереднім роком – до 3,30 млн т., при цьому збільшилися обсяги виробництва [11].

Отже, у даному випадку відбулася практична реалізація принципу правової ідентичності держави, дія якого спрямована на створення передумов для досягнення цілей сталого розвитку України та захисту національного економічного суверенітету.

Саме на важливості посилення економічного суверенітету держави та протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам його цілісності неодноразово акцентував свою увагу В.К. Макутов [12, с. 24].

До речі, під впливом концептуальних засад сталого розвитку мають відбутися трансформації у методологічній основі побудови ключових елементів

та категорій господарського законодавства, що неодмінно потребуватиме відповідної кореляції з доктринальними напрацюваннями у межах науки господарського права.

Насамперед, актуалізується питання втілення положень концепції сталого розвитку у принципи як господарювання, так і господарського права.

Зокрема, загальні принципи господарювання як такі, що являють собою основу правового регулювання господарської діяльності, представлені у ст. 6 ГК України [13]. Відповідно нормативно визначений перелік потребує розширення шляхом доповнення новим абзацом наступного змісту: *«забезпечення сталого розвитку з метою дотримання балансу у реалізації екологічної, економічної та соціальної політики держави, пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість дотримання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської діяльності»*.

Погоджуючись з В.С. Щербиною у тому, що між принципами господарювання та принципами господарського права існує певний взаємозв'язок [14, с.87], можна запропонувати використати вищенаведене формулювання у тій же редакції чи з певними змінами як позначення одного з принципів господарського права.

Вважаємо, що саме цей принцип має стати своєю «точкою відліку», основою правового господарського порядку та імперативом господарської діяльності, суспільного життя та державної економічної, соціальної й екологічної політики.

Саме правовий господарський порядок, який згадується у ст. 5 ГК України, має стати практичним комплексним механізмом реалізації державної політики у сфері економіки, змістовно охоплюючи не лише конституційно-правові принципи, що містяться у змісті зазначеної правової норми, але і міжгалузеві (які згадуються у тексті ГК України), галузеві (науки господарського права) правові принципи та принципи сталого розвитку.

Додатково відповідне розширення інструментальної бази досягнення правового господарського порядку дозволить створити систему індикаторів, ступінь дотримання яких стане критерієм оцінки ефективності впливу норм господарського законодавства на економічні відносини, у тому числі ті, що мають тісний взаємозв'язок з відносинами екологічного та соціального характеру. Зокрема, вказане могло б отримати втілення у державній регуляторній політиці у якості методологічної основи для оцінки потенціалу регуляторних актів. Крім того, не виключено можливість впровадження системи індикаторів правового господарського порядку у правотворчу роботу Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, що може отримати вияв у виділенні комплексного розділу у пояснювальних записках до проектів нормативно-правових актів. Доцільним також вбачається використання системи індикаторів правового господарського порядку у експертній діяльності, зокрема, під час оцінки законопроектів Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України.

Принагідно хочемо відзначити, що у ГК України частково отримали вираз окремі правові принципи з вищеназваних груп, проте не отримали системного закріплення та визнання у якості керівних засад правового господарського порядку.

Якщо конституційно-правові та господарсько-правові принципи знайшли більш повне закріплення у тексті ГК України з певним конкретним змістовним наповненням у окремих статтях різних глав, то міжгалузеві правові принципи, як і принципи сталого розвитку, майже не отримали деталізації у кодексі.

Так, у ст. 10 ГК України згадується про важливість дотримання принципу соціальної справедливості під час здійснення податкової політики та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу у межах бюджетної політики держави. Проте практичне втілення цього принципу потребує належного правового алгоритму, який на теперішній час не розроблено, що актуалізує потребу у здійсненні комплексних теоретико-прикладних розробок.

Вказаний міжгалузевий принцип *мав б отримати наскрізну конкретизацію у нормах Кодексу*, виступаючи тим самим умовою визнання здійснення державної економічної політики та господарської діяльності у межах встановленого правового господарського порядку.

Важливо відзначити і те, що окремі правові принципи у доктринальних дослідженнях одночасно визнаються принципами сталого розвитку. Зокрема, у фундаментальній праці Джона Роулза «Теорія справедливості» наголошується, що кожне покоління повинно зберегти не тільки здобутки культури та цивілізації, але і ті інституції, які були створені, та відкладати або заощаджувати у кожний період часу відповідну кількість накопиченого капіталу. Така економія може мати різні форми: від інвестицій у машинне обладнання та інші засоби виробництва до інвестицій у навчання та освіту [15, с. 252]. Саме у такому сенсі формується сучасне розуміння концепції сталого розвитку і значення принципу справедливості у її змістовному наповненні лише посилюється.

Звісно, збагачення змісту ГК України принципами сталого розвитку із концентрацією їх у ст. 5 (у якості основи правового господарського порядку) є непростим завданням, що зумовлено відсутністю єдиного наукового підходу до визначення переліку таких принципів.

Так, у наукових джерелах наголошується на тому, що сталий розвиток неможливо забезпечити без дотримання ключових принципів. Зокрема, у аналітичній записці, підготовленій працівниками Науково-дослідного інституту праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України, наводиться інформація про те, що сталий розвиток розкривається через наступну систему елементів:

необхідність (обов'язок) збереження довкілля в інтересах майбутніх поколінь (так званий принцип міжгенераційної рівності, рівності між поколіннями);

обов'язок використання природних ресурсів у «сталий» спосіб (раціональне використання природних ресурсів);

рівність держав у використанні природних ресурсів (необхідність забезпечення рівного доступу держав до вигод від використання природних ресурсів);

обов'язок інтегрованого підходу до соціально-економічного розвитку (включення екологічних питань до процесу соціально-економічного планування) [16].

На думку окремих науковців, триєдина концепція сталого розвитку ґрунтується на:

забезпеченні природно-екологічної стійкості навколишнього середовища (на основі теорії біотичної регуляції);

організації економічного розвитку (на основі радикально модифікованої ринкової системи);

забезпеченні сталого соціального розвитку (**на основі принципів справедливості і солідарності**);

екологізації суспільної свідомості (на основі використання системи освіти та засобів масової інформації);

забезпеченні тісного міжнародного співробітництва та кооперації для досягнення цілей сталого розвитку [17, с. 12].

В інших джерелах зустрічається згадування про такі принципи сталого розвитку:

обережності (збереження сучасного стану навколишнього середовища як перешкоди безповоротним чи небезпечним змінам);

«передбачати і запобігати» (більш дешевий, менш ризикований підхід, ніж ліквідація збитків навколишньому середовищу);

балансу між ресурсами і забрудненням (використання ресурсів у рамках масштабів регенеративної здатності екосистем; контроль над обсягом надходжень забруднень і відходів у рамках асиміляційного потенціалу екосистем);

збереження природного багатства на нинішньому рівні (недопущення чи зменшення втрат природно-ресурсного потенціалу);

«забруднювач платить» (повна вартість екологічного збитку повинна бути компенсована користувачем (споживачем)) [18].

Певні принципи сталого розвитку згадуються у текстах міжнародно-правових актів та багатосторонніх угод.

Зокрема, у Декларації Ріо-де-Жанейро по довкіллю і розвитку від 14 червня 1992 року згадується 27 принципів. Додатково певні принципи сталого розвитку згадуються у главі 13 «Торгівля та сталий розвиток» розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію. Зокрема, у ч. 4 ст. 292 зауважується, що Сторони гарантують, що їхня екологічна політика ґрунтуватиметься на **принципі обережності та принципах, які вимагають застосування превентивних заходів**, відшкодування в пріоритетному порядку шкоди, заподіяної навколишньому середовищу, та сплати штрафу забруднювачем навколишнього середовища. Крім того, наголошується і на тому, що Сторони докладають зусиль для спрощення торгівлі товарами з метою сприяння сталому розвитку, зокрема товарами, які є предметом «чесної та етичної торгівлі», а також тими, що пов'язані з **принципами корпоративної соціальної відповідальності та підзвітності** (ч. 3 ст. 293).

Звісно, що перелічені принципи сталого розвитку у певному агрегованому вигляді можуть отримати втілення у ГК України.

Загалом, вже сьогодні можна було б закріпити у тексті ГК України принципи сталого розвитку як відправні для формування державної економічної стратегії та тактики, окрім запропонованих змін до ст.ст. 5-6. Так, доцільно у ст. 11 Кодексу передбачити, що прогнозування та планування економічного і соціального розвитку здійснюється *із дотриманням принципів сталого розвитку*.

На даний час лише у поодиноких випадках здійснюється наголос на обов'язковості розвитку тієї чи іншої сфери суспільних відносин на засадах сталого розвитку. Наприклад, у Державній цільовій програмі відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 р. № 1071, у рубриці «Шляхи і способи

розв'язання проблеми» наголошується на тому, що оптимальним варіантом вирішених окреслених у документі проблем є той, який передбачає модернізацію всіх аспектів життєдіяльності східних регіонів України на засадах сталого розвитку (за економічним, соціальним та екологічним вимірами) [19].

Отже, на даний час затребуваним вимогами часу є підхід, за якого засади сталого розвитку мають стати відправною базою для підготовки всіх програмних документів. При цьому рівень деталізації шляхів втілення принципів сталого розвитку у сферу суспільних відносин, щодо яких передбачено програмний метод правового регулювання, має бути більш значним на відміну від формалізованого підходу, який наразі витримується.

Додатково можна запропонувати внести зміни до ч. 5 ст. 11 ГК України, передбачивши те, що суб'єктам господарювання, які не враховують суспільні інтереси *та пріоритети сталого розвитку*, відображені в програмних документах економічного і соціального розвитку, не можуть надаватися передбачені законом пільги та переваги у здійсненні господарської діяльності.

В цілому, вищенаведений аналіз настановує на думку про те, що триєдина проблематика сталого розвитку може бути більш ефективно розв'язана саме методами науки господарського права та із використанням господарсько-правових засобів. Саме вони мають своїм завданням утримання цілісності правової регламентації найважливіших економічних відносин, пов'язаних із господарським використанням природних ресурсів та забезпеченням соціальної спрямованості господарської діяльності.

У певній мірі на це вже звертали увагу окремі науковці-господарники. Зокрема, слід окремо наголосити на проекті Концепції модернізації господарського законодавства на базі Господарського кодексу, який був підготовлений колективом науковців Інституту економіко-правових досліджень НАН України під керівництвом В.К. Мамутова [20], а також варто виділити дисертаційне дослідження О.В. Шаповалової на тему «Адаптація господарського законодавства до вимог сталого розвитку» [21]. У вказаних дослідженнях акцентовано наголошується на необхідності подальшого

розширення змісту ГК України та впорядкування на його основі всього масиву господарського законодавства, що сприятиме переходу на новий якісний рівень правового регулювання господарської діяльності.

Вказаний методологічний підхід до формування системи господарського законодавства мав би отримати вираз у тексті ГК України. У зв'язку з цим слід було б у структурі глави 1 «Загальні положення» Кодексу передбачити окрему статтю або внести зміни та доповнення до змісту ст. 7 «Нормативно-правове регулювання господарської діяльності», визначивши співвідношення норм ГК України з іншими актами законодавства України, керівні засади, які б встановлювали порядок внесення змін до Кодексу.

За аналогією можна було б скористатися підходом, який закріплено в ч. 2 ст. 4 Цивільного кодексу України. Зокрема, цією нормою передбачається наступне:

«Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України.

Актами цивільного законодавства є також інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та цього Кодексу (далі - закон).

Якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подав до Верховної Ради України проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до Цивільного кодексу України. Поданий законопроект розглядається Верховною Радою України одночасно з відповідним проектом закону про внесення змін до Цивільного кодексу України».

В той же час, на відміну від системи актів цивільного законодавства України, спрямованих на регламентацію особистих немайнових та майнових відносин, доцільність внесення змін до ГК України має визначатися не лише фактом підготовки окремого закону, який у інший спосіб регулюватиме господарські відносини, але і результатами попереднього аналізу його регуляторного впливу на відповідну сферу відносин. І лише за результатами

порівняльної характеристики чинної та запропонованої господарсько-правової норми можна буде доходити висновку про потребу внесення змін до ГК України.

При цьому аналіз регуляторного впливу має відбуватися з урахуванням концептуальних положень сталого розвитку, його триєдиної основи, про що наголошувалось у національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [22].

Одним із кроків для досягнення Цілей сталого розвитку є їх інтеграція у державну регуляторну політику, тобто прийняття всіх рішень у державі на основі даних принципів та заради їхньої реалізації. Втім, в Україні державна регуляторна політика взагалі не розглядається в якості засобу досягнення стратегічних та довгострокових цілей розвитку України, однак при цьому виступає потужним засобом для їхньої реалізації. І навпаки, наприклад, у ЄС інструменти з кращого регулювання вважаються одним із засобів забезпечення подальшої інтеграції сталого розвитку у європейські політики. Аналіз регуляторного впливу актів Європейської комісії повинен оцінювати соціальні, економічні та екологічні наслідки, а відстеження результативності актів повинно включати перевірку дотримання трьох компонентів сталого розвитку у *суворому інтеграційному підході* (авторське виділення) [23, с. 15]. Сталий розвиток включено у набір засобів кращого регулювання як один із впливів, що мають враховуватись під час оцінки регуляторного впливу. Майже всі цілі сталого розвитку охоплені набором засобів з кращого регулювання.

Згідно з правилами кращого регулювання у ЄС, оцінка регуляторного впливу є обов'язковою, коли очікуваний економічний, екологічний або соціальний вплив дій ЄС є потенційно значним. Критерій «значний вплив» застосовується як на макро –, так і мікрорівнях. Це передбачає, що регуляторний акт буде мати вплив не тільки на всю економіку та суспільство в цілому, але і на ініціативи, які потенційно матимуть значний вплив на певну галузь, групу суспільства або територію [24, с. 33]. Під час оцінки регуляторного впливу необхідно встановити, яким буде потенційний економічний, екологічний та соціальний вплив пропозиції. Розглядатися мають

всі три категорії, крім випадків, коли щодо однієї чи двох з них є очевидна недоцільність щодо проведення оцінки.

Згідно з інструкцією з проведення оцінки регуляторного впливу ЄС прикладом питань, які виступають для оцінювання соціального впливу (за розділами зайнятість, умови праці, вплив на доходи, охорона здоров'я та безпека, злочинність та тероризм, культура тощо) виступають: 1) у якій мірі створюються нові робочі місця або навпаки скорочуються?; 2) ці робочі місця створюються у конкретному регіоні, галузі або для конкретних вікових та соціальних груп?; 3) чи пропозиція має вплив на організацію роботи?; 4) чи пропозиція впливає на здоров'я та безпеку осіб (населення), включаючи тривалість життя, смертність тощо; 5) чи альтернатива має вплив на збереження культурної спадщини? Прикладами питань, які виникають під час оцінки екологічного впливу (за розділами клімат, якість повітря, води, флори та фауни, ґрунту, ефективне використання ресурсів, відповідальне споживання тощо) виступають: 1) чи пропозиція має вплив на рівень викидів шкідливих речовин у атмосферу? Крім того, оцінка включає і вплив на дотримання основних прав людини. Враховуючи те, що Україна приєдналась до глобального процесу забезпечення сталого розвитку, що вимагає концептуальних змін в усіх сферах життя, слід доповнити аналіз регуляторного впливу, який передбачений Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [25] обов'язковою оцінкою екологічного та соціального впливу регуляторного акта.

Згідно із ст. 8 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» аналіз регуляторного впливу передбачає визначення та оцінку усіх прийнятних альтернативних способів досягнення встановлених цілей, а також визначення очікуваних результатів прийняття запропонованого регуляторного акта, у т.ч. здійснення розрахунку очікуваних витрат та переваг для суб'єктів господарювання. При цьому, для реалізації сталого розвитку є доцільним трансформувати підхід до аналізу регуляторного впливу для зосередження на довгострокових цілях сталого

розвитку. Це передбачає перехід від стандартного аналізу витрат та переваг, який враховує переважно лише економічну складову, до аналізу, який побудований на декількох критеріях, які пов'язані з цілями сталого розвитку. Можливо залишити такий же підхід до оцінки витрат та переваг альтернативних способів досягнення цілей, однак потім розмістити їх по рейтингу за їх ефективністю у досягненні цілей сталого розвитку. Якщо ж ціль сталого розвитку вже включена в якості основної для розробки регуляторного акта, цей процес буде майже автоматичним. Наприклад, згідно з набором засобів кращого регулювання ЄС регуляторні органи вже спрямовуються на те, щоб здійснювати порівняння альтернативних варіантів (бажано у формі таблиць), визначаючи не тільки витрати та переваги, але і «міру, у якій вони зможуть досягнути цілі та відповідність кожної альтернативи цілям політики ЄС, включаючи Хартію з фундаментальних прав та інших ініціатив та інструментів політики» [24, с. 48].

Системний перегляд регуляторних актів має відповідати не тільки на питання чи ефективно регулювання, чи зручний акт для бізнесу, яка вартість регулювання, але і щодо впливу на навколишнє середовище, чи не погіршив акт стан та вплив на довкілля, чи не погіршив умови праці людей, стан здоров'я.

Позитивним кроком до врахування впливу регулювання на стан довкілля та здоров'я людей стало прийняття в Україні у березні 2018 р. Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» [26]. Втім даний Закон стосується лише документів державного планування (стратегій, планів, схем, містобудівної документації, загальнодержавних програм, державних цільових програм та інших програм і програмних документів, включаючи зміни до них, які розробляються та/або підлягають затвердженню органом державної влади, органом місцевого самоврядування). Враховуючи курс України саме на досягнення сталого розвитку, що являє собою обов'язкову інтеграцію трьох елементів, є доцільним оцінювати не лише екологічний вплив документів державного планування, але і соціальний та економічний ефекти. У цьому контексті в Україні є доцільним запровадити поняття «оцінка сталого

розвитку», яке у зарубіжній літературі визначають як засіб, що допомагає суб'єктам, які приймають рішення та формують політику, вирішувати, які заходи мають бути вжиті або навпаки, з метою зробити суспільство більш сталим [27, с. 596]. Крім того, додаткових змін потребуватиме Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [28] шляхом доповнення його принципом *сприяння сталому розвитку*, зміст якого полягатиме у проведенні обов'язкової оцінки соціального, екологічного та економічного впливу під час розроблення та затвердження прогнозних та програмних документів економічного та соціального розвитку.

Слід зазначити, що вищевказані механізми регуляторної політики передбачають аналіз регуляторного впливу акта, що вже має сформовану ідею, ціль і задачі, для того, щоб визначити їх прийнятність у контексті наслідків та внести відповідні зміни, щоб покращити відповідний вплив, тобто коли пропозиція вже концептуалізована. Втім, враховуючи наявність проекту стратегії сталого розвитку з чіткими цілями, завданнями та індикаторами, є доцільним запровадити підхід, коли аналіз здійснюється, виходячи з конкретно встановленої мети сталого розвитку. Підхід до оцінки, який ґрунтується на поставленій меті, використовує чітко сформульовані цілі, завдання та індикатори які, як правило, є кількісними. Іншими словами, за відправну точку береться те, що має бути досягнуто задля сталого розвитку, а вже тоді оцінюється ймовірність реалізації регуляторного акта. Кожна Ціль сталого розвитку має свої завдання, а також індикатори, які дозволяють оцінити ступінь досягнення цілі:

Ціль → Завдання → Індикатор

Наприклад, для досягнення сьомої Цілі сталого розвитку – «Доступна та чиста енергія» – поставлено декілька завдань, наприклад, збільшення частки енергії з відновлювальних джерел у глобальному енергетичному балансі. Для моніторингу стану досягнення даної цілі визначено індикатор – частка енергії (%), виробленої з відновлювальних джерел, у загальному кінцевому споживанні

енергії у 2030 р. Згідно з Національною доповіддю «Цілі сталого розвитку: Україна» для України такий індикатор, наприклад, у 2020р. становить 11%. Для довідки, у ЄС такий показник має становити 20% до 2020р., у Енергетичних національних стратегіях країн-членів ЄС даний показник встановлено, наприклад, для Угорщини – 13%, Польщі – 15%, Німеччини – 18%, Литви – 23%, Естонії – 25%, Латвії – 40%. Кінцевий показник для України у 2030р. складає 17,1% [29].

Цілям, завданням та індикаторам мають відповідати такі етапи здійснення державної регуляторної політики:

1) ціль – ініціювання, пропозиція про необхідність підготовки проекту регуляторного акта, або про необхідність його перегляду. Необхідність розробки регуляторного акта має бути обумовлена не тільки неможливістю розв'язання проблеми за допомогою ринкового механізму або діючих регуляторних актів, а у першу чергу потребою у досягненні цілей сталого розвитку. Слід обґрунтувати, як виявлена проблема впливатиме на цілі сталого розвитку і як дана проблема буде розвиватись без державного втручання;

2) завдання – розробка проекту регуляторного акта для досягнення поставленої цілі. На цьому етапі відбуватиметься аналіз регуляторного впливу, який серед іншого буде включати порівняння альтернативних способів досягнення цілі, ґрунтуючись не тільки на аналізі витрат та переваг, але і на мірі, в якій вони сприятимуть досягненню певної цілі сталого розвитку;

3) індикатори – відстеження результативності регуляторного акта, як того вимагає ст. 10 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Відстеження результативності регуляторних актів має ґрунтуватися на новому підході, а саме, показники, за якими має визначатися результативність регуляторного акта, мають бути безпосередньо пов'язаними з очікуваним прогресом у досягненні цілей сталого розвитку й відповідними завданнями Стратегії сталого розвитку. У відстеженні результативності важливу роль має відігравати Державна служба статистики України. Так, наприклад, у ЄС з 2005 р. по 2015 р. Євростат регулярно готував

кожні два роки доповіді з моніторингу Стратегії ЄС зі сталого розвитку, що ґрунтувались на встановлених індикаторах сталого розвитку. Наразі такі звіти адаптовані під 17 Цілей сталого розвитку зі статистичним показником по кожній цілі [30]. Дані такого моніторингу можуть слугувати основою для визначення пріоритетності досягнення певних цілей [31, с. 12].

Крім того, дуже важливим аспектом для України виступає необхідність запровадження спеціальних механізмів проведення оцінки регуляторного впливу потенційних міжнародних торговельних угод, в яких Україна виступає стороною. Наприклад, у ЄС таких механізмів існує декілька, що відповідають відповідним етапам процесу укладення торговельної угоди.

На початковому етапі підготовки торговельної угоди у ЄС проводиться і окрема оцінка регуляторного впливу потенційної торговельної угоди, що включає відповіді на питання «чи торговельні переговори виступають найкращим способом для торговельних відносин з країною-партнером?», «які питання мають бути охоплені угодою?», «який потенційний вплив може мати торговельна угода?». Така оцінка регуляторного впливу передбачає збір та аналіз інформації для підтримки рішення.

Другим етапом виступає застосування спеціального аналітично-прогностичного інструменту «Оцінка впливу міжнародної торгівлі на сталий розвиток» (Trade Sustainability Impact Assessment), що проводиться незалежними зовнішніми експертами під час переговорів щодо укладення торговельних угод та для попереднього виявлення їх ймовірного впливу - екологічного, економічного та соціального, також дотримання прав людини [32, с. 103]. Європейська комісія проводить таку оцінку торговельних угод, щодо яких ведуться переговори, вже з 1999 р. Оцінка розпочинається одразу після того, як Рада ЄС формально уповноважує Європейську Комісію вступити у переговори, як правило, не пізніше ніж 6 місяців після початку таких переговорів. За результатами оцінки експертами розробляються рекомендації, які допомагають представникам ЄС під час ведення переговорів [33].

Як тільки завершуються переговори, і перед тим як угода буде підписана, Європейською комісією проводиться економічний аналіз потенційної торговельної угоди для Європейського парламенту та Ради ЄС. Такий аналіз оцінює вплив дійсних наслідків від переговорів, тобто по завершенню переговорів, у контексті зниження торговельних бар'єрів, що відрізняє його від оцінки регуляторного впливу та оцінки впливу міжнародної торгівлі на сталий розвиток, які надають лише оцінку можливого впливу, що ґрунтується на припущеннях щодо рівня зниження таких бар'єрів [33].

Саме такий механізм може попередити потенційні негативні наслідки для інтересів України. Наприклад, оцінка впливу міжнародної торгівлі на сталий розвиток у випадку Угоди про асоціацію з ЄС проводилась консорціумом ECORYS за фінансової підтримки Європейської комісії [34]. І хоча дана оцінка передбачає аналіз потенційного впливу як для ЄС, так і країни-партнера, та є незалежним дослідженням, ініціатива про її проведення походить від ЄС. Тобто в першу чергу, це інструмент ЄС для врахування всіх позитивних та негативних впливів угоди для своєї економіки.

Здійснення такої оцінки потенційного впливу угод, в яких Україна є стороною, могло б попередити проблемні питання, які на сьогодні виникають, наприклад у випадку мораторію на експорт лісоматеріалів у необробленому вигляді [35], що стало підставою для ініціювання арбітражної процедури з боку ЄС відповідно до Угоди про асоціацію України з ЄС. За наявності на офіційному сайті Верховної Ради України лише пояснювальної записки до проекту про запровадження мораторію до вказаного Закону автори серед аргументів на підтримку мораторію вказують неефективне використання лісових масивів та завдання шкоди екологічному стану території України [36]. Попередня би оцінка таких наслідків у трьох аспектах: економічному, екологічному та соціальному, під час ведення переговорів щодо Угоди про асоціацію з ЄС могла б сприяти розгляду альтернативних варіантів вирішення даного питання.

Підводячи підсумок вищенаведеному науковому аналізу, вбачається за можливе дійти *наступних висновків*:

на даний час в структурі органів державної влади немає постійно діючого органу або підрозділу у відповідному органі, які повинні займатися питаннями сталого розвитку, виконанням Україною ратифікованих у цій сфері міжнародних документів, моніторингом виконання Стратегії сталого розвитку. У зв'язку з цим та з урахуванням прогресивного досвіду ФРН, пропонується створити Національну раду зі сталого розвитку України при Президенті України (як це відбувалося в 2003–2010 рр.). Додатково пропонується визнати Президента України і Національну раду зі сталого розвитку України при Президенті України відповідальними за організацію виконання національної стратегії сталого розвитку та здійснення моніторингу її виконання;

зважаючи на міжгалузевий характер стратегії сталого розвитку, доцільним є створення робочої групи при Кабінеті Міністрів України щодо розробки системи індикаторів сталості розвитку України, методології їх визначення та моніторингу на національному та регіональному рівнях. До складу робочої групи пропонується залучити, зокрема, експертів Національної академії наук України;

у процесі визначення правових засад національної економічної політики відбувається конфлікт цілей сталого розвитку України та інших країн чи їх об'єднань у контексті виконання дво – та багатосторонніх угод, що призводить до порушення національного економічного суверенітету. У зв'язку з цим запропоновано закріпити на конституційному рівні принцип правової ідентичності держави, який одночасно має стати одним з принципів сталого розвитку України, реалізації її стратегії та тактики рушійних перетворень у соціально-економічній сфері;

під впливом концептуальних засад сталого розвитку мають відбутися трансформації у методологічній основі побудови ключових елементів та категорій господарського законодавства, що неодмінно потребуватиме

відповідної кореляції з доктринальними напрацюваннями у межах науки господарського права;

набуває актуальності питання втілення положень концепції сталого розвитку у принципі як господарювання, так і господарського права. Зокрема, пропонується розширити перелік загальних принципів господарювання шляхом доповнення ст. 6 ГК України новим абзацом наступного змісту: «забезпечення сталого розвитку з метою дотримання балансу у реалізації екологічної, економічної та соціальної політики держави, пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської діяльності». Додатково пропонується використати вищенаведене формулювання у тій же редакції чи з певними змінами як позначення одного з принципів господарського права;

правовий господарський порядок, який згадується у ст. 5 ГК України, має стати практичним комплексним механізмом реалізації державної політики у сфері економіки, змістовно охоплюючи не лише конституційно-правові принципи, що містяться у змісті зазначеної правової норми, але і міжгалузеві (які згадуються у тексті ГК України), галузеві (науки господарського права) правові принципи та принципи сталого розвитку;

розширення інструментальної бази правового господарського порядку дозволить створити систему індикаторів, ступінь дотримання яких стане критерієм оцінки ефективності впливу норм господарського законодавства на економічні відносини, у тому числі ті, що мають тісний взаємозв'язок з відносинами екологічного та соціального характеру. Зокрема, вказане могло б отримати втілення у державній регуляторній політиці у якості методологічної основи для оцінки потенціалу регуляторних актів. Додатково можливим є впровадження системи індикаторів правового господарського порядку у правотворчу роботу Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, що може отримати вияв у виділенні комплексного розділу у пояснювальних записках до проектів нормативно-правових актів. Доцільним є

використання системи індикаторів правового господарського порядку у експертній діяльності, зокрема, під час оцінки законопроектів Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України;

принципи сталого розвитку мають набути характеру відправних для формування державної економічної стратегії та тактики. У зв'язку з цим запропоновано у ст. 11 ГК України передбачити, що прогнозування та планування економічного і соціального розвитку здійснюється із дотриманням принципів сталого розвитку. Додатково запропоновано передбачити те, що суб'єктам господарювання, які не враховують суспільні інтереси та пріоритети сталого розвитку, відображені в програмних документах економічного і соціального розвитку, не можуть надаватися передбачені законом пільги та переваги у здійсненні господарської діяльності. Крім того, сформульовано положення про внесення змін до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» шляхом *доповнення його принципом сприяння сталому розвитку*, зміст якого полягатиме у проведенні обов'язкової оцінки соціального, екологічного та економічного впливу під час розроблення та затвердження прогнозних та програмних документів економічного та соціального розвитку;

модернізація господарського законодавства має відбуватися на базі ГК України. У зв'язку з цим пропонується у структурі глави 1 «Загальні положення» Кодексу передбачити окрему статтю або внести зміни та доповнення до змісту ст. 7 «Нормативно-правове регулювання господарської діяльності», визначивши співвідношення норм ГК України з іншими актами законодавства України, керівні засади, які б встановлювали порядок внесення змін до Кодексу. Запропоновано за аналогією скористатися підходом, який закріплено в ч. 2 ст. 4 Цивільного кодексу України. В той же час, висловлено застереження про те, що на відміну від системи актів цивільного законодавства України, спрямованих на регламентацію особистих немайнових та майнових відносин, доцільність внесення змін до ГК України має визначатися не лише фактом підготовки окремого закону, який у інший спосіб регулюватиме

господарські відносини, але і результатами попереднього аналізу його регуляторного впливу на відповідну сферу відносин;

доцільно змінити концептуальні засади реалізації державної регуляторної політики з метою досягнення цілей сталого розвитку. Державну регуляторну політику варто реалізовувати таким чином, щоб акцентувати увагу не лише на скороченні витрат, які тягнуть за собою регуляторні акти, зокрема для бізнесу, але і на підтримці довгострокових цілей держави. Потрібно, щоб цілі сталого розвитку формували рішення на кожному рівні планів, програм та проектів. Думка про сталий розвиток має стати невід'ємною частиною процесу розробки регуляторного акта та впливати на подальше прийняття рішень. Оцінка регуляторного впливу має включати оцінку впливу виявленої проблеми на цілі сталого розвитку;

аналіз регуляторного впливу згідно із Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» слід доповнити оцінкою екологічного та соціального ефектів. Для цього необхідна методологічна основа, яка розглядає сталий розвиток як основу для проведення оцінки регуляторного впливу, а не лише як один із напрямів для оцінки. У зв'язку з цим висловлено думку про доцільність запровадження поняття «оцінка сталого розвитку», яке у зарубіжній літературі визначають як засіб, що допомагає суб'єктам, які приймають рішення та формують політику, вирішувати, які заходи мають бути вжиті або навпаки, з метою зробити суспільство більш сталим;

доцільним є проведення щодо документів державного планування комплексної оцінки сталого розвитку, а не лише екологічної експертизи;

пропонується запровадити підхід до оцінки, який ґрунтується на поставленій меті, яка бере за відправну точку те, що має бути досягнуто задля сталого розвитку. Така оцінка дає змогу відповісти на питання, чи документ має позитивний вклад у досягнення цілей сталого розвитку? А існуючі оцінки регуляторного впливу та екологічна стратегічна оцінка дають можливість дати

відповідь на питання, чи прийнятним є відповідний вплив документу? Основний фокус зосереджений саме на мінімізації негативних наслідків; доцільно впровадити спеціальні механізми проведення оцінки регуляторного впливу потенційних міжнародних торговельних угод, в яких Україна виступає стороною.

1.2. Безпековий потенціал концепції сталого розвитку та можливості його реалізації правовими засобами прогнозування та планування (на прикладі економічних ризиків міграційних процесів)

Безперервне економічне зростання призводить до масових зіткнень з природними межами планети. В свою чергу, економіка під диктатом фінансової системи з її схильністю до спекуляцій, як правило, сприяє збільшенню розривів у добробуті і доходах. В результаті, чимало людей бачать світ у стані безладу, непорозуміння та невпевненості. Такі тенденції ускладнюють перехід до сталого розвитку країни, сприяють масовій міграції і несуть загрозу національній безпеці держави.

Як свідчать автори доповіді Римського клубу «Капіталізм, недалекоглядність, населення і руйнування планети» [37] в 2017 році налічувалося 60 мільйонів біженців. Найновіші прогнози передбачають, що понад 50 мільйонів людей щороку будуть змушені залишити свої домівки та мігрувати.

З урахуванням таких світових тенденцій Урядом України 12.07.2017 року була схвалена Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року (розпорядження КМУ № 482-р) [38] в якій визначено трудову міграцію як найбільш масовий міграційний потік, що має різнобічний вплив на українське суспільство; окреслені напрями зусиль держави щодо зменшення

негативних наслідків міграції; а також створення сприятливих умов для повернення трудових мігрантів.

На проблему трудової та іншої міграції з нашої країни звертав увагу і новий Президент України в своїй інавгураційній промові. В той же час, питання грошових переказів мігрантами в Україну, їх ролі в укріпленні економічних засад функціонування суспільства, залучення досить потужного інвестиційного потенціалу таких коштів нажаль залишилось поза увагою.

За даними Національного банку України (далі – НБУ) у 2018 р. приватні перекази з-за кордону (включно з грошима, переданими через неформальні канали) в країну становили 9,3 млрд дол. США, що в 4 рази перевищило обсяг прямих іноземних інвестицій [39]. В умовах занепаду вітчизняної економіки, погіршення сальдо платіжного балансу країни, зниження рівня життя українців та посилення еміграційних процесів, цей вид фінансових інвестицій, як вбачається, має справляти суттєвого впливу на сталий розвиток держави - реципієнта. Зокрема, на думку представників наукової спільноти та практиків, перекази в Україну сприяють стабілізації курсу національної валюти та цін (особливо в умовах режиму таргетування інфляції), зменшенню бідності, згладжуванню споживання та макроекономічної стабільності. Ці кошти вважаються більш ефективним засобом розвитку країн третього світу, ніж міждержавні проекти у цій сфері. Саме тому, за позицією експертів, монетарна політика НБУ має бути спрямована на стимулювання переказів з-за кордону.

З одного боку, така позиція вдається дещо обґрунтованою, оскільки перекази в країнах, що розвиваються, позитивно впливають на добробут сімей, які їх отримують, збільшують споживання та посилюють мінливість бізнес циклів. Втім, сучасні дослідження надають неоднозначні результати щодо їх взаємозв'язку із сталим розвитком країни. Все більше даних свідчать про пастку грошових переказів, яка навпаки призводить не тільки до зниження темпів зростання, а й до ще більшого посилення еміграційних процесів. У порівнянні з фінансовими потоками від такої сфери, як наприклад туризм, де можна очікувати чіткого зв'язку з економічним зростанням, подібного зв'язку не

вдається безпосередньо простежити між грошовими переказами та макроекономічними змінними.

Зважаючи на неоднозначний вплив такого виду інвестицій на сталий економічний розвиток та з метою мінімізації можливих негативних наслідків від збільшення або навпроти скорочення їх кількості, державні органи мають здійснювати стратегічне прогнозування означених процесів. В протилежному випадку недооцінка ситуації може стати викликом національній безпеці держави. Поряд із цим, відсутність стратегічних прогнозів в багатьох випадках призводить до неузгодженості державних програм і концептуальних документів та, як наслідок, неможливості прямування обраним вектором економічного розвитку [40, с. 8]. ГК України (статтею 11) прогнозування та планування визначено однією з основних форм державного управління економікою. Втім на сьогодні недосконалим є механізм її застосування, зокрема в досліджуваних відносинах.

Дослідженню різних аспектів міграції присвятили свої дослідження представники переважно економічної та соціальної наук: Курій Л.О., Лібанова Е.М., Мельникова Н.В., Пирожков С.І., Поліщук О.А., Табунчик В.П., Томашик Л.С., Цевух Ю.О. На необхідність заохочення грошових переказів трудових мігрантів звертали увагу Малиновська О.А., Побулавець Н.Л. та інші. Разом з тим, на сьогодні практично відсутні правові дослідження з даної тематики. Зазвичай вчені закликають до імплементації різних міжнародних документів або підтримують позиції зарубіжних вчених та практиків щодо необхідності стимулювання НБУ переказів з-за кордону без врахування структури економіки України, побутового менталітету населення, і що найголовніше, аналізу можливих негативних наслідків. Це унеможливорює чітке бачення ситуації, а також розробку та застосування відповідних заходів для їх попередження. У зв'язку з цим, актуальним є проведення подальшого аналізу щодо встановлення взаємозв'язку між переказами з-за кордону і сталим економічним розвитком, здійснення оцінки можливих негативних наслідків від

такого роду інвестицій для економіки країни та розробка відповідних правових заходів, спрямованих на їх мінімізацію.

В свою чергу, на необхідність вдосконалення правового регулювання відносин з прогнозування та планування економічного та соціального розвитку звертали увагу Віхров О.П., Джабраїлов Р.А., Задихайло Д. В., Мамутов В.К., Ющик А.І. та інші. В той же час більш глибокого аналізу потребує сучасна правова політика Української держави, дефекти у творенні та реалізації якої обумовлюють незначний рівень реалізації заходів з державного прогнозування впливу грошових переказів мігрантів на економічний та соціальний розвиток країни.

Збільшення міграційних потоків, зумовлене отриманням безвізового режиму перетину кордонів з ЄС, анексією Криму та подіями на Сході України, призвели до стрімкого зростання обсягів грошових переказів в нашу країну. Ці фінансові ресурси стали настільки значною частиною платіжного балансу України, що на початку 2019 року Національний банк вдосконалив методику їх обчислення. Відтепер НБУ враховує не лише офіційні транзакції через банки та міжнародні платіжні системи, але й інформацію від центральних банків та фінансових органів інших країн, - так звану «дзеркальну статистику». Вона дозволяє враховувати перекази грошей неофіційними каналами [41; 42].

За позицією вчених та практиків, ці фінансові ресурси не тільки вагомо впливають на добробут окремої категорії громадян чи родин, до яких вони надходять, вони є рушійною силою короткострокового економічного зростання, яке, в свою чергу, може також призвести до більш довгострокового зростання, коли підприємства розширюють свою діяльність для задоволення підвищеного попиту [43, с. 12]. Надходження міграційних переказів також позитивно впливає і на макроекономічну стабільність, готівковий валютний ринок (стабілізує курс гривні відносно іноземних валют і, як наслідок, сприяє ціновій стабільності) та розвиток фінансово-банківської системи» [44].

У зв'язку з цим, на міжнародному та вітчизняному рівні активно обговорюється необхідність стимулювання таких інвестицій Центральними

банками. Зокрема, у «Цілях сталого розвитку ООН» одним із завдань сформульовано зниження комісійних витрат за їх відправлення до показника нижче трьох відсотків. Міграційний пакт ООН пропонує план і називає сучасні технічні рішення з досягнення цієї мети [45]. Вчені в свою чергу звертають увагу на доцільність НБУ на основі вивчення зарубіжного досвіду розробити й рекомендувати комерційним банкам стратегію роботи в сфері переказів мігрантів, зокрема, виробити базові орієнтири щодо депозитних послуг (вищі проценти під накопичувальні рахунки на основі переказів) [46].

Водночас виникають певні сумніви щодо обґрунтованості встановлення такого механізму.

Національна модель ринкової економіки є організацією економічного життя суспільства, розбудованою на засадах ринкової координації учасників економічних відносин. Її основу складають відповідні закріплені на законодавчому рівні системоутворюючі чинники, серед яких право на свободу підприємницької діяльності, свобода і захист вільного ціноутворення [47]. Дії Центрального банку щодо зобов'язання зниження вартості послуги переказу можна розцінювати як такі, що суперечать принципу ринкової економіки (які, зокрема, закріплені і гарантуються статтею 6 ГКУ, статтею 42 Конституції України). Банки, як суб'єкти господарювання, мають законне право самостійно встановлювати вартість власних послуг. Особливо в умовах таргетування інфляції, коли вони (банки) не в змозі повноцінно заробляти на кредитуванні через постійне підвищення облікової ставки НБУ (інструменту таргетування інфляції).

Слід зауважити, що на сьогодні комісійні доходи банків становлять майже одну третину загального доходу від банківської діяльності. А враховуючи той факт, що за останні 5 років з причини «погіршення фінансового стану» банківський ринок покинуло понад 100 банківських установ (рис. 1.2.1) [39], обмеження їх діяльності та зобов'язання зменшувати власні доходи вбачається необґрунтованим кроком з боку державних установ.



Рис. 1.2.1. Складено за даними сайту НБУ <https://bank.gov.ua>

Тим більше, що названі суб'єкти господарювання спроможні самостійно впливати на вирівнювання фінансового ринку за потреби та з урахуванням можливих ризиків для власної діяльності. Зокрема, вони правомочні приймати рішення щодо зниження комісійних витрат за переказ коштів, підвищення депозитних ставок тощо, у разі дефіциту іноземної валюти на банківському ринку України.

Центральний банк в свою чергу зобов'язаний сприяти стабілізаційним процесам в економіці з урахуванням інтересів суспільства, замість підвищення ризиків в банківській діяльності, та здійснення власних повноважень в інтересах окремих суспільних груп. Саме така формула балансу між основними інститутами економічної влади та суб'єктами господарювання, як її декларує Основний Закон та стаття 5 ГК України, є базисом та головною умовою правового господарського порядку. Іншими словами, будь-які дії Центрального банку повинні бути економічно обґрунтованими і відповідати нормам закону та вектору країни – сталому економічному розвитку.

Слід зазначити, що дослідження спрямовані на глибокий аналіз взаємозв'язку між грошовими переказами і економічним зростанням, все частіше демонструють негативний вплив таких інвестицій на економіку країни. Зокрема, такі інвестиції сприяють зниженню темпів зростання і збільшенню залежності від коштів з-за кордону.

Ілюстративним можна вважати в даному контексті досвід Лівану, який за останні кілька десятиліть пережив громадянську війну і міграційну кризу та є одним з провідних одержувачів коштів з-за кордону, як в абсолютному, так і у

відносному вираженні. Протягом останніх десяти років обсяг грошових переказів в країну становить понад 7 млрд дол. США на рік [48], що дорівнює в середньому 14 відсоткам ВВП [49]. За даними Міжнародного валютного фонду таким способом, у 2016 році Ліван отримав в розрахунку 1500 дол. США на людину (більше, ніж у будь-якій іншій країні світу). Це дозволяє дійти висновку про те, що грошові перекази дійсно відіграють провідну роль в економіці країни. Крім того, грошові перекази є джерелом іноземної валюти, яке більш ніж на половину перевищує обсяг експорту товарів країни та допомагає Лівану підтримувати стабільний обмінний курс національної валюти в умовах значного державного боргу (рис. 1.2.2) [50; 51].



Рис. 1.2.2. Складено за даними сайту <https://knoema.ru>

Незважаючи на це, не можна стверджувати, що такі кошти слугують двигуном сталого економічного зростання. Рисунок 1.2.3 наочно демонструє відсутність взаємозв'язку між обсягом переказів та ВВП на душу населення та зростання ВВП.

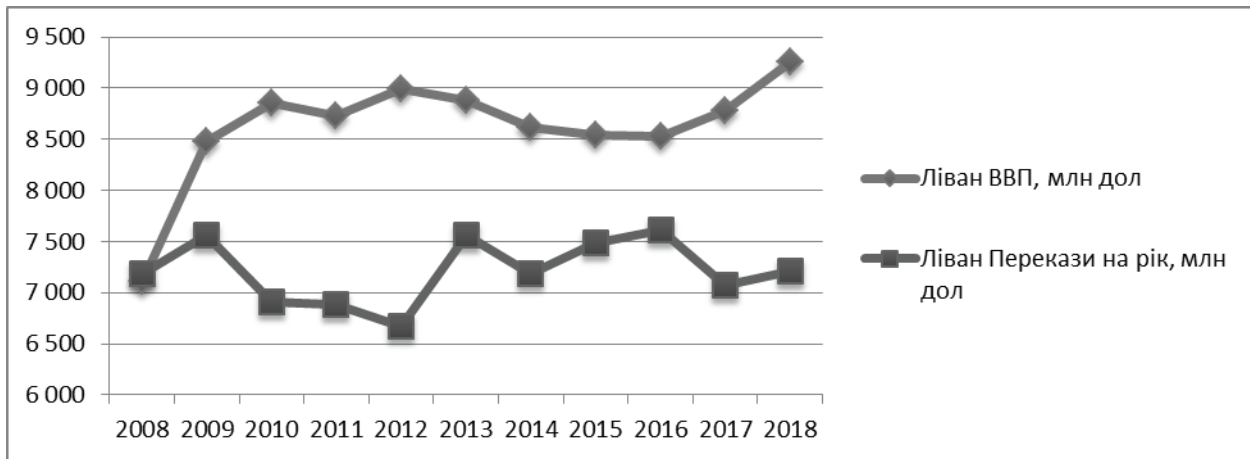


Рис. 1.2.3. Складено за показниками Глобальної бази даних <https://knoema.ru/>

Приклад Лівану не є одиничним. Серед країн з найбільшими притоками грошових переказів (таких як Гаїті, Киргизька Республіка, Індія, Гондурас, Непал, Тонга, Єгипет [52]) на сьогодні є відсутніми приклади зростання ВВП на душу населення в об'ємах, які б перевищували зростання в сусідніх країнах цього ж регіону. Безперечно вони (перекази) не є єдиним можливим чинником таких процесів, як негативний вплив на економічний стан тієї чи іншої країни. Втім вони можуть посилювати інші фактори, які уповільнюють сталий розвиток.

В наукових та експертних колах розповсюдженою є позиція, що добре освічене населення країни покращує економічний стан країни. За словами Міністра освіти і науки України Лілії Гриневич «зупинити відтік молоді можна лише якістю освіти» [53].

Повертаючись до досвіду Лівану, вдається можливим наочно простежити помилковість такої позиції. За даними доповіді Всесвітнього економічного форуму 2013 року, країна займає 10-е місце по загальній якості освіти, і 4-е в науці та математиці. У Лівані 41 національно акредитований університет, деякі з яких визнані на міжнародному рівні [54]. За таких умов, приток інвестицій до країни у вигляді переказів міг би стати каталізатором високотехнологічного розвитку, зокрема стартовим капіталом для створення інноваційних підприємств. Втім, рейтинг Лівану за глобальним інноваційним індексом рік від року погіршується. Зокрема, за даними Всесвітньої організації інтелектуальної власності у 2017 році країна посіла 81 місце, в 2018 опустилася на 90-те [55].

Обсяг цієї галузі в економіці країни та міжнародному ринку дуже низький (особливо у порівнянні з 2010 роком) (рис. 1.2.4).



Рис. 1.2.4. Складено за показниками Глобальної бази даних <https://knoema.ru/>

Поясненням такому стану може бути те, що сім'ї, які отримують грошові перекази, витрачають ці кошти зазвичай на поточні потреби: одяг, їжу, різноманітні послуги, а також на товари імпортного виробництва. Замість започаткування власного бізнесу (або роботи на діючих підприємствах) молодь Лівану обирає міграцію за межі країни. Це призводить до суттєвого скорочення висококваліфікованої робочої сили. Серед причин, які змушують молодь мігрувати в інші країни – відсутність привабливих можливостей працевлаштування у своїй країні [56].

Подібні процеси можна спостерігати і в Україні. Грошові перекази витрачаються в основному на споживання, купівлю нерухомості, імпортих товарів, в тому числі автомобілів. Це збільшує попит на такі товари і, як наслідок, спричиняє зростання цін та утворення так званих «мільних бульбашок» (особливо на ринку нерухомості). Зокрема, за даними Конфедерації будівельників України ціни на житло в 2019 році подорожчають приблизно на 20% і цей процес уже відбувається. Серед факторів росту цін називають необхідність платити більше будівельникам, щоб вони не їхали до Європи [57].

Зростання цін в свою чергу, поряд із значними обсягами валюти та дефіцитом кваліфікованих кадрів призводить до того, що експорт стає менш

конкурентоспроможним, а вітчизняне виробництво поступово зменшується. Іншими словами, країни, які отримують грошові перекази, починають залежати від експорту робочої сили, а не від товарів, вироблених цією робочою силою. Такий процес отримав назву «голландської хвороби», це стан, коли економіка та бюджет країни впадають в залежність від експорту одного-двох різновидів сировини, який забезпечує левову частку доходів держави; при цьому потреби населення в товарах і послугах задовольняються за рахунок імпорту, а власне виробництво розвивається слабо [58].

Підтвердження цьому можна наочно простежити на рисунках 1.2.5 та 1.2.6. Як видно, розрив між експортом та імпортом (на користь останнього) стрімко збільшується на фоні збільшення обсягу переказів (рис. 1.2.6). При цьому, за останні 5 років частка продукції агропромислового комплексу у структурі експортної виручки України зростає з 31% у 2014 році до 39,3% у 2018. Основу експорту становить продукція рослинного походження – пшениця, кукурудза, ячмінь та соєві боби [59].

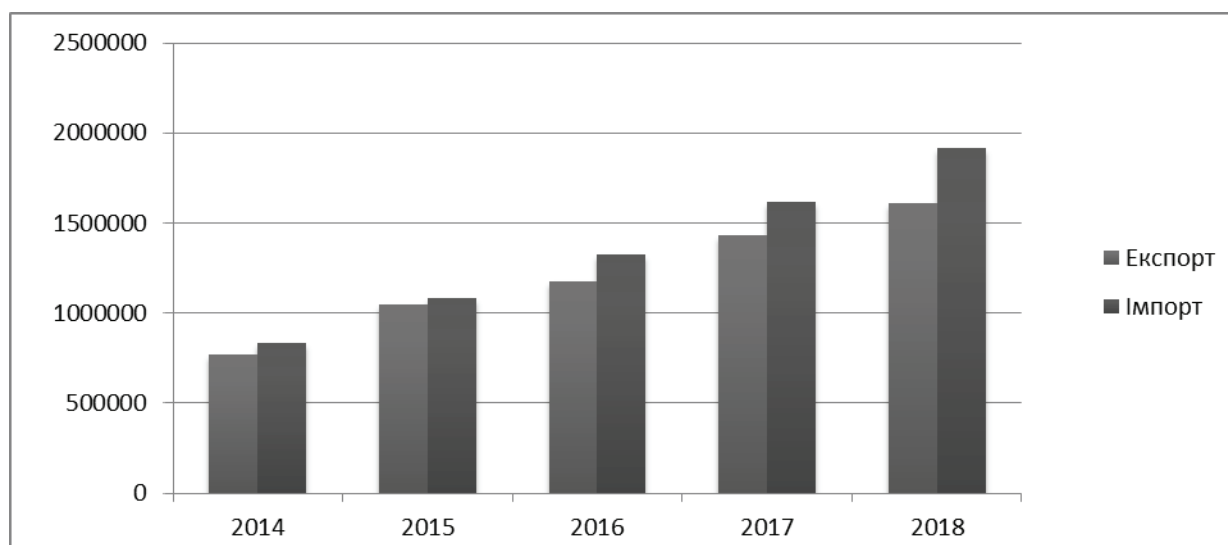


Рис. 1.2.5. Складено за даними сайту <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/eximp/>



Рис. 1.2.6. Складено за даними сайту <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/eximp/>

Вихід з ситуації можливий за умови вжиття заходів по стимулюванню розвитку підприємств з високим рівнем доданої вартості та збереженню конкурентоспроможності внутрішніх галузей. Зокрема, завдяки впровадженню Центральним банком програм пільгового кредитування для таких підприємств, в тому числі шляхом спрямування переказів у відповідні галузі. Не останню роль в цьому процесі відіграє перегляд умов режиму таргетування інфляції. Адже підвищення облікової ставки НБУ (інструменту режиму таргетування) призводить до подорожчання кредитів і робить їх практично недоступними, зокрема для переробних галузей (з високим рівнем доданої вартості).

В даному випадку досить важливим є і раціональне розподілення не *тільки банківських, але й бюджетних коштів між різними галузями економіки*. Цього наразі нажаль бракує в Україні. Аналіз державних бюджетів на 2015 – 2016 роки свідчить про значні бюджетні видатки на розвиток озброєння та військової техніки Збройних сил України та нівелювання таких важливих для країни питань, як освіта, сталий розвиток, енергозбереження; державна підтримка технологічних інновацій для розвитку промисловості (за даними Державних бюджетів на 2015 – 2019 роки на цю статтю видатків бюджетні кошти не виділяються зовсім) тощо (рис. 1.2.7)



Рис. 1.2.7. Бюджетні видатки на розвиток “озброєння та військової техніки Збройних сил України” та “освіти, сталого розвитку, енергозбереження”. Складено за даними Державних бюджетів на 2015 – 2019 роки [60-64]

Попри це, вищезазначені заходи потребують ще й сильної політичної волі та зацікавленості з боку державних органів. Слід визнати, що для Уряду є більш вигідним проведення стимулюючої політики переказів. Ці кошти дозволяють менш чутливо реагувати на потреби суспільства. Сім'ї, які отримують грошові перекази, краще захищені від економічних шоків і менше зацікавлені в тому, щоб вимагати змін від державних органів; державні органи, в свою чергу, в меншій мірі вважають себе зобов'язаними бути підзвітними перед своїми громадянами.

Поряд із цим, слід звернути увагу і на причини заохочення грошових переказів з боку Уряду. Зокрема, збільшення податкової бази (якщо держава обкладає податками споживання (наприклад, через податки на додану вартість), зменшення рівня бідності в країні тощо.

Прийняття юридичних актів щодо заохочення грошових переказів з-за кордону без чіткої стратегії розміщення їх в галузях, що сприяють економічному зростанню, можуть ускладнити вихід з пастки таких інвестицій. Відсутність чітких доказів зв'язку грошових переказів з підвищенням економічного зростання і відсутність прикладів країн, які пережили зростання завдяки збільшенню їх обсягу, вказують на те, що грошові перекази дійсно перешкоджають зростанню економіки.

Очевидно, що з огляду на те, що грошові перекази підвищують добробут мільйонів сімей їм не слід перешкоджати. Втім слід пам'ятати, що позитивного ефекту для сталого розвитку країни від грошових переказів можна досягти не за умови їх стимулювання в будь-який спосіб, а за умови спрямування на продуктивне використання. Важливого значення набувають комплексні заходи, зокрема щодо підвищення якості інфраструктури, скорочення витрат на здійснення підприємницької діяльності тощо. Не останню роль в попередженні такого недоліку грошових переказів, як «голландська хвороба» є підвищення конкурентоспроможності галузей, які стикаються з іноземною конкуренцією.

В свою чергу, монетарна політика Центрального банку може відігравати активну роль в стимулюванні створення нових підприємств, шляхом впровадження пільгових кредитних програм, в тому числі шляхом спрямування переказів у відповідні галузі. Доцільним також є перегляд умов режиму таргетування інфляції та ефективне розподілення бюджетних коштів.

Загалом вирішення назрілих проблем у різних секторах економіки України має здійснюватися на програмно-прогнозній основі з урахуванням стратегічного курсу розвитку держави. На сьогодні відповідна робота ведеться, і для цього є відповідне законодавче підґрунтя. Зокрема, ГК України, Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» тощо. Втім мають місце деякі недоліки.

Так, Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2019-2021 роки, схвалений Постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2018 року № 546 [65] не містить інформації (аналізу) щодо ризиків від переказів з-за кордону та плану дій відносно такого виду інвестицій. В документі йдеться лише про необхідність коригування Національним банком обсягів зовнішньої торгівлі з урахуванням перегляду статистичних даних та методології врахування приватних переказів.

Слід зазначити, що відповідно до статті 1 Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» серед учасників державного прогнозування та розроблення

програмних документів економічного та соціального розвитку не визначено Національного банку України - суб'єкта, який є відповідальним за цінову та фінансову стабільність, а також має сприяти стійким темпам економічного розвитку). Спробу усунення цього недоліку зроблено у законопроекті «Про державне прогнозування та стратегічне планування в Україні» [66]. Втім, до сьогодні документ знаходиться на розгляді у Верховній Раді України.

Вагомим недоліком є і те, що до процесу прогнозування економічного та соціального розвитку офіційно на законодавчому рівні не залучені представники академічної спільноти. Втім відповідно до Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність» [67] та Статуту Національної академії наук України [68], НАН України здійснює незалежну наукову оцінку проектів стратегічних, прогнозних та програмних документів (доктрин, концепцій, стратегій тощо), за дорученням Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та/або з власної ініціативи розробляє пропозиції щодо засад державної наукової і науково-технічної політики, прогнози, інформаційно-аналітичні матеріали, рекомендації щодо суспільно-політичного, соціально-економічного, науково-технічного, інноваційного та гуманітарного розвитку держави, здійснює наукову експертизу проектів законів, державних рішень і програм.

У підсумку виявляється, що з причини відсутності дієвого механізму реалізації такої форми державного управління як прогнозування та планування, держава нівелює значимість переказів з-за кордону (як зазначалося, на сьогодні значно перевищують обсяг прямого інвестування та несуть загрози для сталого економічного розвитку країни).

З метою удосконалення законодавства у цій сфері доцільно доповнити його положеннями, які б визначали Національний банк України та Національну академію наук України серед учасників процесу прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку.

Прийнятним варіантом реалізації зазначених пропозицій було б внесення до законодавства наступних змін:

1) у ГК України: п 2 статті 11 викласти в наступній редакції: «Законом визначаються принципи державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України, система прогнозних і програмних документів, вимоги до їх змісту, а також загальний порядок розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку, повноваження та відповідальність учасників, залучених до цього процесу. Зокрема, органів державної влади, Національної академії наук України, Національного банку України і органів місцевого самоврядування.».

2) у Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» пункт 5 статті 1 викласти в наступній редакції: «учасники державного прогнозування та стратегічного планування економічного і соціального розвитку - Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики, інші центральні органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. До повноважень вищезазначених учасників, за виключенням Національної академії наук України належать розроблення і затвердження документів державного прогнозування та стратегічного планування, забезпечення реалізації та контроль за їх виконанням.

До повноважень Національної академії наук України належать здійснення наукових оцінок і прогнозів суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку держави, її економічного стану, розроблення відповідних пропозицій і рекомендацій з цих питань.».

Впровадження запропонованих змін, на нашу думку, дозволить створити умови для ефективної реалізації такої форми державного управління як прогнозування та планування на шляху до забезпечення сталого економічного розвитку країни.

1.3. Сучасні детермінанти імплементації концепції сталого розвитку в acquis Європейського Союзу: засадничі орієнтири для України

Вивчаючи питання про вдосконалення господарського законодавства, українському досліднику, насамперед, важливо орієнтуватися на здобутки країн-членів ЄС. До саме такого підходу зобов'язує нашу державу участь в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС [1] (далі – Угода про асоціацію), яка є, за авторитетним визнанням європейських державників та експертів, найбільш амбітною з подібних угод. Господарська діяльність, поряд із діяльністю у сферах політичного діалогу і реформ, поширення регіональної стабільності, зміцнення миру і міжнародного правосуддя, забезпечення поступової конвергенції у площині зовнішньої та внутрішньої політики, гарантування свободи, безпеки та справедливого правосуддя, ін., стала предметом інтеграції України в динамічний європейський простір. Невід'ємною складовою Угоди про асоціацію є Угода про Зону вільної торгівлі; її формат і зміст передбачають досягнення максимально глибокої економічної інтеграції між всіма її сторонами, які провадять узгоджену економічну політику.

Другим аргументом на користь вивчення європейського досвіду правового регулювання господарської діяльності є те, що зобов'язання за Угодою про асоціацію значною мірою визначили зміст Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [2], ухваленої в 2015 році. Вона накреслила прогресивний рух України в якості держави з сильною економікою та передовими інноваціями, де належним чином захищені кордони, права населення, бізнес, інвестиції та приватна власність, де панує взаємна повага і толерантність. Перший зі стратегічних векторів – вектор розвитку, поставив завдання щодо відновлення макроекономічної стабільності, забезпечення стійкого зростання економіки екологічно невиснажливим способом, створення прозорості податкової системи та сприятливих умов для ведення господарської діяльності.

Будучи обізнаними із міжнародно узгодженим та європейсько-регіоналізованим концептом сталого розвитку, нескладно зробити висновок, що обидва документи – Угода про асоціацію та Стратегія «Україна-2020», базовані на матриці цього концепту, який передбачає, що такий розвиток має відповідати потребам сьогодення, але не створювати загрози здатності майбутніх поколінь задовольняти їхні потреби, як це впливає з доповіді Світової комісії з довкілля та розвитку («Комісія Брундтланда») [69].

Не надто далекий ретроспективний погляд його становлення на теренах Європи свідчить, що чи не найперше посилення на сталий розвиток зроблено в ст. 6 (нова ст. 11) Договору про функціонування ЄС 1957 року, яка передбачає, що «Вимоги щодо охорони навколишнього середовища повинні бути інтегровані у визначення та імплементацію політик і заходів ЄС, зокрема, з метою сприяння сталому розвитку» [70]. Пізніше на зламі 20-21-го століть засади, цілі та умови сталого розвитку ЄС були предметом активного науково-практичного пошуку, всебічного обговорення на багатьох рівнях і вагомих рішень.

Варто зазначити, що наприкінці 1990-х років була сформульована та публічно поширена концепція трьох стовпів, яка відома також як триєдина нижня межа сталого розвитку (Triple bottom line). Як зазначається у наукових дослідженнях, її автором є британський експерт з питань корпоративної відповідальності та бізнесмен Дж. Елкінгтон, який активно просував агенду сталого розвитку [71]. На його переконання, сталий розвиток передбачає одночасне прагнення до економічного процвітання, якісного довкілля та соціальної справедливості, а компанії, які прагнуть стійкого прогресу, повинні працювати не лише заради фінансового результату, але заради досягнення означеної вище триєдиної мети, що має скласти новий комплексний метод ведення бізнесу. Його ідеї у подальшому розвивалися та пропагувалися ним самим і були підтримані цілим рядом європейських і міжнародних дослідників.

Лісабонська зустріч Європейської Ради, що відбулася у березні 2000 року, завершилася рішенням про «запуск» десятирічної стратегії, спрямованої на

перетворення Європи в «найбільш конкурентну, динамічну та засновану на знаннях економіку світу, здатну до стійкого зростання, що забезпечує більше робочих місць кращої якості та кращу соціальну згуртованість» [72]. Це рішення знайшло відображення у Стратегії ЄС щодо сталого розвитку «Стабільна Європа для кращого світу» [73], ухваленої у 2001 році. «Озброєний» цим досягненням, ЄС зайняв міцну конструктивну позицію під час Світового саміту ООН щодо сталого розвитку, який відбувся в 2002 році в Йоханнесбурзі. Водночас, за його результатами ЄС адаптував свою Стратегію 2001 року до глобально визначених параметрів, реагуючи на виклики інтеграції ринків, глобального управління і розвитку фінансової сфери та налаштовуючись на глобальне партнерство заради сталого розвитку.

При цьому зауважимо, що актуальні нині Консолідовані версії Договору про ЄС та Договору про функціонування ЄС – Договори про ЄС, що встановлюють конституційну рамифікацію укладу життєдіяльності сучасного ЄС, не містять положень про сталий розвиток та його загального визначення на рівні законодавства ЄС. Однак, у преамбулі Консолідованої версії Договору про ЄС [74] сталий розвиток зазначається як принцип сприяння економічному та соціальному прогресу народів Європи через розбудову внутрішнього ринку, посилення соціальної згуртованості та охорони навколишнього середовища, через впровадження політики, яка забезпечуватиме, що досягнення в площині економічної інтеграції супроводжуватимуться паралельним прогресом в інших сферах. У п. 3 і 5 ст. 3 даного Договору ЄС зобов'язується працювати на шляху до сталого розвитку у своїх внутрішніх і зовнішніх відносинах. Ця подвійна мета раніше була встановлена в ст. 2 Лісабонського договору 2007 року, що набула чинності у 2009 році.

Інституції ЄС у процесі своєї політико-правової діяльності, зокрема й Європейська Комісія, спираються на визначення сталого розвитку, запропоноване Світовою комісією з довкілля та розвитку («Комісією Брундтланда») у широковідомій Доповіді «Наше спільне майбутнє» [75], яка схвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй

42/187 від 11 грудня 1987 року [76]. На думку експертів, сталий розвиток містить дві ключові ідеї: 1) ідею потреб, зокрема, основних потреб найбільш економічно незахищених осіб, задоволенню яких має бути наданий першочерговий пріоритет; 2) ідею обмежень, що накладаються станом розвитку сучасних технологій і соціальної організації суспільства та впливають на здатність навколишнього середовища задовольняти поточні та майбутні потреби.

Тож, стратегічне бачення сталого розвитку ЄС на період з 2001 до 2010 року було позитивно пов'язане із створенням суспільства, яке є більш процвітаючим і справедливим, і яке пропонує кращу якість життя у більш чистому, безпечному та здоровому середовищі для теперішнього і наступних поколінь європейців. При цьому вагомим є переконання, що досягнення цієї мети на практиці можливе лише за умов, коли економічний прогрес підтримує прогрес соціальний, коли він не зашкоджує навколишньому середовищу, коли соціальна політика лежить в основі економічних показників, а екологічна політика є економічно ефективною. Ця Стратегія встановила загальні цілі та окреслила конкретні дії у рамках семи ключових пріоритетних завдань, включаючи ринкові реформи в інтегрованих європейських економіках для створення нових бізнес-можливостей для розвитку послуг і виробництва товарів та стимулювання їх споживання, що задовольнятиме соціальні та економічні потреби, вироблення екологічно чистої енергії, збереження природних ресурсів та управління їх споживанням, запобігання змінам клімату, розбудова сталої транспортної системи тощо.

Для забезпечення і підтримки сталого розвитку на рівні ЄС та його держав-членів у рамках реалізації цієї Стратегії використовувався широкий спектр політико-правових і ринкових інструментів та стимулів. Серед іншого, варто назвати Директиву про оподаткування енергоресурсів 2003 року [77], Зелену книгу про використання ринкових інструментів для цілей охорони навколишнього середовища та енергетики 2007 року [78], План дій щодо сталого споживання, виробництва та сталого промислового розвитку (SCP/SIP)

2008 року [79], що, зокрема, сприяв прийняттю директив і регламентів про екодизайн та енергетичне маркування [80] та ін. Щодо «зелених державних закупівель», важливими політико-правовими ініціативами були Регламент «енергетичної зірки» 2008 року [81] та Повідомлення Єврокомісії про державні закупівлі для поліпшення навколишнього середовища 2008 року [82]; критерії «зелених державних закупівель» щодо десяти пріоритетних груп товарів і послуг (транспорт, продовольство, будівництво та офісне обладнання) були розроблені Єврокомісією для застосування державами-членами ЄС.

Окрім того, визначальним є Повідомлення Комісії Європейських Співтовариств до Ради та Європейського Парламенту про проект Декларації щодо Керівних принципів сталого розвитку [83], ухвалене в 2005 році. Цей документ стверджує, що ЄС непорушно відданий сталому розвитку, й саме він є ключовим принципом всіх його політик та дій. ЄС прагне створити суспільство, яке базується на свободі, демократії та повазі до основоположних прав людини, сприяючи рівним можливостям і солідарності між поколіннями. ЄС працюватиме на благо сталого розвитку Європи на основі збалансованого економічного зростання та стабільності цін, за умов висококонкурентної соціальної ринкової економіки, яка буде здатна забезпечувати повну зайнятість, високий рівень освіти та соціальний прогрес, високий рівень захисту та поліпшення якості навколишнього середовища.

Декларація окреслила ряд цілей і принципів, яких ЄС та його держави-члени зобов'язані дотримуватися для досягнення орієнтирів сталого розвитку в Європі та в усьому світі. Найпершою метою є охорона навколишнього середовища, адже саме запобігання і зменшення його забруднення, розірвання зв'язку між економічним зростанням і погіршенням стану довкілля, стале виробництво і споживання повинні забезпечити здатність Землі підтримувати життя у всьому її різноманітті. Наступною є соціальна рівність і згуртованість, задля забезпечення яких необхідно сприяти розвитку демократичного, соціально інклюзивного, згуртованого, здорового, безпечного і справедливого суспільства, що поважає фундаментальні права людини і культурне

різноманіття, створює рівні можливості та протидіє дискримінації у всіх її формах. Третьою ціллю є економічне процвітання, досягнення якого передбачає сприяння інноваційній, багатій на знання, конкурентоспроможній та екологічно ефективній економіці, що забезпечує високий рівень життя, а також повне та якісне працевлаштування у межах всього ЄС. Четвертою – реалізація міжнародної відповідальності ЄС щодо просування сталого розвитку в усьому світі через заохочення створення та захист стабільності демократичних інститутів, що заснована на мирі, безпеці та свободі; через забезпечення відповідності внутрішньої і зовнішньої політики ЄС глобальному виміру сталого розвитку та його міжнародним зобов'язанням.

Запропоновані Європейською Комісією 10 Керівних принципів політики сталого розвитку вражають комплексністю та перспективним баченням. У цілеспрямованості принципів на досягнення окресленої мети, перш за все, переконує їх людино-центристське налаштування, адже головним принципом визначено піднесення цінності фундаментних прав людини та їхній захист. Визначається, що людина та її інтереси мають бути у серцевині політики ЄС, який, пропагуючи основоположні права людини, має боротися з усіма формами дискримінації та сприяти зменшенню бідності в усьому світі. Наступний принцип підкреслює цінність потенціалу порозуміння та взаємодії між людьми нинішнього покоління та його зв'язку із молодим і прийдешніми поколіннями у процесі задоволення їхніх потреб, що мешкають у державах-членах ЄС та інших країнах. Відкрите та демократичне суспільство є третім Керівним принципом, й він передбачає зобов'язання гарантувати права громадян на доступ до інформації та доступ до правосуддя, а також запровадження адекватних каналів консультацій та участі для всіх зацікавлених сторін і асоціацій. Цей принцип пов'язаний із наступним - участь громадян у прийнятті рішень. Для цього ЄС має сприяти просвіті та інформуванню громадськості про сталий розвиток, про вплив самих громадян на навколишнє середовище та можливі варіанти прийняття більш життєздатних рішень. Водночас, Єврокомісія наголошує й на принциповій важливості залучення бізнесу та

соціальних партнерів до цих процесів через посилення соціального діалогу, корпоративної соціальної відповідальності та приватно-державного партнерства для сприяння співпраці та спільної відповідальності за досягнення сталого виробництва та споживання.

Два чергові принципи пов'язані із питаннями політики і управління. Так, принцип, що передбачає політичну спільність і управління, визначає важливість узгодженості між усіма політиками ЄС та між місцевими, регіональними, національними та глобальними діями з метою збільшення їхнього внеску у сталий розвиток. Принцип інтеграції політики встановлює необхідність сприяти інтеграції економічних, соціальних та екологічних міркувань таким чином, щоб вони були послідовними і взаємно підсилювалися, повноцінно використовувати інструменти для кращого регулювання, такі як збалансована оцінка впливу та консультації з усіма зацікавленими сторонами/стейкхолдерами.

Остання група принципів визначає, зокрема, доцільність використання найкращих доступних знань для розробки відповідних політик, для їхнього оцінювання та реалізації, для надання ним економічного обґрунтування та з'ясування їхньої економічної ефективності. Принцип попередження можливої шкоди для здоров'я людей або навколишнього середовища стосується обрання підходу обережності та обачливості під час прийняття рішень, коли існує об'єктивна наукова невизначеність, та вжиття відповідних запобіжних заходів. А принцип щодо змушення забруднювачів платити за шкоду, заподіяну здоров'ю людини та навколишньому середовищу, пов'язаний із вимогою, щоб ціни на товари та послуги відображали реальні витрати суспільства на виробничу та споживчу діяльність.

Важливо підкреслити, що хід виконання Стратегії сталого розвитку ЄС регулярно оцінювався на основі набору з 100 чітких індикаторів, і Євростат щорічно оприлюднював результати. Так, наприклад, його Звіт щодо моніторингу реалізації Стратегії у 2009 році [84], засвідчив, що «сприятливі зміни» відбулися у двох головних напрямках, пов'язаних із соціально-

економічним розвитком і сталим споживанням та виробництвом. У період 2000-2008 рр. ВВП на душу населення в ЄС, що об'єднував 27 держав, збільшився в середньому на 1,8% на рік, із нарощуванням темпів зростання в період економічного підйому в 2003–2007 роках. Цей сприятливий розвиток призвів до збільшення продуктивності ресурсів, що є головним показником пріоритету сталого споживання та виробництва. Оскільки використання ресурсів (з точки зору внутрішнього матеріального споживання) зростає більш повільним річним темпом, ніж ВВП, продуктивність ресурсів ЄС-27 значно збільшилася в середньому на 1,1% на рік упродовж 2000 - 2005 років.

У Звіті зазначено, що в реалізації пріоритетів, пов'язаних зі сталим транспортом, громадським здоров'ям та демографічними змінами спостерігалися «помірно сприятливі» досягнення. Зміни не були надто значущими у сфері соціального включення та одного з двох головних показників природних ресурсів. Наприклад, стосовно сталого транспорту підраховано, що у період 2000-2007 рр. енергоспоживання транспорту в ЄС-27 зросло в середньому на 1,5% на рік. «Помірно сприятлива» оцінка прогресу є результатом більш високих темпів зростання ВВП у 2,1% на рік за той же період, що випередив зростання споживання енергії. Подібним чином характеризувалися і зміни рівня зайнятості працівників у віці в країнах ЄС-27 у 2000-2008 рр. Спрогнозовано, що принаймні половина з них повинна була отримати робочі місця до 2010 року. Цей позитивний тренд на ринку праці призведе до зменшення попиту на пенсійні видатки.

Водночас, Звіт Євростату надає й візію про проблемні площини сталого розвитку в ЄС. Так, показники діяльності у сферах, що стосуються зміни клімату та енергії, є «помірно несприятливими». Викиди парникових газів у ЄС-15 у 2007 році становили лише на 5% нижче базових річних показників, зазначених в Кіотському протоколі, залишаючись значно вище 8%-го скорочення, яке було передбачене цим Протоколом на період 2008-2012 рр. Проте, якщо взяти до уваги значне зменшення викидів у період до 2004 року, за прогнозами Європейського агентства з навколишнього середовища, цілі

Киотського протоколу мають бути досягнуті. Щодо використання відновлюваних джерел енергії в ЄС-27 за період 2000-2007 рр., то незважаючи на певне збільшення, їхня частка у внутрішньому енергоспоживанні зростає недостатньо.

А от «явно несприятливі» зміни виявлені у діяльності стосовно збереження природних ресурсів, а також глобального партнерства. Так, наводиться, наприклад, що після незначних покращень у збереженні рибних запасів у 2003-2005 рр., загальний вилов риби за межами безпечних біологічних лімітів збільшився до 21% у 2006 році. В цілому, вилов риби у всіх категоріях значно перевищив сталий рівень експлуатації.

Загалом, такі моніторингові звіти Євростату характеризують переваги, недоліки та перспективи здійснення економічної діяльності ЄС в контексті імплементації концепції сталого розвитку в європейському геополітичному регіоні.

У наступні роки європейський мейнстрімінг сталого розвитку, окреслений вищезазначеними Керівними принципами сталого розвитку, знайшов відображення у низці документів європейського та міжнародного права, зокрема, й у Керівних принципах ООН з питань бізнесу і прав людини 2011 року. Але, що найважливіше для Європи, він отримав продовження у новій Стратегії «Європа 2020» [85], що прийнята у 2010 році. Вона побудована на результатах ґрунтовного загально-політичного та економіко-правового аналізу євроінтеграційних і глобалізаційних процесів, моніторингу та висновків Євростату і була спрямована на виведення Європи з кризи та розбудову її майбутнього, базованого на «розумному, сталому та інклюзивному зростанні». Фінансова та економічна криза першої декади нового тисячоліття виявила важливі недоліки в економіці ЄС та його держав-членів. Крім того, вона підкреслила тісну взаємозалежність економік держав-членів і ринків праці, а значне зростання рівня державного боргу створило ризики для збереження фінансової стійкості ЄС. Тож, з метою подолання негативних явищ і реалізації мети зростання Стратегія «Європа 2020» окреслила ряд першочергових завдань

соціально-економічного та культурного спрямування, серед яких збільшення зайнятості населення, боротьба з бідністю та соціальною ізоляцією, підвищення рівня освіти європейців, інвестування у розвиток досліджень і розробок, запобігання зміни клімату та забезпечення енергетичної стійкості ЄС.

Відповідно, Європейська Комісія як законодавчий орган ЄС визначила 10 пріоритетів діяльності на 2015-2019 роки, що містяться у політичних настановах Президента Ж.-К. Юнкера «Новий початок для Європи: моя програма для роботи, зростання, справедливості та демократичних змін» [86], а саме:

1) Зайнятість, економічне зростання та інвестиції, що має на меті збільшення притоку інвестиційного капіталу та створення завдяки цьому робочих місць і забезпечення росту економіки («План Юнкера»);

2) Єдиний цифровий ринок, що створюватиметься завдяки зняттю бар'єрів для розблокування онлайн-можливостей та модернізації товарообміну, ринку послуг та ін.;

3) Енергетичний союз та клімат – пріоритет, націлений на те, щоб зробити енергію більш безпечною, доступною та сталою;

4) Внутрішній ринок, який має стати більш глибоким і справедливим/прозорим;

5) Більш глибокий і справедливий економічний та валютний союз, що встановлює поєднання стабільності зі справедливістю та демократичною відповідальністю;

6) Збалансована і прогресивна торговельна політика, здатна використовувати глобалізацію без шкоди для європейських стандартів;

7) Правосуддя та основоположні права людини – пріоритет спрямований на активізацію співробітництва у сфері безпеки і правосуддя в рамках ЄС та збереження верховенства права;

8) Міграція – пріоритет, що відображає європейську відповідь на міграційну кризу у вигляді Порядку денного щодо міграції, який синергетично

поєднує внутрішню і зовнішню політику ЄС, діяльність його агенцій і всіх учасників та наявних інструментів;

9) Посилення глобальної ролі Європи в якості впливового міжнародного актора, що обумовлює зміцнення спільної зовнішньої політики у рамках ЄС для ефективного реагування на глобальні виклики, проектування на світову політику своїх цінностей, відторгнення протекціонізму і дотримання стандартів ЄС у сфері торгівлі, сприяння миру і процвітанню у світі;

10) Демократичні зміни – пріоритет, який встановлює мету перетворення ЄС на засадах більшої прозорості та демократичної відповідальності.

Для забезпечення здійснення реформ у галузі економіки, інтегрованих у Стратегію «Європа 2020», Рада ЄС прийняла Загальні рекомендації щодо економічної політики держав-членів та ЄС [87], що орієнтують держави-члени на узгоджені дії у відповідності до Пакту про стабільність і зростання [88]. Згадані рекомендації охоплюють питання сприяння інвестиціям, підвищення зростання завдяки здійсненню державами-членами структурних реформ, усунення ключових бар'єрів для сталого зростання та створення робочих місць, покращення усталеності та сприяння зміцненню державних фінансів.

Додержання рекомендації щодо сталого економічного зростання, наприклад, спрямоване на подальшу інтеграцію єдиного ринку і посилення конкуренції, що стимулюватиме привабливість Європи для європейського та іноземного бізнесу. При цьому, як зазначається, для нарощування продуктивності в Європі необхідно підвищити рівень інновацій і сформувати якісний людський капітал, а також забезпечити належне функціонування інтегрованого Цифрового єдиного ринку, створення «цифрової Європи без кордонів». Про важливість підвищення конкурентоспроможності держав-членів ЄС йдеться й в рекомендації, що передбачає здійснення структурних реформ. Адже реформи щодо підвищення конкуренції, зокрема в неторгівельному секторі, покращують бізнес-середовище і сприяють усуненню перешкод для зростання та інвестицій, а також збільшенню можливостей адаптації економіки.

Загальні рекомендації наголошують, що держави-члени повинні реалізовувати стратегічні пріоритети ЄС щодо сталого розвитку в партнерстві з усіма національними, регіональними та місцевими органами влади, тісно співпрацюючи з парламентами, а також залучаючи соціальних партнерів і представників громадянського суспільства. Адже кожна країна та її громадяни мають поділяти відповідальність за досягнення більшої стійкості у конструктивному розвитку Європи та світу.

Відповідно, уряди держав-членів ЄС розробляють і керуються національними стратегіями сталого розвитку [89], здійснюють оцінку їх реалізації на основі встановлених ЄС і ООН критеріїв та індикаторів. У рамках ЄС створена Європейська мережа сталого розвитку (ESDN) [90], яка є інтерактивною платформою для обміну інформацією, досвідом і дослідженнями між державами-членами та підготовки підґрунтя для подальших рішень національного рівня та рівня ЄС у різних сферах життєдіяльності.

Варто не оминати увагою також і таке політико-правове явище, як наднаціональні стратегії сталого розвитку, що поширюються на європейські країни певних регіонів. Це, зокрема, Середземноморська стратегія сталого розвитку «Інвестування в екологічну сталість для досягнення соціального та економічного розвитку» [91], Сталий розвиток - Балтика 2030 «Сталий і процвітаючий регіон» [92], Північна стратегія сталого розвитку «Гарне життя в сталому регіоні Північної Європи» [93].

Політико-правова та соціально-економічна регіоналізація концепції сталого розвитку за підсумками саміту ООН 2015 року набула оновленого формату і змісту, визначивши глобальний та європейський Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року. Повідомлення Європейської Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного і соціального комітету та Комітету регіонів «Наступні кроки для сталого європейського майбутнього: дії ЄС для забезпечення сталого розвитку» [94] 2016 року стверджує, що діяльність ЄС у рамках його відповідних Стратегій попередніх років охоплює всі 17 Цілей сталого розвитку (далі - ЦСР), й більша

їхня частина лежить в основі найвищих політичних пріоритетів Єврокомісії. Повідомлення, крім іншого, підкреслює наміри ЄС поставити європейську та глобальну економіку на новий шлях, аби створити краще життя людям, забезпечивши справедливу частку добробуту для всіх. Це дійсно важливо в контексті розвитку господарських відносин, бо добробут суспільства більшою мірою залежить саме від них.

Цікавим доповненням даного Повідомлення Єврокомісії є робочий документ «Ключові європейські дії на підтримку Порядку денного до 2030 року та ЦСР» [95], що інвентаризує політико-правові рішення, *acquis* ЄС та його дії у межах ЄС і назовні з метою їхнього співвідношення із сімнадцятьма ЦСР та визначення подальших необхідних кроків. Так, незайвим є навести побіжний аналіз дій ЄС, що віддзеркалюють, наприклад, зміст Цілі 8 «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх». Дуже стислий перелік найважливіших пріоритетів ЄС, про які йшлося вище і які сприяють досягненню ЦСР 8, включає забезпечення робочих місць та працевлаштування, економічного зростання та збільшення інвестицій; єдиний цифровий ринок; енергетичний союз та клімат; більш глибокий і справедливий внутрішній ринок; більш глибокий і справедливий економічний і валютний союз; збалансована угода про вільну торгівлю між ЄС та США; роль ЄС як сильного глобального суб'єкта.

Більш розгорнутий огляд дій ЄС у цьому контексті охоплює, на додаток до Стратегії «Європа 2020», зокрема, і розпочатий у 2015 році *Інвестиційний план для Європи* («План Юнкера»), спрямований на розблокування більше 315 млрд євро інвестицій протягом 3-х років і забезпечення потужного та цілеспрямованого поштовху для розвитку секторів економіки, які створюють робочі місця і підвищують економічне зростання. Іншим потужним інструментом є *Союз ринків капіталу ЄС*, що має на меті запобігання дефіциту інвестицій завдяки збільшенню і диверсифікації джерел фінансування для підприємств Європи та довгострокових проектів, а також за рахунок сприяння

сталому інвестуванню. *Пакет циркулярної економіки ЄС* спрямований на вирішення економічних і екологічних проблем шляхом максимізації ефективності використання ресурсів, охоплюючи весь ланцюжок створення вартості та інновацій, що дозволяє розвивати нові ринки та бізнес-моделі. Крім того, Єврокомісія зобов'язується розкрити весь потенціал *Єдиного ринку ЄС* через реалізацію своєї Стратегії єдиного ринку та перетворення його на європейський простір у світовій економіці. *Третій пакет Внутрішнього енергетичного ринку, Керівні принципи для транс-європейської енергетичної інфраструктури*, законодавство про відновлювальне та енергоефективне управління та нове управління Енергетичного союзу, а також перегляд *Системи торгівлі викидами ЄС (ETS)* та пропозиція щодо встановлення державами-членами ЄС цілей для секторів, що не входять до Системи торгівлі викидами, забезпечують основу для необхідних інвестицій в найближчі роки. Завдяки *Стратегії єдиного цифрового ринку ЄС* прагне максимізувати потенціал зростання Європейської цифрової економіки. Наведений огляд відносно лише ЦСР 8 включає ще цілий ряд вагомих ініціатив стратегічного та законодавчого гатунку. Подібне «картографування» місця ЄС на тлі Порядку денного ООН щодо сталого розвитку до 2030 доводить коректність і далекоглядність політики ЄС у даному річизі.

Багаторічні об'єднані зусилля держав-членів ЄС щодо розбудови сталого розвитку призвели до помітних якісних і кількісних результатів. Вони ретельно опрацьовані Євростатом і узагальнені у Звіті про моніторинг щодо прогресу на шляху до ЦСР у контексті ЄС «Сталий розвиток в Європейському Союзі» [96], датованому 2018 роком.

Так, наприклад, досягнення значного прогресу відзначається у ході реалізації цілей 3 «Добре здоров'я та благополуччя», 4 «Якісна освіта» та 7 «Доступна і чиста енергія». Зокрема, результати реалізації цілі «Доступна і чиста енергія», наприклад, свідчать про суттєві позитивні показники у сфері покращання продуктивності енергії (з 6,5% у 2001 р. до 8,4% у 2016 р.; лідерами є Мальта, Норвегія, Данія, Італія, Великобританія); збільшення частки

відновлюваної енергії у валовому обсязі споживання енергії (з 8,5% у 2004 р. до 17% у 2016 р.; у 2011-2016 рр.; лідерами є Швеція, Фінляндія, Латвія); зменшення кількості населення неспроможного достатнім чином опалювати помешкання (з 10,8% у 2011 р. до 8,2% у 2017 р.; лідерами за зниженням є Люксембург, Фінляндія, Швеція, Нідерланди, Естонія, Австрія, Данія), ін.

Надто помірні показники прогресу відзначаються у виконанні цілі 9 «Промисловість, інновації та інфраструктура», хоча витрати на інвестиції у дослідження та розробки вважаються ключовим фактором сприяння інтелектуальному, сталому та інклюзивному економічному зростанню. Після тривалої стагнації у 2001-2007 рр. інтенсивність досліджень і розробок повільно зростала і стабілізувалася на рівні 2,0% у 2012 році до 2,03% у 2016 році. Лише Швеція та Австрія зафіксували інтенсивність досліджень і розробок на рівні понад 3% ВВП у 2016 році. Проте нині ЄС залишається достатньо далеко від мети досягнути 3% інвестицій у цю сферу до 2020 року.

Водночас, Звіт підкреслює тривожний відхід від траєкторії сталого розвитку для цілі 10 «Зменшення нерівності», що відбувається внаслідок постійного зростання нерівності доходів у країнах-членах ЄС. Також Євростат відзначає бентежну ситуацію стосовно оцінки реалізації відразу декількох цілей, а саме: ціль 6 «Чиста вода та належні санітарні умови», ціль 13 «Пом'якшення наслідків зміни клімату», ціль 14 «Збереження морських ресурсів» та ціль 16 «Мир, справедливість та сильні інститути». Констатується проблема показної відсутності надійних даних за п'ять останніх років, що мають надходити від країн-членів ЄС.

У цілому ж, як зазначається, Звіт Євростату бере до уваги також і дані, представлені в липні 2018 року у Доповіді щодо індексу та інформаційних панелей ЦСР, що підготовлений Мережею ООН щодо рішень зі сталого розвитку. Зокрема, у цій Доповіді на підставі аналізу ситуації зроблено припущення, що ЄС має значно підвищувати рівень амбіцій як з боку держав-членів ЄС, так і з боку європейських інституцій, аби до 2030 року досягнути всі 17 ЦСР.

У липні 2018 року тези про успіхи та амбіції Європи були озвучені й Головою Європейської Комісії Ж.-К. Юнкером у промові «Нові перспективи для майбутнього Європи» [97], представленої в Мадриді. Він окреслив стрижневі пріоритети Європи: вирішення міграційних питань; підтримка досліджень і розробок, розвитку молоді та програми Erasmus+; впровадження нових технологій та політики зовнішньої безпеки; допомога іншим країнам і континентам тощо.

Голова Єврокомісії підкреслив декілька досягнень ЄС останніх років. Перш за все, це збільшення обсягу інвестицій після 2014 р. внаслідок запровадження вже не одноразово згаданого в цьому дослідженні «Плану Юнкера». До 2020 року заплановано збільшити інвестиційні зусилля до 500 млрд євро, починаючи з суми у 315 млрд євро. Оцінка Європейського інвестиційного банку станом на середину 2018 року свідчить, що в розвиток Європи вже здійснено 335 млрд євро. Переважним бенефіціаром цих інвестицій є Греція, що на його думку, підтверджує, що інвестиційна система ЄС не побудована виключно на користь великих і економічно розвинутих держав, які і без того мають великі статки.

Наступним здобутком назване збільшення укладання торговельних угод, що, крім іншого, призводить до зменшення безробіття. Адже, за наведеними ним даними, кожен мільярд євро, який ЄС експортує, автоматично створює в Європі 14000 робочих місць. До прикладу, торговельна угода з Японією, що названа найважливішою з усіх, які ЄС укладав раніше, складає приблизно третину світового ВВП. Голова Єврокомісії підкреслив також вагомість торговельної угоди з Канадою та переговори про такі угоди з країнами субрегіонального торгово-економічного об'єднання МЕРКОСУР (Аргентиною, Бразилією, Уругваєм, Парагваєм і Венесуелою), Новою Зеландією, Австралією та ін. Ще одним досягненням Ж.-К. Юнкер назвав суттєве зменшення бюджетного дефіциту за час роботи Єврокомісії під його головуванням – з 6,1 % до 0,7 %, а також зниження рівня безробіття, зокрема, завдяки створенню 10 млн нових робочих місць, і це – лише в зоні обігу євро.

Власне бачення нових європейських перспектив Голова Єврокомісії пов'язав із рішучістю, наполегливістю і терпінням усіх народів, що об'єдналися в ЄС, на шляху до реалізації амбітної мети процвітання європейців та Європи, яка має посідати центральне місце на міжнародній арені. Головною ж умовою досягнення цих геополітичних інтересів Ж.-К. Юнкер вважає необхідність для Європи знову відкрити в собі сили, щоб незважаючи на нинішні несприятливі політичні, демографічні та подекуди і економічні тенденції, бути і надалі активним, неподільним і впливовим суб'єктом міжнародних відносин.

Подібні амбітні цілі час ставити і Україні, яка прагне інтеграції до ЄС та бажає бути помітним актором глобальних і регіональних політико-правових і соціально-економічних відносин завдяки членству в ООН, СОТ та інших міжнародних організаціях. ООН, ЄС, Рада Європи, ОБСЄ, уряди їх держав-членів протягом останніх років надають нашій державі потужну експертну та фінансову підтримку для подолання глибоких кризових явищ сьогодення.

Все ж, Україна, в силу своєї географічної належності та культурної ідентичності, а також у зв'язку з реалізацією Угоди про асоціацію з ЄС, здебільшого зосереджена на площину єврорегіонального міжнародного співробітництва. Тож, на шляху до сталого розвитку Україна має вивчити досвід і увесь політико-правовий, регуляторний і організаційно-управлінський інструментарій, яким ЄС «озброїв» свої держави-члени для імплементації ЦСР на національному ґрунті заради розвитку кожної окремої держави і в цілому ЄС, а також для використання переваг глобальності руху до сталого розвитку на користь ЄС та його громадян.

Принагідно зауважимо, що на нашу думку, безсумнівний інтерес для української науки та практики правотворення може представляти вивчення досвіду імплементації окремими європейськими державами на національному, регіональних і місцевих рівнях усього комплексу - ланцюжка засад сталого розвитку ЄС - Стратегії, програмних і тактичних рішень, керівних настанов, рекомендацій, законодавчих актів у галузі економічного зростання та в окремих галузях, що йому сприяють. Окрім того, доцільним є здійснення порівняльних

досліджень стратегічних і програмних документів щодо сталого розвитку, якими оперують на теренах ЄС, та які мають три взаємопов'язані рівні. Зокрема, предметом подальших досліджень можна було б визнати виявлення особливостей і співвідношення між: 1) національними стратегіями сталого розвитку держав-членів ЄС і програмами їх виконання; 2) національними та наднаціональними (регіональними) стратегіями і відповідними програмами; 3) національними, наднаціональними стратегіями та Стратегією ЄС щодо сталого розвитку.

До того ж, з врахуванням, що Україна входить у групу країн, об'єднаних політикою ЄС «Східного партнерства» [98], корисним вважаємо вивчення та співвідношення змісту цієї політики та її пріоритетних напрямів із Стратегією сталого розвитку ЄС і політиками розвитку країн-учасниць Східного партнерства, а також механізмів і стану їхньої реалізації. Зазначимо, що серед накреслених пріоритетних напрямів, зокрема - економічний розвиток і ринкові можливості, а також енергоефективність, навколишнє середовище та боротьба з наслідками зміни клімату. Залучені до її реалізації пост-радянські країни – Україна, Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Республіка Молдова, мають спільні зобов'язання щодо досягнення реальних результатів на користь населення в усьому регіоні. Відносини ЄС з ними регулюються відповідно до принципів Глобальної стратегії ЄС та оновленої Європейської політики сусідства, які вказують на необхідність зосередитися на зміцненні стабільності та стійкості східних сусідів ЄС. У більш широкому контексті політика ЄС «Східне партнерство» сприяє також і досягненню ключових глобальних політичних цілей, які відповідають ЦСР та Паризькій угоді про зміну клімату.

Безумовно, вбачається за доцільне здійснення інвентаризації/мапування вітчизняних стратегічних і програмних політико-правових рішень, законодавчих, нормативно-правових і регуляторних актів та здійснюваних практичних дій, зокрема, щодо забезпечення сталого економічного зростання, у порівняльній характеристиці із ЦСР та Угодою про асоціацію, а також зобов'язань у рамках членства України в міжнародних організаціях. Результати

цієї роботи сприятимуть формуванню пропозицій до програм і планів дій, спрямованих на економічне зростання країни в цілому та окремих її регіонів, актуалізації всього масиву відповідного законодавства та пов'язаних із ним документів загальнонаціонального і локального характеру.

Ці та інші подібні дослідження матимуть наукову цінність, адже наша держава впродовж декількох років переживає системні поточні виклики, які не можуть бути подолані у межах реалізації Стратегії «Україна-2020». У той же час, викликає надію та довіру проект Стратегії сталого розвитку України до 2030 року, презентований в країні у 2017 році [3]. Документ, що базований на 17-ти ЦСР та враховує основні положення оновленої Стратегії сталого розвитку ЄС, підготовлений знаними українськими експертами за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та Глобального екологічного фонду.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

2.1. Принцип справедливості та його вплив на формування державної економічної та соціальної політики

Категорія «справедливість» є багатогранною та у наукових дослідженнях сприймається як філософське, політичне або правове явище. Втім це не виключає різноманіття дефініцій, які характеризують «справедливість» у дослідженнях теоретичного характеру.

В той же час, коли мова йде про вплив «справедливості» на формування та розвиток інституцій держави, визначення економічної тактики та стратегії у наукових колах все частіше вживається словосполучення «принцип справедливості». Таке поєднання слів у певній мірі характеризує одну з якостей держави як правової та свідчить про те, що під час формування економічних засад розвитку суспільства держава докладатиме зусиль до забезпечення дотримання принципу верховенства права.

До речі на взаємообумовленості справедливості та права неодноразово акцентував увагу Конституційний Суд України, зокрема у рішенні від 02.11.2004 р. (у справі про призначення судом більш м'якого покарання). Так, у підпункті 4.1 цього рішення Конституційним Судом України було наголошено на тому, що «...справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права...» [99].

Найголовніше є те, що Конституційний Суд України визнав немаловажність принципів права, адже, розкриваючи сутність принципу верховенства права, орган конституційної юрисдикції звернувся до принципу справедливості. Такий крок виглядає цілком логічним, оскільки принципи права як керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин [100, с. 128], сприяють, так би мовити, «матеріалізації» принципу верховенства права та більш ясному розумінню сутності останнього.

В цілому, наукова та нормативна категорія «справедливість» знайшла відображення у працях науковців, які досліджують проблеми теорії та філософії права. Зокрема, привертають увагу наукові роботи М.І. Козюбри, В.С. Нерсисянца, С.В. Прийми, М.В. Цвіка та ін. При цьому про міждисциплінарний характер досліджень проблематики забезпечення дотримання принципу справедливості у взаємовідносинах держави та громадянина свідчать багато різних праць науковців – представників суспільних та гуманітарних наук. Зокрема, особливості реалізації принципу справедливості в механізмі управління економікою знайшли відображення у комплексних монографічних дослідженнях під редакцією В.А. Устименка [101; 102], питання справедливості у контексті забезпечення соціальної рівності знайшло вияв у низці роботи Е.М. Лібанової. При цьому важливе значення для сучасних досліджень має «Теорія справедливості» під авторством Дж. Ролза.

Отже, намагаючись поглибити наукові розробки зазначених науковців, зокрема з позицій науки господарського права, вбачається за доцільне висвітлити особливості впливу принципу справедливості на формування державної економічної та соціальної політики. Зазначене складає мету даної статті.

Як справедливо зауважує М.В. Цвік, оптимальним є розуміння права як системи не просто норм, а норм і принципів [103, с. 58]. Втім, актуалізується питання – які саме принципи виступають «каркасоутворюючими» щодо принципу верховенства права? Безумовно, знайти якусь однозначну відповідь

досить складно через багатоманіття наукових поглядів та підходів до розуміння сутності верховенства права. Проте можна навести окремі виважені наукові підходи до висвітлення сутності заданого питання.

Так, у розмаїтті наукових поглядів щодо визначення змісту принципу верховенства права заслуговує на увагу точка зору, зокрема, тих науковців, які розкривають його сутність через тріаду основоположних принципів права, а саме свободи, рівності та справедливості [104, с. 374–376]. Звісно, вимірювання «глибини» принципу верховенства права не можна обмежувати лише вказаними принципами, оскільки тільки у органічному поєднанні останніх з іншими загальновідомими правовими принципами та принципами правової держави можна досягти панування верховенства права.

Втім, саме принцип справедливості набуває особливого значення для надання правової характеристики нормам позитивного права. У зв'язку з чим слід погодитися з думкою окремих дослідників, що справедливість виступає критерієм легітимності закону та виміру верховенства права у суспільстві [105, с. 30; 106, с. 85]. На думку В. Нерсесянца справедливість, поряд з іншими принципами права, слід визнати сутнісною якістю права [107, с. 86]. Якщо звернути увагу на погляди мислителів стародавніх часів щодо сутності справедливості, то доцільно навести міркування Аристотеля, який прирівнював справедливість як юридичну категорію до законності [108, с. 13].

Що вкладається у розуміння справедливості у праві? Зокрема, у енциклопедичних виданнях наводиться наступна дефініція справедливості – це соціально-етична та морально-правова категорія, яка позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність [100, с. 604]. Аби не склалося враження, що вживається нібито певна абстрактна категорія, слід наголосити на нормативному закріпленні принципу справедливості у нормах чинного законодавства України.

Зокрема, принцип справедливості згадується у ч. 1 ст. 95 Конституції України, у якій зазначено, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між

громадянами і територіальними громадами [109]. Додатково у низці статей ГК України під час визначення засад бюджетної та податкової політики держави згадується принцип соціальної справедливості (ст. 10, 17) [13]. Звісно, можна було б продовжити наводити нормативні акти, у яких принцип справедливості отримав закріплення, проте і цього достатньо, щоб зрозуміти практичну цінність правових принципів.

Загалом проблема забезпечення справедливості у суспільстві все більше привертає увагу на міжнародному рівні, оскільки негативні наслідки, до яких призводить порушення засад справедливості, справляють визначальний вплив на розвиток національних економік більшості країн світу.

Зокрема, у доповіді Світового банку про світовий розвиток – 2006 досліджуються зв'язки між справедливістю і соціально-економічним розвитком країн світу. Під справедливістю у цій доповіді пропонується розуміти рівні життєві можливості для кожного індивіда за його вибором і запобігання крайній знедоленості щодо результатів [110].

Як зауважує Р.В. Овчаренко, згідно методичного підходу, який відображено в доповіді, взаємозв'язки рівності і добробуту породжуються двома комплексами причин:

по-перше, в країнах, що розвиваються, спостерігається безліч провалів ринку, зокрема це відноситься до ринків кредитів, страхування, землі і людського капіталу. В результаті ресурси можуть бути використані неефективно;

по-друге, при високому рівні економічної і політичної нерівності зазвичай економічні інститути і соціальні умови систематично діють в інтересах більш впливових груп. Такі несправедливі інститути здатні приводити до економічних втрат, коли особисті і майнові права забезпечуються вибірково, бюджетні асигнування виділяються головним чином тим, хто володіє політичним впливом, перевага при розподілі суспільних послуг надається багатим, а таланти середніх і найбільш бідніших груп населення залишаються незатребуваними [111, с. 15-16].

У згаданій вище доповіді відзначається, що для подолання виникаючих суперечностей немає заздалегідь готових рецептів. Кожне суспільство має саме визначити відносну важливість, яку воно надає принципу справедливості. Це прерогатива членів суспільства, здійснювана в рамках процедур прийняття рішень, які оцінюються ними як чесні. Отже, незважаючи на об'єктивність поняття «рівність можливостей», реалізація принципу справедливості в суспільстві визначається суб'єктивними уявленнями людей про справедливість і чесність. В даному випадку слід відзначити, що визнаючи суб'єктивний фактор в якості одного із значущих при формуванні справедливого суспільного устрою, базовим все ж є комплекс об'єктивних і формалізованих чинників, що визначає принципи і правила розподілу ресурсів в суспільстві і доступу до них. Адже закріплені одного разу правила соціального устрою, можуть виявитися досить стійкими і відтворюватися з поклоніння в покоління [110; 111, с. 20].

У цьому контексті на перший план виходить категорія «соціальна справедливість», яка за твердженням Р.В. Овчаренка, застосовується для позначення інституційного виміру справедливості. Ідеальним станом соціальної справедливості є така система суспільних інститутів, яка постійно забезпечує дотримання соціально-політичних прав громадян та справедливий розподіл матеріальних благ [111, с. 31].

В той же час соціальна нерівність залишається невід'ємною характерною рисою сучасного суспільства та скоріше залишатиметься такою у тривалій перспективі існування людства.

Втім заслуговують на увагу умови існування соціальної нерівності, про які згадується у фундаментальних наукових дослідженнях. Зокрема, на думку Джона Ролза, викладеній у «Теорії справедливості», соціальні й економічні нерівності є справедливими тільки тоді, коли наслідком їх виступають компенсуючі пільги для кожного й зокрема для найменш привілейованих членів суспільства, тобто несправедливості не буде тоді, коли небагато людей здобувають більше благ за умови, що тим самим поліпшиться становище не таких щасливих осіб, як вони [15, с. 41].

При цьому наукою напрацьовано методологічний інструментарій визначення ступеня соціальної нерівності та рівня добробуту у суспільстві. Зокрема, у наукових джерелах згадується про «криву Лоренца», «індекс Джині» тощо. «Індекс Джині» у науковій літературі пропонують розуміти як статистичний показник нерівномірності розподілу доходів у суспільстві, заробітної плати різних груп населення. Під час визначення «індексу Джині» основне значення набуває співвідношення рівня доходів 10% найбільш багатих та найменш багатих членів суспільства. У разі якщо вказане співвідношення є меншим або дорівнюється 10, суспільство вважається стабільним [111, с. 36].

Як зазначає Е.М. Лібанова, зіставляючи доходи різних верств населення з доходами найбіднішої половини в різні часи і в різних країнах, можна побачити, що у скандинавських країнах, де, як вважається, в 70–80-х роках минулого століття спостерігалася мінімальна нерівність, доходи заможних 10 % населення втричі перевищували доходи найбіднішої половини; у європейських країнах з помірною нерівністю – більш як у 4 рази; у США з високим рівнем нерівності – у 7 разів. Водночас в Україні, як зауважує науковець, загалом цей показник становить 13, а в м. Києві – 21,5 разів. Додатково Е.М. Лібанова наводить і іншу не менш цікаву статистику. Зокрема, якщо розглядати співвідношення середніх заробітків (науковець акцентує увагу на легальному заробітку) 1 % найбагатших людей до середніх заробітків найбідніших 50 %, то у Скандинавії перевищення становить 7 разів; в Європі – майже 12; в США – 24; в Україні – майже 45; у м. Києві – понад 95 разів [112, с. 23].

На думку Е.М. Лібанової, одним із затребуваних заходів, спрямованих на вирішення цієї ситуації в Україні, слід визнати перерозподіл доходів, насамперед через податки. Зазначена пропозиція аргументується науковцем із посиланням на досить красномовні статистичні показники, а саме у частині розподілу загальної суми податків з доходів між окремими групами населення. Так, у США частка надходжень біднішої половини населення становить трохи більше 2 %, а в Україні – понад 13 %; натомість частка надходжень від найзаможніших 10 % у США – 70,5 %, а в Україні лише 42,4 %; кошти,

сплачені представниками найбагатшого 1 % населення, в США забезпечують 36,7 % всіх податків з доходів населення, тоді як в Україні всього 16,7 %. Отже, цілком можна погодитися з висновком про те, що система оподаткування не виконує свого головного завдання із забезпечення ефективного перерозподілу доходів [112, с. 23–24].

До речі, у національній доповіді «Україна: шлях до консолідації суспільства» також наголошується на тому, що найшвидше досягти результатів можна шляхом подолання несправедливості в політиці доходів, зокрема шляхом коригування політики первинного розподілу доходів (головним чином, оплати праці), та в політиці перерозподілу доходів, а саме – в оподаткуванні та пенсійному забезпеченні [113, с. 308].

Слід визнати, що пануючий у національній економічній та правовій системах підхід до перерозподілу доходів не здатен забезпечити дотримання соціальної справедливості, а соціально-економічні нерівності не є обґрунтованими та доцільними, якщо розглядати через призму доктрини теорії справедливості.

Вітчизняна правотворча та правозастосовна практика переконує в тому, що держава поступово обирає вектор поглиблення економічних та соціальних диспропорцій між багатим та менш заможним населенням. При цьому вирішення проблем дефіциту Державного бюджету України центральні органи державної влади вбачають лише у скороченні витрат на соціальні питання, применшенні обсягу соціальних гарантій.

При цьому такі дії органів державної влади отримували діаметрально протилежну оцінку з боку Конституційного Суду України – від визнання факту порушення конституційних прав громадян України до констатації того, що центральні органи державної влади можуть вживати заходів щодо скорочення соціальних виплат з метою забезпечення збалансованості державного бюджету.

В той же час рішення Конституційного Суду України мали б вирізнитися одноманітністю тлумачення норм права. Адже, як зауважує С.В. Прийма, принцип справедливості в праві також внутрішньо охоплює вимогу

одноманітності тлумачення правових норм. В цьому як раз і знаходить вияв ідея формальної справедливості [114, с. 68].

Насамперед, неодноманітною є практика Конституційного Суду України щодо розгляду справ стосовно зупинення або обмеження пільг, компенсацій і гарантій, які встановлені для громадян, встановлення нового порядку та умов надання таких соціальних гарантій законами про Державний бюджет України.

Зокрема, Конституційний Суд України у мотивувальній частині рішення від 09.07.2007 р. № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян) (далі – рішення № 6-рп/2007) зауважив, що ревізія законами про Державний бюджет України пільг, компенсацій і гарантій, яку було започатковано ще у 1995 році, набула системного характеру [115]. Відповідно Конституційним Судом України низкою рішень було визнано такими, що не відповідають Конституції України, положення законів про Державний бюджет України. Про це, зокрема, свідчать рішення Конституційного Суду України від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій), від 17.03.2004 р. № 7-рп/2004 (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів), від 01.12.2004 р. № 20-рп/2004 (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій), від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) тощо.

Розглядаючи Закон України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» на відповідність його положень Конституції України, Конституційний Суд України у рішенні № 6-рп/2007 дійшов висновку про те, що зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. Додатково Конституційним Судом України було відзначено, що внаслідок зупинення на певний час дії чинних законів України, якими встановлено пільги, компенсації чи інші форми соціальних гарантій, відбувається фактичне зниження життєвого рівня громадян, який не може бути нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму (ч. 3 ст. 46

Конституції України) та порушується гарантоване у ст. 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень.

Втім питання щодо неконституційності окремих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік», якими надано право Кабінету Міністрів України встановлювати розміри соціальних виплат *було залишено Конституційним Судом України без розгляду* через невідповідність конституційного подання вимогам, передбаченим Конституцією України, Законом України «Про Конституційний Суд України». В той час як це питання має істотне значення для з'ясування можливостей держави змінювати обсяг соціального забезпечення підзаконними нормативно-правовими актами, що видаються Кабінетом Міністрів України.

Слід відзначити, що розглядаючи конституційність положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», якими було в черговий раз внесено зміни і доповнення до чинних законів, зупинено дію окремих законів або змінено визначене іншими законами України правове регулювання відносин, пов'язаних з наданням пільг, компенсацій і гарантій громадянам, Конституційний Суд України дійшов аналогічних висновків, що були сформульовані у рішенні № 6-рп/2007.

Зокрема, у мотивувальній частині рішення від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008 (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) (далі – рішення № 10-рп/2008) Конституційний Суд України відзначив, що зупинення на 2008 рік оспорюваними положеннями Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» дії окремих норм правових актів, внесення до деяких законодавчих актів змін і доповнень та визнання законів такими, що втратили чинність, призвело до фактичного скасування чи звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод людини і громадянина.

Втім не менший інтерес становлять положення рішення № 10-рп/2008, якими надається правова оцінка діям парламенту України щодо надання права

Кабінету Міністрів України встановлювати розміри посадових окладів суддів. У попередній редакції ч. 2 ст. 44 Закону України «Про статус суддів» (закон вже втратив чинність) було зазначено, що розміри посадових окладів суддів встановлюються «у відсотковому відношенні до посадового окладу Голови Верховного Суду України і не можуть бути меншими від 50 відсотків його окладу. Посадовий оклад судді не може бути меншим від 80 відсотків посадового окладу голови суду, в якому працює суддя». Верховний Суд України як суб'єкт конституційного подання обґрунтував позицію тим, що запропонована зміна порядку оплати праці суддів знизила досягнутий рівень гарантій їх незалежності, а запровадження нового порядку може бути використано для впливу на судову владу і призведе до диспропорції у матеріальному забезпеченні судів різних рівнів, а також суддів і голів судів. *З таким висновком Конституційний Суд України погодився та визнав відповідні положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» такими, що не відповідають Конституції України [116].*

Втім через три роки, розглядаючи конституційне подання народних депутатів України щодо визнання таким, що не відповідає Конституції України пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», яким *передбачалося застосування* положень Законів України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний захист дітей війни», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» *у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік.*, Конституційний Суд України дійшов протилежного висновку.

Так, у мотивувальній частині рішення від 26.12.2011 р № 20-рп/2011 (далі – рішення № 20-рп/2011) Конституційний Суд України відзначив, що одним з визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та

фінансовими можливостями держави, а також гарантування права кожного на достатній життєвий рівень. Додатково Конституційний Суд України зауважив, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав, на думку Суду, може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. У зв'язку з цим Конституційний Суд України дійшов висновку, що оспорювані положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» не суперечать Конституції України [117].

До речі, не викликало зауважень і те, що Законом України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» було внесено зміни до інших актів законодавства України, що у попередніх рішеннях Конституційного Суду України визнавалося неприпустимим.

Отже, зазначені приклади з практики діяльності органу конституційної юрисдикції свідчать про казуїстичність підходів та відсутність послідовності у формуванні судової позиції щодо ключових питань правового забезпечення дотримання соціальних гарантій.

Відбулося те, що Конституційний Суд України підтвердив правомірність надання Кабінету Міністрів України широких за обсягом дискреційних повноважень у сфері реалізації соціальної політики, в цілому, та встановлення порядку здійснення та визначення розміру соціальних виплат, зокрема.

Втім поточна практика правозастосування свідчить про те, що надання таких повноважень призводить до порушення прав громадян, що наочно знаходить підтвердження у практиці судів загальної юрисдикції.

Зокрема, через поширеність практики припинення виплати пенсій громадянам – внутрішньо переміщеним особам, Верховний Суд розглянув зразкову справу № 805/402/18 та ухвалив відповідне рішення від 03.05.2018 р., яким відновив порушені права позивача – внутрішньо переміщеної особи.

При цьому особливістю цієї справи є те, що відповідач – Бахмутське об'єднане управління Пенсійного фонду України Донецької області –

посилався на інформацію СБУ про повернення внутрішньо переміщеної особи на тимчасово окуповану територію України, що відповідно до пп. 1 п. 12 Порядку здійснення контролю за проведенням соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам за місцем їх фактичного проживання/перебування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 р. № 365, є підставою для припинення виплати пенсії.

Піддаючи правовому аналізу положення чинного законодавства України Верховний Суд наголосив, що Кабінет Міністрів України не наділений правом вирішувати питання, які належать до виключної компетенції Верховної Ради України, так само як і приймати правові акти, які підміняють або суперечать законам України (п. 75 мотивувальної частини). Водночас Верховний Суд зазначив, що непідтвердження фактичного місця проживання не є передбаченою законом підставою для припинення виплати пенсії, а Постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 р. № 365 є підзаконним нормативно-правовим актом, який обмежує встановлене законодавством право на отримання пенсії позивачем (п. 79 мотивувальної частини) [118].

Вказане додатково переконує в тому, що порядок та умови призначення/припинення соціальних виплат, а також їх розміри мають встановлюватися саме на законодавчому рівні, виключаючи дискреційність повноважень центральних органів державної виконавчої влади. І саме про такі наслідки застерігав Верховний Суд України, але стосовно порядку та умов матеріального забезпечення суддів, про що вже згадувалося під час аналізу рішення Конституційного Суду України № 10-рп/2008.

Не менш важливим є те, що Верховний Суд, розглядаючи зразкову справу про відновлення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі, вдався до аналізу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також практики Європейського суду з прав людини.

Зокрема, у рішенні «Суханов та Ільченко проти України» (заяви № 68385/10 та № 71378/10) від 26.06.2014 р. Європейський суд з прав людини

зазначив, що зменшення розміру або припинення виплати належним чином встановленої соціальної допомоги може становити втручання у право власності.

Верховний Суд також послався на рішення Європейського суду з прав людини у справі «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06) від 14.10.2010 р. Так, наголошується, що перша та найважливіша вимога ст. 1 Першого протоколу до Конвенції полягає в тому, що будь-яке втручання публічних органів у мирне володіння майном повинно бути законним. Так, друге речення першого пункту передбачає, що позбавлення власності можливе тільки «на умовах, передбачених законом», а другий пункт визнає, що держави мають право здійснювати контроль за використанням майна шляхом введення «законів». Більш того, верховенство права, один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції. Таким чином, питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності і не було свавіль.

З огляду на практику Європейського суду з прав людини та положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Верховний Суд дійшов висновку, що припинення виплати пенсії позивачу слід розцінювати як втручання у право власності позивача, і таке втручання не було законним.

У зв'язку з цим вбачається обґрунтованим припущення про те, що громадяни, які зазнали фінансових втрат через зменшення розміру соціальних виплат внаслідок внесення Законами України про Державний бюджет України на 2007 на 2008 роки змін до актів законодавства України, що було визнано Конституційним Судом України здійсненим у неконституційний спосіб, мають право в судовому порядку отримати відшкодування.

Втім судова практика свідчить про протилежне. Зокрема, у інтернет джерелах наводиться аналіз рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серебрянський проти України», яким 03.06.2014 р. було визнано заяву І.М. Серебрянського неприйнятною [119].

Суть справи полягала у наступному. У своїй скарзі І.М. Серебрянський скаржився на незгоду суду повернути йому соціальні виплати у розмірі п'яти мінімальних пенсій за віком, які були встановлені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Причиною здійснення виплат у меншому розмірі стало прийняття Законів України про Державний бюджет України на 2007 та 2008 роки, якими вносилися зміни до низки нормативно-правових актів, в тому числі й до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Вказаними змінами було встановлено, що одноразові виплати до Дня Перемоги здійснюються у розмірі, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Як було вище зазначено, Конституційним Судом України відповідні положення Законів України про Державний бюджет України на 2007 та 2008 роки були визнані неконституційними. Втім, не зважаючи на це, І.М. Серебрянському не було проведено перерахунку одноразових виплат.

Як відзначають С. Поліщук та М. Щербатюк, суди першої та апеляційної інстанції задовольнили вимоги І.М. Серебрянського здійснити перерахунок виплат до Дня Перемоги. Проте Вищий адміністративний суд України скасував рішення судів попередніх інстанцій та залишив позов без задоволення. Рішенням Європейського суду з прав людини було встановлено, що частина позовних вимог залишена національним судом без задоволення обґрунтовано, оскільки була заявлена після спливу строку на оскарження. Щодо решти позовних вимог питання виплати чи невиплати одноразового платежу до Дня Перемоги не ставилося, проте було питання його розміру. Однак і ця частина позовних вимог, на думку Європейського суду з прав людини, була відхилена національним судом на законних підставах, оскільки він діяв керуючись чинними на той час нормативними актами, а рішення Конституційного Суду України не мають зворотної дії у часі [119].

Отже, доводиться констатувати недовірість та незначну ефективність рішень Конституційного Суду України у світлі практики Європейського суду з прав людини. І це в той час, коли в резолютивних частинах рішень

Конституційного Суду України № 6-рп/2007 та № 10-рп/2008 наголошувалось на тому, що рішення мають преюдиціальне значення для судів загальної юрисдикції при розгляді ними позовів у зв'язку з правовідносинами, які виникли внаслідок дії положень Законів України про Державний бюджет України на 2007 та 2008 роки, визнаних неконституційними.

Важливо те, що не враховується важлива норма, закріплена у Конституції України, яка визначає момент втрати нормативно-правовим актом чинності.

Відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.

До речі, вказана конституційно-правова норма неодноразово ставала підґрунтям для проведення поглиблених теоретико-правових досліджень.

Зокрема, О.І. Ющик зазначає, що положення, відповідно до якого визнаний неконституційним закон втрачає чинність тільки з дня ухвалення рішення органом конституційної юрисдикції неможна вважати бездоганим із правової точки зору [120, с. 300]. На думку науковця, доцільним є прийняття спеціального закону про порядок врегулювання відносин, що виникли під час існування та дії закону, визнаного пізніше неконституційним [121, с. 19-20].

В свою чергу М.О Теплюк вважає за доцільне встановити норму, що в разі визнання закону неконституційним він втрачає чинність з дня набрання ним чинності, а не з дня прийняття рішення Конституційного Суду України [122, с. 27].

Погоджуючись концептуально з пропозиціями зазначених науковців, слід зауважити, що втрата законом чи іншим нормативно-правовим актом чинності саме з моменту його прийняття навряд чи вирішить практичну проблему, яка полягає у відновленні прав громадян та інших суб'єктів права, які зазнали втрат за час дії норм неконституційних законів.

У зв'язку з тим, що акти Конституційного Суду України не мають зворотної дії у часі, що значно знижує ефективність захисту прав громадян

України та їх відновлення на засадах справедливості, вбачається за доцільне внести зміни до ст. 152 Конституції України, передбачивши, що закони, інші акти або їх окремі положення визнаються неконституційними з моменту їх прийняття та не можуть породжувати будь-яких наслідків, окрім тих, що пов'язані з їх неконституційністю. Втрата чинності неконституційним нормативно-правовим актом – це вже завершальний етап виведення норм цього акта з правової системи держави.

За аналогією можна навести приклад щодо встановлення у законодавстві моменту недійсності правочину як локального регулятора суспільних відносин. Відповідно до ч. 1 ст. 236 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Отже, навіть, коли суд визнає правочин недійсним, то констатує факт того, що на момент вчинення правочину були в наявності обставини, яві впливали на його дійсність. При цьому недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю (ч. 1 ст. 216 Цивільного кодексу України) [123].

Варто відзначити, що рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2011 заклало підґрунтя для генерування значного числа прихованих ризиків, здатних викривити за змістом економічну політику держави, змінити за пріоритетністю заходи, які могли б забезпечити досягнення значно більших соціально-економічних результатів. Адже, як було зазначено у рішенні № 20-рп/2011, механізм реалізації соціально-економічних прав «може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства».

Проте залишається нез'ясованим питання щодо того, чому проблеми збалансування витратної та дохідної частин Державного бюджету України мають вирішуватися за рахунок малозабезпеченого населення, яке знаходиться на межі або навіть за межею бідності?

Такий підхід є діаметрально протилежним від того, який закладено у Стратегії подолання бідності, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 р. № 161-р [124].

Серед основних завдань Стратегії подолання бідності згадується таке як необхідність зменшення економічно необґрунтованої нерівності та *сприяння утвердженню принципу соціальної справедливості* в системі розподілу доходів, зокрема, шляхом зміни принципу розподілу доходів у суспільстві у результаті перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства.

Проте, можливо керуючись концепцією закладеною у рішенні № 20-рп/2011, Кабінет Міністрів України не вживає тих заходів, які могли б значно наповнити дохідну частину Державного бюджету України та сприяти перенесенню податкового навантаження на більш заможні групи населення.

Зокрема, на виконання вищезгаданого завдання Стратегії подолання бідності у Плані заходів на 2016 – 2017 роки ще на проектному етапі передбачалось здійснити розробку законодавчих пропозицій щодо запровадження податку на багатство. Проте цьому задуму не судилося відбутися, оскільки у остаточній редакції Плану заходів було виключено позицію щодо запровадження податку на багатство. До речі, у Плані заходів щодо реалізації Стратегії подолання бідності на 2018 р. також відсутнє згадування про доцільність розробки пропозицій щодо запровадження такого податку.

Отже, вказане частково свідчить про те, що збалансування доходів та витрат Державного бюджету України все ж таки зручніше здійснювати за рахунок перерозподілу коштів, які мали б бути спрямовані на дотримання належного рівня соціального забезпечення громадян України.

До речі, як зазначено у ч. 1 ст. 10 ГК України, податкова політика спрямована, серед іншого, також на забезпечення дотримання *принципу соціальної справедливості* та конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні їх доходів.

Втім практика правотворення знову переконує у протилежному. Існуюча в Україні пропорційна система оподаткування доходів громадян, передбачає встановлення єдиної ставки податку, яка не корелюється з рівнем оподатковуваного доходу. На сьогодні ця ставка складає 18 % і це при тому, що до останніх змін в законодавстві України ставка була на рівні 15 % (і в окремих випадках – 17 %). На даний час за ставкою 18 % оподатковуються і пасивні доходи громадян (за деякими винятками), тоді як раніше ця категорія доходів була об'єктом прогресивного оподаткування за ставками 15%, 20% та 25%.

Навряд чи такий законодавчий підхід відповідає принципу справедливості. Частково виправити цю ситуацію можна було б у разі перегляду підстав та умов надання податкової соціальної пільги, яка дає право на зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу, отримуваного від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на певний встановлений відсоток.

Відповідна шкала відсотків передбачена п. 169.1 ст. 169 Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. За відсутності особливих умов (зокрема, таких як наявність статусу одинокої матері, утримання дитини-інваліда тощо) податкова соціальна пільга надається «у розмірі, що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року...» (пп. 169.1.1 п. 169.1 ст. 169) [125].

Проте варто звернути увагу на те, що податкова соціальна пільга застосовується до доходу, нарахованого на користь платника податку протягом звітного податкового місяця як заробітна плата (інші прирівняні до неї відповідно до законодавства виплати, компенсації та винагороди), *якщо його розмір не перевищує суми, що дорівнює розміру місячного прожиткового мінімуму, діючого для працездатної особи на 1 січня звітного податкового року, помноженого на 1,4 та округленого до найближчих 10 гривень* (пп. 169.4.1 п. 169.4 ст. 169).

Відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» від 23.11.2018 р. прожитковий мінімум для працездатних осіб з 1 січня

2018 року становить 1921 грн (ст. 7). Отже, виходить, що максимальний розмір заробітної плати, до якої може бути застосована звичайна податкова соціальна пільга у 2019 році, має становити 2690 грн (1921 грн x 1,4 та округлена до найближчих 10 гривень).

В той же час слід зауважити, що Законом України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» мінімальна заробітна плата у 2019 році встановлюється з 1 січня у розмірі 4173 грн (ст. 8) [64].

Отже, на сьогодні в Україні розмір заробітної плати не може бути нижчим аніж 4173 грн. Додатково про це свідчить ч. 3. ст. 3 Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р., яка наголошує, що мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників, за будь-якою системою оплати праці [126].

Вищенаведене дає можливість дійти висновку, що громадяни не зможуть скористатися податковою соціальною пільгою. виправити цю ситуацію можна було б шляхом внесення змін до Податкового кодексу України із закріпленням норми про те, що максимальний розмір доходу, до якого може бути застосована звичайна податкова соціальна пільга у відповідному звітному році, має дорівнювати мінімальній заробітній платі, розмір якої встановлений на 1 січня звітного податкового року, помноженого на 1,4 та округленого до найближчих 10 гривень.

Втім і такий підхід не є обґрунтованим. Адже слід врахувати, що розмір середньої заробітної плати в Україні, за інформацією Державної служби статистики України, станом на грудень місяць 2018 р. становив 10573 грн [127]. Відповідно громадянин знову не зможе скористатися податковою соціальною пільгою.

За таких обставин за доцільне вбачається внести зміни до Податкового кодексу України шляхом закріплення положення про надання податкової соціальної пільги у вигляді зменшення розміру оподаткованого доходу на

розмір мінімальної заробітної плати. Впровадження цієї пропозиції надасть можливість кожному громадянину скористатися правом на податкову соціальну пільгу у однаковому розмірі. У підсумку це сприятиме утвердженню принципу справедливості у сфері оподаткування доходів громадян та, як результат, значно підвищить матеріальне забезпечення кожної родини. В той же час, беручи до уваги, що правом на податкову соціальну пільгу мають скористатися, насамперед, громадяни із низьким чи середнім доходом, то слід передбачити обмеження щодо розміру щомісячного доходу у вигляді заробітної плати, який дає право на отримання такої пільги, а саме такий дохід не має перевищувати десять розмірів мінімальних заробітних плат.

На підставі проведеного дослідження сформульовано наступні *основні висновки*:

1. Виявлено випадки неоднакової практики впровадження принципу справедливості у сферу соціальної політики України. Доводиться, що Конституційний Суд України, надаючи тлумачення нормам Конституції та законів України з питань реалізації соціальних прав громадян України, відстоював протилежні позиції щодо розуміння підстав обмеження чи скасування прав і свобод людини і громадянина.

2. У зв'язку з тим, що акти Конституційного Суду України не мають зворотної дії у часі, що значно знижує ефективність захисту прав громадян України та їх відновлення на засадах справедливості, вбачається за доцільне внести зміни до ст. 152 Конституції України, передбачивши, що закони, інші акти або їх окремі положення визнаються неконституційними з моменту їх прийняття та не можуть породжувати будь-яких наслідків, окрім тих, що пов'язані з їх неконституційністю. Втрата чинності неконституційним нормативно-правовим актом – це вже завершальний етап виведення норм цього акта з правової системи держави.

3. У контексті впровадження принципу справедливості у сферу оподаткування доходів громадян, запропоновано внести зміни до податкового законодавства України шляхом закріплення положення про надання податкової

соціальної пільги у вигляді зменшення розміру оподатковуваного доходу на розмір мінімальної заробітної плати (на відміну від чинного підходу, який передбачає зменшення розміру оподатковуваного доходу на певний встановлений відсоток, якщо такий дохід не перевищує прожитковий мінімум). Впровадження цієї пропозиції надасть можливість кожному громадянину скористатися правом на податкову соціальну пільгу у однаковому розмірі. У підсумку це сприятиме утвердженню принципу справедливості у сфері оподаткування доходів громадян та, як результат, значно підвищить матеріальне забезпечення кожної родини. В той же час, беручи до уваги, що правом на податкову соціальну пільгу мають скористатися, насамперед, громадяни із низьким чи середнім доходом, то слід передбачити обмеження щодо розміру щомісячного доходу у вигляді заробітної плати, який дає право на отримання такої пільги, а саме такий дохід не має перевищувати десять розмірів мінімальних заробітних плат.

2.2. Правове забезпечення формування грошово-кредитної політики держави на засадах сталого розвитку

Економічна модель сталого розвитку була визнана світовою спільнотою як домінантна ідеологія розвитку людської цивілізації у XXI ст. Звісно, Україна не залишилась осторонь від сучасного світового тренду та в черговий раз підтвердила свою готовність вживати заходів з впровадження цієї моделі у процеси організації управління різними сферами суспільного життя. Відправні позиції для утвердження засад сталого розвитку склали положення Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», якими передбачається відновлення макроекономічної стабільності, забезпечення стійкого зростання економіки екологічно невиснажливим способом тощо.

У сучасному світі одним з найбільш потужних важелів макроекономічного

регулювання та забезпечення стійкого зростання національної економіки є грошово-кредитна політика держави. Будучи частиною загальнодержавної економічної політики, вона має узгоджуватися із спільною метою розвитку національної економіки – сприяння сталому розвитку держави.

Наразі ця мета прямо не визначена серед цілей грошово-кредитної політики. Хоча доцільність її закріплення за Центральними банками активно обговорюється в науковій літературі та серед практиків. Водночас в науковій літературі зауважується на дискусійності такого підходу, що пояснюється ймовірною можливістю дублювання завдань, які віднесені, зокрема, до компетенції суб'єктів, відповідальних за реалізацію екологічної політики країни.

Між тим, сприяння сталому розвитку країни неможливе без ефективної грошово-кредитної політики. Посилення кризових економічних явищ у світі на практиці довели дійсність цього твердження, а також залежність фінансової стабільності від економічних ризиків. Майже до початку 21 століття його виконанню не приділялося достатньої уваги з боку органів державної влади багатьох країн світу.

Роль грошово-кредитної політики у сприянні фінансовій стабільності також була незначною. Загалом Центральні банки таргетували інфляцію за рахунок зміни ставки рефінансування та відіграли ключову роль в підтримці цільових секторів економіки, зокрема промисловості [128]. Такий підхід, починаючи з 1990-х років, був домінуючим в основному економічному мисленні і, начебто, давав позитивні результати. Фінансова криза 2007 – 2008 років довела його недосконалість.

Виявилось, що системні ризики можуть бути викликані різними екзогенними та ендогенними (екологічними) факторами.

По-перше, зміна клімату (повені, посухи) та шкода навколишньому середовищу завдають негативного впливу на вартість, зокрема продовольчих товарів та енергоносіїв і, як наслідок, загрожують ціновій стабільності країни. А отже, таргетування інфляції (забезпечення цінової стабільності) у такому

випадку виявляється неефективним.

По-друге, кризовий досвід довів, що екологічні ризики є одними із системних чинників фінансової дестабілізації. Поступове погіршення екологічної ситуації [129], через активну діяльність промислових (екологічно небезпечних) підприємств та різка зміна норм екологічного законодавства негативно впливають на вуглецевоємні підприємства і їх «виживання». Значна частка викопного палива, запаси нафтових, газових і вугільних компаній поступово опиняються під загрозою перетворення в «неактивні активи» [130]. Крім того, стрімка розробка нових технологій у відповідь на усунення наслідків зміни клімату, також призводить до переоцінки активів (усталених технологій) підприємств. Це негативно відображається на їх економічному стані, кредитоспроможності і, як наслідок, призводить до розбалансування економіки країни в цілому.

А отже, на часі є розробка та впровадження відповідних державних заходів на шляху до вирішення ситуації, що склалася на підприємницькому та банківському рівнях.

Слід зазначити, що перехід від небезпечного до екологічно чистого виробництва наразі відбувається, але дуже повільно. Значна кількість підприємств працюють в «звичайному» режимі. За даними Центру кліматичних і енергетичних рішень загалом вони (підприємства) не готові до наслідків зміни клімату. «У широкому сенсі дослідження доводять, що в той час, як переважна більшість суб'єктів господарювання визнають екологічні ризики, і багато хто вбачає ці ризики в сьогоденні або найближчому майбутньому, невизначеність щодо точного їх характеру є причиною «відкладення» переходу підприємств на екологічно безпечне виробництво та інвестування в стійкість. Іншими словами, більшість підприємств залишають екологічні ризики без належної уваги» [130].

Не є винятком і вітчизняні підприємства. Зокрема, в Україні станом на 2018 рік вуглецевоємність її валового внутрішнього продукту в 3,3 рази перевищує показник країн ЄС [131]. І поступово ситуація лише погіршується.

Глобальне посилення екологічних викликів та поширення їх впливу на

фінансову стабільність призвели до відповідних дій з боку представників «банківської спільноти».

У 2010 році з метою забезпечення стабільності світового сталого розвитку в банківському секторі ЮНЕП була створена банківська комісія (Banking Commission). Учасники Комісії взяли на себе обов'язок сприяти поширенню і впровадженню кращих практик в цьому напрямі на всіх операційних рівнях своєї діяльності, а також оцінювати екологічні ризики своїх клієнтів [132].

Серед інших міжнародних банківських ініціатив в області сталого розвитку слід виділити:

- Принципи Екватора (Equator Principles) - набір добровільних принципів, розроблених банками для управління соціальними та екологічними питаннями, пов'язаними з проектним фінансуванням у всіх галузях промисловості. Принципи Екватора засновані на програмних документах Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації [133];

- Принципи відповідального інвестування Організації Об'єднаних Націй (UN PRI) - набір принципів, які закликають банки враховувати екологічні, соціальні та корпоративні питання управління при проведенні аналізу інвестиційної політики і прийнятті інвестиційних рішень [134];

- Проект по розкриттю вуглецевої інформації (Carbon Disclosure Project, CDP) - ініціатива щодо обов'язкового розкриття корпораціями інформації про викиди парникових газів. Основними цілями проекту є інформування інституційних інвесторів про наслідки зміни клімату, звернення їх уваги на необхідність розкриття вуглецевої інформації [135].

Необхідність розробки та впровадження фінансовими установами заходів попередження екологічних ризиків були визнані Паризькою Хартією (РКЗК ООН 2015: §44).

Слід зазначити, що загалом положення міжнародних ініціатив поступово впроваджуються в практику окремих країн. Зокрема, аналіз діяльності понад 500 корпорацій США доводить, що правові та репутаційні ризики, пов'язані із екологічними інцидентами, негативно впливають на прийняття банком рішення

щодо надання кредиту суб'єктам господарювання. В свою чергу, наявність попереджувальних природоохоронних заходів підприємств, є підставою для зниження вартості (відсоткової ставки) боргового фінансування для них. І це вже дає позитивні результати [136].

Застосування екологічних критеріїв в ході традиційного кредитування сприяє збільшенню не тільки кількості екологічно відповідальних банків, а й екологічно відповідальних підприємств.

Слід зауважити, що загалом комерційні банки можуть стати важливим джерелом фінансування екологічно безпечних підприємств, однак в Україні їх роль в цьому процесі до сьогодні залишається обмеженою. Зелене кредитування здійснюється лише за підтримки міжнародних фінансових інституцій, і далеко не всі з вітчизняних банків продовжують подібну практику після припинення міжнародної підтримки.

Зокрема за підтримки міжнародних фінансових установ Державний експортно-імпортний банк України пропонує продукти для сталого розвитку на ринку зеленого кредитування. Останнім часом Укргазбанк намагається позиціонувати себе як перший екологічний банк України. Установа поставила перед собою ціль фінансувати 30% ринку чистої енергії в країні та розглядає можливість випуску «зелених» облігацій. Укргазбанк тісно співпрацює з Міжнародною фінансовою корпорацією задля розробки власної технічної спроможності фінансування «зелених» проектів (OECD Publishing, 2018). Різноманітні програми в цьому напрямі впроваджують: Ощадбанк, ОТП Банк, Райффайзен банк Аваль, Альфа банк та інші.

Втім законодавчі обмеження Національного банку України є стримуючим фактором для фінансування великих проектів. Зокрема, середня вартість 1 МВт при будівництві СЕС складає 1 млн євро. На сьогодні, з урахуванням власного внеску інвестора, банк не може фінансувати проекти потужністю більше 50-60 МВт через обмеження Національним банком України щодо розміру кредитування на одного контрагента (Н7), хоча значна кількість проектів, які сьогодні розглядаються великими потенційними міжнародними інвесторами,

мають потужність понад 50 МВт. Згідно діючого законодавства банки не мають можливості здійснення проектного фінансування нових станцій. Зазвичай, банку на початковому етапі недостатньо в якості покриття за кредитом того обладнання, яке клієнт купує за позичкові кошти. У зв'язку з цим, виникає необхідність в додатковому забезпеченні. Втім після введення станції в експлуатацію, тільки СЕС залишається єдиним забезпеченням за кредитом. Недоліком для інвестора є і відсутність «кредитних канікул», які б враховували відсотки за кредитом. Інвестор має сплачувати їх починаючи з дати отримання кредиту (у період, коли прибуток від роботи станції є відсутнім). Незважаючи на вищезазначене, банки намагаються забезпечити максимально сприятливі умови для інвесторів, зокрема шляхом розробки: механізмів співфінансування з зацікавленими міжнародними організаціями (IFC, EBRD, ICD, та ін.), а також пропозицій до Національного банку України щодо пом'якшення умов зеленого кредитування [137].

Таким чином, зелене кредитування поки що не отримало загальнодержавного значення та законодавчого врегулювання.

Справа в тому, що Центральні банки більшості країн мету сприяння сталому розвитку вважають більш прийнятною для органів державної влади, які здійснюють екологічну політику держави.

Безумовно, в будь-якому разі екологічне регулювання повинно бути кращим інструментом на шляху до сталого розвитку тієї чи іншої країни. Але зважаючи на його стабільно змінний характер, недосконалість та численні порушення законодавчих норм, грошово-кредитна політика Центрального банку може стати ефективним інструментом розподілу сталого кредитування і підвищення екологічної відповідальності суб'єктів господарювання. В даному випадку застосовується так звана теорія «второго кращого» [138]. «У разі, якщо не вдається врегулювати проблеми на кредитному ринку за рахунок екологічного регулювання, уряд може впроваджувати інші кращі інструменти, наприклад підключити до вирішення цієї проблеми Центральний банк». Так чи інакше комплексний підхід є запорукою успіху вирішення будь-якої ситуації.

З метою більш активного розповсюдження подібної практики на міжнародному рівні, було б доцільним аби Базельський комітет офіційно визнав екологічні ризики та їх вплив на стабільність і стійкість економіки як на нове джерело системних ризиків для банків і стабільності банківської системи. Задля цього, необхідною є розробка заохочувальних заходів і встановлення співпраці з банками у напрямі впровадження сучасної передової практики у вирішенні екологічних проблем, збору інформації і проведення аналізу здатності вирішення банківським сектором системного екологічного ризику в майбутньому.

Фінансування в екологічно безпечні підприємства вимагає нових підходів до організації та правового забезпечення цього процесу. Зокрема, розробки та врегулювання на законодавчому рівні фінансових інструментів та механізму їх застосування в Україні. Інтеграція принципів екологічної і соціальної справедливості в кредитні рішення є лише першим кроком у створенні такої грошово-кредитної політики, яка б сприяла сталому розвитку в країні.

Немає сумнівів у важливості реалізації адекватної екологічної політики, втім задля досягнення зеленої трансформації важливим є приведення фінансової системи у відповідність із цілями сталого розвитку, враховуючи те, що вона є тією сферою, де приймаються інвестиційні рішення.

Центральні банки, в свою чергу, повинні відігравати ключову роль у розподілі ресурсів для сталої інвестиції, зокрема сприяти створенню екологічно відповідальних банків, підприємств, та врахуванні екологічних ризиків при розробці грошово-кредитної політики.

У цьому контексті доцільною є також розробка та закріплення на законодавчому рівні умов і стандартів сталого кредитування, порядку розкриття інформації щодо екологічних ризиків підприємств тощо.

Щодо віднесення функції сприяння сталому розвитку до повноважень Центрального банку слід зазначити наступне. Вищерозглянуті ризики фінансової дестабілізації, які виникають внаслідок зміни клімату, в будь-якому випадку повинні враховуватися при здійсненні монетарної політики. Втім задля

того щоб центральні банки могли відігравати активну роль у сприянні сталому розвитку, потрібно закріпити цю мету за ними на законодавчому рівні. При цьому, вчинення будь-яких дій на шляху до сприяння сталому розвитку має відбуватися без шкоди для інших пріоритетних цілей монетарної політики, зокрема такій цілі як сприяння фінансовій стабільності.

2.3. Правове забезпечення екологічної складової сталого розвитку держави

Враховуючи філософські закони прогресу навколишнього світу, ідеологія розвитку людства полягає в тому, що людина постійно прагне до поліпшення умов існування, а в людському відчутті життя немає меж. Задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства вимагає підвищення ефективності суспільного виробництва, яке неминуче супроводжується все більшим залученням природних об'єктів в господарську, науково-пізнавальну, рекреаційну, естетико-виховну та іншу діяльність людини. Як слушно зазначає професор Б.Г. Розовський, людина «любить» природу тільки в тій мірі, в якій вона забезпечує їй благополучне існування [139]. На жаль, з цим не можемо не погодитися.

Протягом тривалого часу соціально-економічний розвиток (не лише в Україні) мав енергозатратний та ресурсномісткий характер, що стало однією з вагомих причин порушення прийнятного балансу між прагненням до матеріального благополуччя людини та не менше гострою необхідністю охорони довкілля, заощадження природних ресурсів. В умовах виснажливого видобування та неефективного використання (споживання) природних ресурсів все більшої актуальності набувають питання екологічної безпеки. Подальше ігнорування вирішення екологічних проблем неможливе. У зв'язку із цим формування державної політики у зазначеному напрямі має розглядатися у

нерозривному взаємозв'язку з раціональним використанням природних ресурсів, як в економічному, так і екологічному аспектах, з урахуванням перспектив науково-технічного прогресу і розвитку суспільства. А це повністю узгоджується з положеннями Всесвітньої хартії природи стосовно необхідності належним чином враховувати можливості природних систем з довгострокового забезпечення існування і розселення зростаючої кількості населення при розробці стратегічних документів, що стосуються економічного розвитку, з урахуванням того, що ці можливості можуть бути розширені в результаті застосування передових досягнень науки і техніки [140].

Світова спільнота, усвідомлюючи нагальну потребу збереження рівноваги і якості навколишнього середовища і природних ресурсів, визнала необхідність об'єднання зусиль та встановлення нового, справедливого глобального партнерства на основі єдиної моделі глобальної стратегії сталого розвитку, яка забезпечить збалансований розвиток цивілізації. Одним з визначних проявів волі народів усього світу у цьому напрямі стало прийняття у вересні 2015 року на ювілейній сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) лідерами 193 країн світу (серед яких є і Україна) Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року [141].

Продовжуючи плідну співпрацю по досягненню восьми цілей розвитку тисячоліття, яка була започаткована ще раніше, члени ООН затвердили нові, більш амбітні, сімнадцять цілей сталого розвитку. Оскільки, не зважаючи на досягнутий прогрес, стан навколишнього середовища як і раніше погіршувався, збільшувалася кількість викидів газів, що спричиняють парниковий ефект, та як наслідок – зміну клімату, Організація Об'єднаних Націй сприяла проведенню переговорів щодо ефективного та поступального реагування на істотне збільшення концентрації парникових газів в атмосфері, у ході яких в 2015 році було підписано Паризьку угоду, спрямовану на посилення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [142].

Приєднання України до низки міжнародних нормативно-правових актів відкрило нові можливості та створило нові стандарти у різних сферах

суспільного життя, включаючи й сферу охорони довкілля. Прагнучі до єдиної мети, збереження та поліпшення якості навколишнього природного середовища на благо нинішнього і майбутніх поколінь шляхом ретельного планування та управління, країни світу зобов'язалися керуватися триединою концепцією сталого розвитку, яка передбачає необхідність інтеграції її економічної, соціальної та екологічної складових і врахування їх взаємозв'язку для досягнення мети сталого розвитку в усіх його аспектах.

Конституцією України від 28 червня 1996 року визначено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави (ст. 16). До того ж конституційно-правові норми гарантують право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50) [109].

Відповідно до норм спеціального Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічною безпекою визнається такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [143]. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року, який нещодавно втратив чинність, також одним з пріоритетів національних інтересів закріплював забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; визначав основні реальні та потенційні загрози національній безпеці України, стабільності в суспільстві в екологічній сфері [144].

В той же час дані міжнародних рейтингових організацій свідчать про недостатній рівень впровадження в Україні вищезазначених положень Основного закону. Так, наприклад, у рейтингу «Індекс екологічних показників 2018» Україна посіла 109 місце з 180 [145]; індексний бал кліматичного ризику України за результатами дослідження Germanwatch 2018 за період 1997-2016

роки склав 98,83 бали, що відповідає 95 місцю у загальному рейтингу [146]; за рівнем безпеки країн за 2018 рік Україна опинилася на 152 місці з 163 [147].

Чинний Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року не містить серед фундаментальних національних інтересів завдання визначені Конституцією щодо забезпечення екологічної безпеки [148]. Це створює негативні передумови реалізації державної екологічної політики щодо захисту від реальних та потенційних загроз екологічній безпеці.

В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року Верховна рада України наголошує на гарантуванні екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення. Водночас зазначається, що антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Тривалість життя в Україні становить у середньому близько 66 років (у Швеції - 80, у Польщі - 74). Значною мірою це зумовлено забрудненням навколишнього природного середовища внаслідок провадження виробничої діяльності підприємствами гірничодобувної, металургійної, хімічної промисловості та паливно-енергетичного комплексу. Основні інструменти реалізації державної екологічної політики більш розгорнуто представлено у Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, затверджених Законом України від 28.02.2019 р. [149].

Законодавче закріплення у Розділі III Господарського кодексу України в окремій главі положень стосовно використання природних ресурсів у сфері господарювання як однієї з майнових основ господарювання стало важливим кроком у правовому регулюванні впливу результатів господарської діяльності на природне середовище.

Водночас в положеннях абз. 3 ч. 1 ст. 4 ГК України прямо зазначено, що земельні, гірничі, лісові та водні відносини, відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, атмосферного повітря не належать до предмета

регулювання цього Кодексу, що повністю суперечать суті правового регулювання господарського використання природних ресурсів та не відображає дійсності правозастосування. Таким чином, внутрішньогалузеві колізії та протиріччя між галузевими актами господарського та екологічного законодавства й досі стримують сталий розвиток, тим самим не лише виснажуючи природні ресурси, а й забруднюючи довкілля. Схожа ситуація спостерігається в більшості країн світу.

Варто погодитися з думкою Г.Д. Джумагельдієвої, що одним з магістральних напрямів перегляду існуючої парадигми подальшого розвитку правового забезпечення використання природних ресурсів у господарському обороті є екологізація (раціоналізація) господарського законодавства в цій сфері. І як зазначає дослідниця, у методологічній площині точкою відліку вирішення зазначеного завдання є кваліфікація природних ресурсів як об'єктів публічної власності [150, с. 9]. Це надасть можливість підтримувати рівновагу між публічними та приватними інтересами на засадах правового господарського порядку та забезпечити оптимальне поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційного обов'язку держави стосовно забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України.

Правильне розуміння причин екологічних проблем (їх чітка ідентифікація) є важливим фактором при визначенні цілей національної екологічної політики в контексті сталого розвитку. Такий підхід дозволить державі зробити крок вперед до вирішення існуючих проблем та попередження їх виникнення у майбутньому шляхом формулювання цілей та стратегічних завдань таким чином, щоб вони були спрямовані на ліквідацію причин негативних явищ, а не їх наслідків, зокрема з урахуванням особливостей кожної окремо взятої території. Виходячи з вищенаведеного можна позитивно відзначити закріплені принципи в положеннях Ріо-де-Жанейрської декларації з навколишнього середовища і розвитку. Зокрема в Декларації зазначено, що право на розвиток

повинно бути реалізовано так, щоб забезпечити справедливе задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь в сферах розвитку та навколишнього середовища [151].

Для подолання (а можливо і попередження) негативних екологічних явищ особливої актуальності та теоретико-прикладного значення набуває «відплатна справедливість» в контексті сталого розвитку, яка має забезпечуватися шляхом дотримання наступних задекларованих основних принципів екологічної політики України: невідворотності відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища та пріоритетності вимоги "забруднювач навколишнього природного середовища та користувач природних ресурсів платять повну ціну" [149].

Втілення зазначених принципів у практичну площину забезпечується за декількома напрямками, що потребують відповідного уточнення у правотворчій та правозастосовній діяльності:

1) через прозорий та зрозумілий механізм формування плати за доступ до природних ресурсів, як для безпосереднього природокористування (загальне та спеціальне), так і опосередкованого (кінцеве споживання послуг водопостачання, теплопостачання тощо);

2) через визначення засад притягнення до відповідальності (дисциплінарної, адміністративної, цивільної чи кримінальної) за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, складу екологічних правопорушень і злочинів, порядок притягнення винних до відповідальності за їх вчинення, встановлення співмірності шкоди та компенсації/відшкодування/покарання;

3) через формування в суспільстві екологічних цінностей і підвищення його екологічної свідомості шляхом поінформованості суспільства щодо значення, переваг та інструментів сталого споживання і виробництва, стану і цінностей біорізноманіття та заходів, які необхідно здійснити для його збереження, відновлення і сталого використання.

Правові засади здійснення такої видової категорії «справедливості», як «зрівняльна справедливість», знайшли своє відображення у конституційних нормах прямої дії, які гарантують досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів [109]. Зокрема щодо рівності прав та можливостей кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону: землею, її надрами, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами, які знаходяться в межах території України, природними ресурсами її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони (ст. 13). Також кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена (ст. 50) [109].

Однією з правових підвалин реалізації принципу «зрівняльної справедливості» у екологічній сфері є Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., який визначає загальні вимоги щодо доступу до публічної інформації за запитами, а також щодо розповсюдження публічної інформації, та Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., який визначає спеціальні вимоги щодо доступу та розповсюдження саме екологічної інформації. Визначальну роль у формуванні останньої відіграє система державного моніторингу навколишнього природного середовища. В рамках загальнодержавного процесу модернізації та впровадження механізмів електронного урядування в державному управлінні треба позитивно відзначити розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції створення загальнодержавної автоматизованої системи «Відкрите довкілля» від 7 листопада 2018 р. № 825-р [152].

Суттєвого впливу на формування правового забезпечення екологічної складової сталого розвитку України набуло підписання Угоди про асоціацію.

Відповідно до ст. 361 Глави 6 «Навколишнє природне середовище» Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію Угоди про асоціацію, співробітництво має на меті збереження, захист,

поліпшення і відтворення якості навколишнього середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів та заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, *inter alia*, у таких сферах: а) зміна клімату; б) екологічне управління та аналогічні питання, зокрема освіта й навчальна підготовка, доступ до інформації з питань навколишнього середовища та процесу прийняття рішень; с) якість атмосферного повітря; d) якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; е) управління відходами та ресурсами; f) охорона природи, зокрема збереження і захист біологічного та ландшафтного різноманіття (екомережі); g) промислове забруднення і промислові загрози; h) хімічні речовини; і) генетично-модифіковані організми, в тому числі у сільському господарстві; j) шумове забруднення; k) цивільний захист, зокрема стихійні лиха і антропогенні загрози; l) міське середовище; m) екологічні збори [1].

Важливим результатом у напрямі імплементації сучасної секторальної екологічної політики, що реалізується у країнах ЄС, варто відзначити прийняття Законів України «Про оцінку впливу на довкілля» та «Про стратегічну екологічну оцінку». Впровадження обов'язкових стратегічної екологічної оцінки та оцінки впливу на довкілля дозволяє здійснити таку оцінку до прийняття рішення про затвердження документів державного планування або прийняття рішень про провадження планованої діяльності суб'єктів господарювання відповідно до вимог Директиви 2001/24/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 27 червня 2001р. про оцінку наслідків окремих планів та програм для довкілля, Директиви 2003/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 травня 2003р. про забезпечення участі громадськості у підготовці окремих планів та програм, що стосуються навколишнього середовища та Директиви 2011/92/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2011р. про оцінку впливу окремих державних і приватних проектів на навколишнє середовище. І хоча зазначені вітчизняні правові акти не позбавлені певних

недоліків, проте можна вже з упевненістю стверджувати про певні тектонічні зрушення у напрямі апроксимації національного екологічного законодавства. Адже обов'язкове врахування екологічної складової під час прийняття адміністративних рішень, складанні стратегій, планів і програм розвитку повинно стимулювати модернізацію та підвищити конкурентоспроможність вітчизняної економіки, впровадження систем екологічного управління на підприємствах у поєднанні з поліпшенням екологічних характеристик продукції.

В умовах нагальної потреби ефективного та поступального реагування на загрози зміни клімату, не можна не відзначити також активізацію процесів формування кліматичної політики Україна в рамках досягнення однієї з глобальних цілей сталого розвитку стосовно вжиття термінових заходів по боротьбі зі зміною клімату і його наслідками. Як слушно відзначається в Національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна», завдання Цілі 13 (стосовно обмеження викидів парникових газів в економіці) кореспондують із завданнями Цілі 7 (що передбачають розвиток низьковуглецевої енергетики) та Цілі 15 (в рамках якої передбачено розширення лісових площ держави) [22]. Визнаючи невідкладність розв'язання проблеми у сфері зміни клімату, Уряд України схвалив Концепцію реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року.

Україна одна із перших в Європі держав, яка підписала та ратифікувала Паризьку кліматичну угоду, кінцева мета якої полягає у тому, щоб досягти стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускатиме небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Новацією Паризької угоди, на відміну від попередніх двох угод, є заходи щодо адаптації до кліматичних змін. Сторони цієї Угоди, прагнучі до єдиної мети, зобов'язалися керуватися основоположними принципами, зокрема принципом справедливості та спільної, але диференційованої відповідальності, а також відповідних можливостей у світлі різних національних обставин.

2.4. Принцип екологічної справедливості як основа сталого розвитку держави

Останнім часом проблема нерівного розподілення екологічних ризиків серед різних груп населення поступово загострюється як на міжнародному, так і на національному рівнях. Сьогодні значна кількість людей, які вирізняються за майновими, класовими, віковими, гендерними, культурними, етнічними ознаками в Україні змушені жити в умовах постійного екологічного ризику. Це зумовлене тим, що помешкання або робочі місця цих демографічних груп розташовані неподалік від звалищ, захоронення відходів, ліній розмежування, високовольтних ліній та підприємств підвищеної небезпеки і, в силу власного обмеженого майнового стану, вони не здатні вплинути на ситуацію. Така нерівність формує падіння суспільної довіри до влади, перешкоджає сталому розвитку країни та поступово погіршує її демографічну ситуацію. Зокрема, станом на квітень 2018 року смертність в країні перебільшує народжуваність в два рази [153]. І в більшості випадків це пояснюється наявністю різноманітних захворювань, зокрема онкологічних (станом на початок 2018 року країна займає друге місце серед країн Європи за темпами поширення онкологічних захворювань) [154].

В даному випадку екологічна політика держави мала б протидіяти означеним проблемам. Адже згідно теорії справедливості Дж. Ролза екологічна політика, як і дії держави в цілому, не може бути дискримінаційною. Принцип екологічної справедливості має становити її підґрунтя та слугувати критерієм ефективності. Іншими словами, держава повинна забезпечувати такі умови, в яких жодна з груп населення не піддаватиметься більш високим негативним впливам за рахунок зменшення ризику інших груп. Нажаль ідеологічна зміна концепції сталого розвитку на засадах екологічної справедливості не отримала свого практичного розвитку та законодавчого закріплення в Україні.

Загалом, проблема нерівномірного розподілення екологічних ризиків серед різних груп населення почала набувати своєї актуальності на початку 70-х років ХХ ст. Так, ще в 1972 р. в Стокгольмській декларації Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища було передбачено, що «політика всіх держав в галузі навколишнього середовища повинна підвищувати існуючий або майбутній потенціал розвитку країн, що розвиваються, а не чинити на нього негативний вплив або перешкоджати досягненню усіма кращих умов життя, і держави, а також міжнародні організації повинні зробити відповідні кроки з метою досягнення угоди щодо подолання можливих національних і міжнародних економічних наслідків, що виникають в результаті застосування заходів, пов'язаних з навколишнім середовищем» (принцип 11) [155]. Усвідомлення факту спільної відповідальності соціуму і різних країн за стан навколишнього середовища та неприпустимості вирішення екологічних проблем за рахунок інших, зумовило виникнення такого поняття як екологічна справедливість, а згодом і однойменного принципу.

Одночасно, в різних країнах почали з'являтися відповідні громадські об'єднання, які ставили за мету забезпечення екологічної справедливості. Такі об'єднання формувалися на базі ідей двох типів суспільних рухів, зокрема, руху за соціальну справедливість, або права людини, та руху за безпечне навколишнє середовище.

До певного часу вважалося, що інтереси природоохоронців і прихильників соціальної справедливості якщо і не протилежні один одному, то принаймні мало в чому збігаються. Це пояснювалось тим, що представники обох типів рухів відстоювали взаємовиключні інтереси відповідно – природи і соціуму. Наприклад, на думку природоохоронців, будівництво промислових підприємств сприяє забрудненню навколишнього середовища, а тому потребує припинення. В свою чергу за позицією прихильників соціальної справедливості, у такому випадку збільшується кількість робочих місць і тим самим долається бідність населення.

Згодом, представники обох типів рухів дійшли консенсусу та розуміння, що концепт соціальної справедливості має бути доповнений екологічним змістом. Ця ідея досить активно почала інтегруватися в суспільство. Остаточна інституалізація руху за екологічну справедливість відбулася в 1992 р. на Екологічному саміті (First National People of Color Environmental Leadership Summit, Вашингтон), в якому прийняли участь понад 600 представників з усіх куточків США та інших країн. Результатом роботи цього заходу стала розробка та прийняття 17 принципів екологічної справедливості, серед яких забезпечення екологічної справедливості за рахунок зменшення соціальної несправедливості. В свою чергу, головним підсумком інституалізації руху за екологічну справедливість стало усвідомлення того, що громадяни мають брати безпосередню участь у процесі прийняття та впровадження рішень як на урядовому, так і на приватному рівнях, зокрема впливаючи на рішення підприємств щодо розміщення тих чи інших небезпечних об'єктів [156; 157, с. 289].

Офіційне визнання руху за екологічну справедливість спричинило появу активних наукових дискусій, які тривають до сьогодні.

Одні вчені звертають увагу на нерозривний взаємозв'язок екологічної та соціальної справедливості [158, р. 2]. На їх думку, принцип екологічної справедливості являє собою корисну точку опори для забезпечення потенціалу та стійкості розвитку шляхом посилення соціальної згуртованості та соціального капіталу, що супроводжується підтримкою змін в екологічній та соціальній політиці на національному рівні. Іншими словами, забезпечення цього принципу допомагає не тільки справлятися з екологічними проблемами, а й підтримувати рівність в суспільстві [159, с. 3].

В свою чергу, критики екологічної та прихильники соціальної справедливості звертають увагу на те, що «з точки зору витрат і прибутків, ризики від небезпечних виробництв можуть бути нижче ризиків від життя в умовах безробіття і злиднів. На їх думку, малозабезпечені особи та інші категорії громадян загалом самостійно обирають для роботи та проживання

забруднені/небезпечні райони через пільги і низьку вартість житла. Саме тому забезпечення соціальної справедливості має бути першочерговим завданням для будь-якої країни [160, с. 114].

Втім аналіз ситуації на практиці, дозволяє дійти висновку про фактичне змушення відповідних категорій громадян обирати з двох зол найменше. Красномовним прикладом цього можна визнати умови, які були передбачені державною програмою «Доступне житло» для внутрішньо переміщених осіб. Державною програмою було передбачено компенсацію 50% відсотків вартості квартири обраної з Переліку об'єктів житлового будівництва, визначеного Міжвідомчою комісією Мінрегіону, відповідно до місця реєстрації/проживання (перебування) учасника програми. Для Київської області такими об'єктами були будинки ЖК «Сонячний» (розташований менш ніж на 100 метрів від залізничного вокзалу м. Бориспіль) та ЖК «Місто квітів» (збудований поруч із високовольтною лінією електропередач). В першому випадку це шум, вібрація, забруднення повітря, ґрунту, а враховуючи те, що більша частина залізничних колій електрифікована і потяги використовують постійний та змінний електричний струм, ще й електромагнітне забруднення високого рівня [161]. В другому – шкода здоров'ю людей через сусідство з високовольтною лінією електропередач. Зокрема, результати досліджень, проведені в Каролінському інституті в США свідчать, що тривалий вплив електромагнітних полів підвищує ризик розвитку раку, захворювань серця і судин, погіршує репродуктивну функцію і сприяє депресії [162]. Як бачимо, на початковому етапі держава, хоча і тимчасово, але створила для внутрішньо переміщених осіб такі умови, в яких ця категорія громадян начебто добровільно, а за фактом примусово була вимушена нехтувати власним здоров'ям та обирати будівлі в небезпечних районах. В жовтні 2018 року умови програми «Доступне житло» для внутрішньо переміщених осіб були змінені. Наразі ця категорія громадян може самостійно обирати об'єкт, але за умови, якщо строк будівництва та вартість 1 м² якого не перевищує законодавчо встановлених строку та розміру.

В свою чергу, коли мова йде про будівництво шкідливих для здоров'я виробництв, зазвичай до уваги беруться такі обставини, як низький рівень громадянської та екологічної свідомості населення, що дозволяє дешево придбати землі і робочу силу, а також заощадити на безпечних, але більш коштовних технологіях тощо. І така практика є притаманною не тільки для України, а й для інших країн світу. На цьому зауважували в свої роботах вчені та практики [163, р. 242]. Зокрема, віце-президент США Альберт Гор у книзі «Земля у рівновазі», зазначав, що будівництво небезпечних підприємств та скидання відходів на найдешевших й найменш придатних землях районів, які оточені менш удачливими громадянами, постає фактично традицією [164, с. 153].

Це є ще одним твердженням того, що нерівномірний розподіл екологічних ризиків серед певних груп населення є не стільки наслідком власного вибору тієї чи іншої категорії громадян, скільки результатом недосконалих дій центральних органів державної влади. Втім, саме вони, згідно Конституції України, мають гарантувати добробут країни.

Загалом нерівності щодо екологічних ризиків, пов'язані з різними чинниками, основним з яких є рівень доходу і освіти та інші показники соціально-економічного статусу. Сім'ї з низьким рівнем доходу часто живуть у будівлях з вогкістю і цвілью, а це впливає на здоров'я, передусім на виникнення хвороб системи органів дихання, ревматичних хвороб, алергічних розладів тощо. Дефіцит фінансових ресурсів для придбання енергоносіїв («енергетична, або паливна бідність») і низький дохід у цілому приводять до більш інтенсивного використання твердого палива, а це, своєю чергою, підвищує рівень впливу забруднювачів повітря, таких як окис вуглецю, бензоли, формальдегід тощо. Низький рівень водопостачання, санітарії та гігієни може ще більш посилитися внаслідок дефіциту води, обумовленого зміною клімату. Стан джерел водопостачання та якість питної води безпосередньо впливають на здоров'я населення, особливо дітей і найбільш вразливих верств. В Україні проблема якісної питної води залишається гострою протягом

останніх років. Високий рівень техногенного навантаження на водойми, застарілі технології водопідготовки на сьогодні не дають змоги забезпечити населення питною водою гарантованої якості. За даними офіційного сайту Держсанепідслужби України, в країні виявлено грубі порушення санітарного законодавства. Подальше погіршення екологічного стану водних ресурсів викликає значне занепокоєння. Невідповідність якості питної води нормативним вимогам є головною причиною поширення в країні багатьох інфекційних хвороб (вірусного гепатиту А, ротавірусних інфекцій, інфекцій бактеріальної природи) [165, с. 14-16].

Не менш важливим є і те, що нерівномірний розподіл екологічних ризиків неминуче наближує до виникнення протилежного ефекту. Іншими словами, жертвами екологічних проблем згодом стають всі соціальні групи, незалежно від їх доходу, освіченості, соціального стану тощо. У довгостроковій перспективі збільшення ризиків призводить до порівняльного ефекту (всі виявляються в рівній мірі беззахисними перед екологічною катастрофою, зокрема, у вигляді втрати земель, забруднення джерел водопостачання тощо.). Як слушно з цього приводу зазначає У. Бек: «Потреби ієрархічні, а смог демократичний» [166, с. 24-25]. За таких умов вже актуальним є не стільки розподіл, скільки зниження ризиків.

В будь-якому разі, роботу в цьому напрямі слід розпочинати не тільки із переорієнтації, зокрема небезпечного виробництва на таке, що не загрожує навколишньому середовищу, а й із боротьби зі структурною, інституційною несправедливістю, яка лежить в основі нерівного розподілу і виражається в практиці невизнання інтересів індивіду.

Визнання, згідно А. Хоннет, проявляє себе в трьох основних формах: емоційне визнання (турбота, любов), правове визнання (визнання рівності всіх людей) і соціальне визнання (визнання унікальної цінності кожного). Вся історія суспільства є боротьбою проти несправедливості за визнання, зокрема громадянських прав [167]. В свою чергу, така конфронтація та політика

протесту залишаються основними засобами і для прориву до екологічної рівності [168, с. 14].

А отже, умовою справедливого розподілу екологічних ризиків є визнання інтересів індивіду і як наслідок – громадська участь у вирішенні екологічних питань. Як слушно зазначає А. Янг, «ідея справедливості в цьому аспекті зміщується до полюса процедурних моментів, пов'язаних з участю в обговореннях і процесі прийняття рішень. Для того щоб норма була справедливою, кожен, хто її виконує, повинен мати принциповий голос при її обговоренні та мати можливість погодитися з нею без будь-якого примусу» [169, с. 34]. Забезпечення балансу публічних і приватних інтересів є запорукою зменшення соціальної напруги в прийнятті управлінських рішень щодо будівництва шкідливих виробництв, поводження з відходами тощо.

Таким чином, принцип екологічної справедливості включає в себе 1) обов'язок дотримання інтересів кожного громадянина при прийнятті рішень з розподілення екологічних благ, досягнення балансу їх інтересів, 2) недопущення перекладання вирішення екологічних проблем на соціально незахищених осіб, 3) компенсацію втрат (збитків), пов'язаних з реалізацією таких рішень.

Досліджуючи принцип екологічної справедливості надалі, слід зазначити, що логічно буде розглядати його в контексті розвитку принципу сталого розвитку, який був закріплений Декларацією Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища і розвитку та знайшов своє відображення в законодавстві більшості держав, зокрема України. Так, в статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» зазначено, що одним із принципів охорони навколишнього природного середовища є «науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього середовища». Поряд із цим, принцип екологічної справедливості є його природним продовженням, переходом від поняття

абстрактних громадських інтересів до інтересів невеликих соціальних груп і окремих осіб на підставі чітких демократичних процедур, які включають управлінські, фінансові, організаційно-правові елементи. Виділення принципу екологічної справедливості в законодавстві стане чинником в забезпеченні однієї з важливих для країни цілей сталого розвитку, створить умови для врахування та захисту інтересів всіх зацікавлених осіб в процесі прийняття рішень в екологічній сфері на підставі відкритих і демократичних процедур відповідно до кращих міжнародних практик. Важливого значення в цьому напрямі набуває розвиток освітньо - інформаційної підтримки з боку наукових інституцій, інформаційних центрів, університетів тощо.

В свою чергу, вплив місцевих громад на політичну владу та їхня безпосередня участь в управлінських процесах на місцевому рівні не лише є суттєвим кроком у напрямі досягнення соціальної справедливості та поліпшенню стану довкілля, а й може стати вагомою відповіддю на дії підприємств, які базуючись на принципі ринкової раціональності, прагнуть вибудувувати екологічно небезпечні виробництва якомога далі від головних офісів, там, де можна найдешевше придбати землю та отримати доступ до інших природних ресурсів, знайти дешеву робочу силу, очікуючи найменшого опору з боку місцевого населення. Тому, рух за екологічну справедливість є не лише невід'ємною складовою громадянського суспільства, але і дотриманням принципів екологічної справедливості – критерієм демократії і прав людини [157].

З урахуванням викладеного можна зробити висновок про те, що моральна дилема вибору між економічним розвитком і екологічною стійкістю і до сьогодні залишається актуальною для сучасної екологічної етики.

Безперечно одним із шляхів вирішення такої дилеми є переорієнтація небезпечного виробництва на таке, що не загрожує навколишньому середовищу. При цьому принцип соціальної справедливості необхідно доповнити екологічним змістом (як на рівні вітчизняного законодавства, так і на практиці).

Задля цього, мають застосовуватися механізми лобювання екологічних прав та інтересів населення та громадських об'єднань природоохоронців; консультативної допомоги з боку органів державної влади; освітня та інформаційна підтримка з боку наукових інституцій, інформаційних центрів, закладів вищої освіти тощо. Необхідним є залучення громадськості, екологічних та науково-експертних установ до прийняття екологічно значущих рішень, зокрема шляхом включення їх до складу координаційних рад, консультативно-дорадчих органів тощо.

Зважаючи на те, що вирішення питань щодо зниження екологічних ризиків, розташування та будівництва екологічно небезпечних об'єктів, гарантування безпечного довкілля тощо стосуються компетенції різних органів державної влади, необхідною є більш тісна міжвідомча взаємодія Міністерства екології та природних ресурсів України з Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; Міністерством економічного розвитку і торгівлі України; Міністерством охорони здоров'я України; Міністерством енергетики та вугільної промисловості України тощо.

Важливого значення в цьому напрямі набуває *моніторинг* відповідності національного екологічного законодавства до міжнародних стандартів та актів права ЄС; виконання природоохоронного законодавства (зокрема шляхом розробки та реалізації механізму спільної діяльності моніторингових груп, з числа представників центральних та місцевих органів державної влади, експертів, громадськості, для відстеження дотримання вимог законодавства в екологічній сфері), а також *посилення звітності* центральних та місцевих органів влади.

2.5. Правове забезпечення екологізації енергетичного сектору економіки

Розвиток системи взаємовідносин в енергетичному секторі відбувається в сучасній Україні не тільки за вектором лібералізації, характерної для більшості країн з перехідної економікою, але і в умовах суттєвого впливу євроінтеграції, що обумовлено міжнародними зобов'язаннями, які випливають з Угоди про Асоціацію з ЄС, та глобальних трендів функціонування світової енергетичної системи.

За даними досліджень провідних міжнародних енергетичних організацій головними трендами розвитку світової енергетики є зростання потреб в енергії, особливо електричної (подвоєння потреб до 2060 р.), збереження тенденції до зростання попиту на викопні види палива – нафту відносно стабільними темпами, природний газ дещо уповільненими, за загальної тенденції скорочення частки вугілля у світовому споживанні первинної енергії- в умовах загрози глобального потепління та навантаження на пропускну здатність енергосистем [170; 171]. Отже, на стан світового енергетичного господарства постійно впливають два чинники, що об'єктивно суперечать один одному: необхідність задовольняти зростаючий попит на енергію з одночасним зниженням навантаження на навколишнє середовище, зокрема, зменшенням обсягів вуглецевих викидів. Під дією зазначених чинників трансформація енергетичної системи відбувається за трьома ключовими пріоритетами розвитку: переорієнтація на низьковуглецеві види палива та нарощування потужностей відновлюваної енергетики; енергоефективність та енергозбереження; належна організація ринків [172]. Два із зазначених пріоритетів мають очевидний екологічний вимір. Пріоритизація екологічного виміру розвитку світової енергетики простежується і в еволюції міжнародно-правових норм, пов'язаних із виробництвом і використанням енергії. Так, в перших концептуальних документах щодо сталого розвитку – Стокгольмської декларації (1972 р.), принципах Ріо (1991 р.) увага енергетиці фактично не

приділялася. Проте вже Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992 р.) [173] и Кіотський протокол (1997 р.) [174] залучили енергетичні питання до кола проблем сталого розвитку саме в контексті погіршення стану навколишнього середовища. У 2002-2010 р. р. відбулася конкретизація завдань енергетики в рамках сталого розвитку: в рамках Йоханезбурзького плану (2002 р.) [175] на міжнародному рівні встановлено необхідність пов'язувати «економічне зростання та екологічну деградацію» [176, с. 45-48]. Сучасний етап (з 2011 р.) прийнято визначати як «розвиток у стійкій енергетиці для всіх» згідно із відповідною ініціативою ООН – «десятиріччя стійкої енергетики для всіх: 2014 - 2024», яка вводить поняття «глобальна енергетична трансформація» [177, с. 4]. Зазначена ініціатива сприяла розвитку національного законодавства, двосторонніх відносин у напрямку декарбонізації енергетичного сектору та розвитку відновлюваної енергетики. Розгортання цих процесів дозволило у юридичній доктрині констатувати тенденцію щодо формування на рівні міжнародного права полісистемного комплексу правових норм: екологічно орієнтованої енергетики, в основу якої покладено концепцію сталого розвитку [176, с. 19-49, с. 166-167]. Пріоритетними цілями регулювання зазначеної системи норм є раціональне ресурсокористування: забезпечення екологічно чистого ощадливого використання традиційних енергетичних ресурсів; природних ресурсів, що безпосередньо не задіяні в процесі виробництва енергії (землі, води, атмосферне повітря); застосування відновлюваних джерел енергії. Таким чином, ідея екологічної спрямованості енергетики набуває рис керівного положення, що визначає характер правового регулювання і є основою для наближення та гармонізації норм міжнародного енергетичного та міжнародного екологічного права.

Для України подібна трансформація правових підходів до регулювання відносин в сфері енергетики здійснюється в контексті євроінтеграційних прагнень відповідно до загальних принципів формування європейського енергопростору, що у концентрованому вигляді визначені Договором про заснування Енергетичного Співтовариства [178] та Третім енергопакетом ЄС і

конкретизовані для України в Угоді про Асоціацію [1]. Системний аналіз зазначених нормативно-правових актів дозволяє визначити, що одним з ключових напрямів регулюючого впливу є екологізація господарської діяльності в сфері енергетики. Так, загальні положення ст.360 Асоціації щодо інтеграції екологічної політики в інші сфери політики держави розгортається у межах глави 1 розд.V щодо всіх елементів енергетичного сектору. Використання первинних джерел енергії орієнтовано на впровадження ефективних та «чистих» технологій у вугільній галузі, реструктуризацію вугільного сектору з метою підвищення його конкурентоспроможності, безпеки шахт і гірників, послаблення негативного впливу на навколишнє середовище (ст. 339). Регулювання ринків первинних джерел енергії, електричної та теплової енергії спрямовано на забезпечення орієнтації їх учасників на удосконалення технологій у сфері виробництва енергії, її транспортування, постачання, застосування енергозберігаючих і екологічно безпечних технологій (ст.338-339). Передбачено впровадження ринку енергосервісних послуг, сприяння енергоефективності та енергозбереженню при використанні електричної та теплової енергії в господарському обороті. Умови Угоди про асоціацію передбачають також правове забезпечення розвитку відновлювальної енергетики, альтернативних видів палива, зокрема стале виробництво біопалива, декарбонізації енергетичного сектору (зменшення викидів парникових газів).

Розвиток правового регулювання господарської діяльності в сфері енергетики у заданому напрямі забезпечує «процес постійного екологічного вдосконалення, спрямований на ліквідацію екодеструктивних факторів (екологізацію)» [179, с. 13]. Екологізація як інтегрування екологічних вимог в сферу правового регулювання економічних відносин виступає основоположною ідеєю регулювання господарських відносин і в сфері енергетики. Слід зауважити, що виходячи із стратегічних пріоритетів європейського енергопростору, цією ідеєю охоплюються не тільки галузевий/секторальний аспект регулювання (трансформація господарської

системи у часі) але її територіальний вимір – розвиток цієї системи в просторі. Територіальний вимір екологізації передбачає розвиток місцевої, регіональної сировинної бази, що в свою чергу сприятиме зменшенню рівня залежності від монополістів-постачальників енергетичних ресурсів. На необхідності врахування територіального (регіонального) аспекту сталого розвитку наголошує Загальна програма дій ЄС з охорони навколишнього середовища (п. 31), підкреслюючи, що деякі виклики мають потужний регіональний вимір. Зокрема, розвиток енергетичного сектору пов'язаний з потребами збереження земель, ґрунтів та екосистем (біорізноманіття) певних територій [180].

Попри певні успіхи у виконанні вимог Угоди про Асоціацію – прийняття законів, що регулюють ринки природного газу та електричної енергії, Закону «Про енергетичну ефективність будівель», низку інших нормативних актів енергетика залишається однією з тих галузей економіки України, організація та здійснення господарської діяльності в яких у найменшій мірі відповідає принципам сталого розвитку, зокрема екологічним вимогам. Причинами зазначеної невідповідності почасти є екологічні дисбаланси, характерні для галузі: домінування «брудних» (вугілля та мазут) - 37,4% та умовно «брудних» (сировина для АЕС) – 57,4% енергоресурсів у сировинному балансі [181]; технологічний розрив між Україною та ЄС, що є перешкодою на досягнення відповідності української економіки європейським стандартам енергоефективності та екологічності як у секторі перетворення енергії, так і у секторі кінцевого споживання [182, с. 161], незадовільний фінансовий стан енергокомплексу, що характеризується перманентним зростанням дебіторської заборгованості, здебільшого, з боку вугільних підприємств – постачальників сировини для виробництва енергії, та повільними темпами інвестування у реконструкцію та модернізацію основних засобів [181].

Разом з тим, виникненню зазначеної проблеми сприяли і певні правові передумови. Так, аналізуючи історичні особливості формування господарського законодавства, О.В. Шаповалова підкреслює, що воно складалося у контексті сприяння розв'язанню соціальних проблем, мобілізації

резервів економічного росту, однак в основному безвідносно до цілей збалансування господарського обороту природних ресурсів та екологізації господарської діяльності. [183, с. 2]. Такий же вектор розвитку був характерний для правового регулювання господарських відносин в енергетиці. В результаті об'єктивна різниця у темпах розвитку економічних відносин в енергетичній сфері та законодавства, що їх регулює, призвела до зниження спроможності права слугувати засобом задоволення справедливих потреб та інтересів, сприяти розвитку врегульованих відносин. Вказане явище в юридичній науці кваліфіковано як «правова деструкція» [184, с. 58]. Відсутність балансу екологічного і економічного аспектів в правовому регулюванні господарської діяльності консервується жорсткою галузевою сегментацією правової системи, у рамках якої розвиток кожної галузі відбувається певним чином в автономному режимі, без врахування відповідних процесів у «споріднених» галузях. В умовах такої фрагментації навіть за формальної узгодженості українського законодавства з положеннями Директив ЄС, існує проблема ефективності впровадження регулюючих механізмів, сформованих в умовах «розмитості» галузевих меж, відсутності єдиних стандартів їх застосування, що у підсумку нівелює процес імплементації таких норм у національне законодавство.

Прикладом такої сегментації є відносини ресурсокористування в енергетиці, що виникаючи на перетині предметів правового регулювання природноресурсного, екологічного законодавства та енергетичного законодавства, потрапляють в так звану «сіру зону». Так, виконання завдань Енергетичної стратегії України щодо досягнення радикального прогресу в сфері виробництва енергії з відновлюваних джерел передбачає використання земельних ресурсів для функціонування відповідних об'єктів. За спеціальним Законом стимулювання виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел, охоплює створення сприятливих економічних умов спорудження об'єктів альтернативної енергетики, зокрема щодо спрощеного порядку надання земельних ділянок для зазначеної цілі. Разом з тим, земельне

законодавство не відповідає на цей «запит» ст. 9 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» через збереження негнучкої системи розподілу земель на категорії за цільовим призначенням, передбаченої Земельним кодексом України (далі – ЗК України). Зміни до ст. 14 Закону «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», що дозволяють розміщення об'єктів альтернативної енергетики, які використовують відновлювані джерела енергії, без зміни цільового призначення на землях, визначених п. "ж" ч.1 ст. 19 ЗК мають скоріш «косметичний» характер, оскільки цей дозвіл реалізується в межах все тієї ж категорії – «землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони». Таким чином, механізм категоризації земель обумовлює або отримання ділянки у місці, малопридатному для відповідного типу генерації, або шляхом процедури зміни цільового призначення землі, тобто у спосіб, складніший за звичайний (неспрощений) порядок.

У так званій «сірій зоні» знаходяться і відносини з використання енергосировинного потенціалу відходів, що функціонують на схрещенні меж предметного регулювання законодавства про відходи та енергетичного законодавства. Разом з тим, ці відносини є невід'ємною частиною правового енергетичного простору ЄС в контексті помітної енергетичної спеціалізації положень Директиви 2008/98/ЄС про відходи та скасування деяких директив [185]. На концептуальну «придатність» зазначених відносин до комплексного галузевого впливу вказують наукові дослідження, що наголошують на переважно господарському спрямуванні Закону України «Про відходи» та формальному характері його віднесення до актів екологічного законодавства [186, с. 117] або дуалістичній (еколого-господарській) природі цих правовідносин і необхідності виділення «права поводження з відходами» як комплексної підгалузі і екологічного, і господарського права [187, с. 144-145]. Зазначений підхід не суперечить загальним положенням законодавства про відходи, серед завдань якого визначено мінімізацію утворення відходів (у розумінні оптимізації витрат виробництва) та розширення використання

відходів у господарській діяльності. Однак правовий механізм використання енергосировинного потенціалу відходів в чинному законодавстві не сформований. Наприклад, наявні еколого-правові конструкції, з огляду на галузеву мету та предмет, не враховують потенціальну можливість власника відходів на отримання прибутку від їх реалізації як енергетичної сировини. Оскільки така трансформація правового режиму відбувається поза рамками господарсько-правового етапу «життєвого циклу» відходів, вона не враховується нормами господарсько-правових інститутів — ціноутворенням, конкурентним правом, оподаткуванням тощо. Запровадження економічних інструментів для стимулювання використання відходів для виробництва електричної та теплової енергії блокується численними колізіями норм екологічного, енергетичного та податкового законодавства. Інтеграція до предмету господарсько-правового регулювання, відносин поводження з відходами генеруючих підприємств є одним із напрямів впровадження принципу екологізації у правове регулювання в сфері енергетики.

Надмірна галузева сегментація правової системи негативно впливає і на стан енергетичного законодавства, яке розвивається в напрямку зайвої спеціалізації, коли господарська діяльність в кожній з підгалузей паливно-енергетичного комплексу врегульована окремим законом, перевантажена підзаконними актами за відсутності чітко сформульованих цілей і принципів регулювання відповідних відносин. Екологічна складова представлена здебільше нормами надто загального змісту або бланкетного характеру, що мають посилення на такі ж загально сформульовані положення законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Приміром, Закон України «Про ринок електричної енергії» (ст.14) відтворює текст ст. 20 Закону «Про електроенергетику» (втратив чинність) щодо обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств електроенергетики у разі порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Такий засіб впливу на суб'єкта господарювання за своєю юридичною природою належить до адміністративно-господарських санкцій, які можуть бути

застосовані у разі порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності (гл. 27 ГК України). Однак спеціальний Закон не кваліфікує зазначене обмеження таким чином і не містить посилань на відповідні норми ГК, що ускладнює звернення до гарантій прав суб'єктів господарювання у разі неправомірного застосування адміністративно-господарських санкцій (ст. 249 ГК). Слід зазначити, що ГК не передбачає такий вид санкцій як припинення діяльності. Ст. 247 ГК встановлені умови обмеження та зупинення діяльності суб'єкта господарювання: наявність підстав, дотримання порядку, встановлених законом; прийняття відповідного рішення уповноваженим органом. Закон України «Про ринок електричної енергії» формулює підстави застосування санкцій надто загально: «порушення вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища». За змістом положень ГК порушення є підставою для обмеження господарської діяльності якщо загрожує життю і здоров'ю людей або становить підвищену небезпеку для довкілля. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», не визначаючи такий засіб впливу окремою мірою відповідальності, передбачає можливість його застосування в разі порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, законодавства про оцінку впливу на довкілля, вимог дозволів на використання природних ресурсів, перевищення нормативів гранично допустимих викидів, впливу фізичних та біологічних факторів і лімітів скидів забруднюючих речовин (п. «в» ч.1 ст.20-2). А ні Законом України «Про ринок електричної енергії», а ні Законом України «Про охорону навколишнього середовища» не врегульований порядок застосування санкцій. При цьому слід зазначити, що Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (ст.16) допускає обмеження чи зупинення діяльності суб'єкта господарювання за встановлених ним правил виключно у судовому порядку за позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища (Державної екологічної інспекції України). Положення про Державну

екологічну інспекцію України (далі – Положення) вказує на можливість застосування таких санкцій тільки судом як на загальне правило, не обмежуючи підстави звернення Інспекції з позовом лише порушенням законодавства про оцінку впливу на довкілля (п.п.5 п.4). Регламентація кола уповноважених суб'єктів також є неоднозначною. Закон України «Про ринок електричної енергії» чітко вказує лише на повноваження Кабінету Міністрів щодо обмеження, тимчасову заборону (зупинення) чи припинення діяльності електричних станцій, об'єктів системи передачі, що кореспондує з загальними повноваженнями, передбаченими ч. 2 ст. 20 Закону України «Про Кабінет міністрів України». Застосування санкцій до інших об'єктів електроенергетики віднесено до компетенції місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та Держекоінспекції, у межах їхніх повноважень, передбачених законом. При цьому Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про охорону навколишнього природного середовища» подібні повноваження не передбачені для місцевих органів виконавчої влади. Окрім того, вказані закони не розмежовують компетенцію органів місцевого самоврядування та Держекоінспекції. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» відносить до компетенції Держекоінспекції право самостійно застосовувати санкції, в той час як Положення обмежує можливість звернення до суду. Таким чином, наслідком неузгодженості норм загальних і спеціальних законів, актів різної галузевої приналежності та юридичної сили є повне розбалансування механізму відповідальності і фактична неможливість застосувати санкції відносно суб'єкта господарювання – правопорушника.

Для сучасного стану правового забезпечення екологізації господарської діяльності в Україні характерним є помітно виражений галузевий аспект при майже відсутньому територіальному підході. Частково такий підхід реалізується в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля, до об'єктів якої за відповідним Законом віднесено широкий спектр підприємств енергетичного сектору (ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля»). Разом з цим,

оцінка впливу заснована на попроектному («точковому») принципі, її механізм непридатний для врахування проблем розвитку енергетичного сектору регіону в цілому. Просторовий аспект сталого розвитку відображено у деяких положеннях Енергетичної стратегії України на період до 2035 року, зокрема щодо реструктуризації вугільної промисловості із здійсненням заходів з пом'якшення соціальних та екологічних наслідків ліквідації/консервації вугільних шахт, соціальної реконверсії регіонів закриття шахт відповідно до найкращих європейських практик. Реалізація другого етапу Стратегії передбачає формування місцевих систем теплопостачання на основі економічно обґрунтованого врахування потенціалу місцевих видів палива, логістики постачання, регіональної та загальнодержавної енергетичної інфраструктури. Проте дієвий механізм розв'язання зазначених проблем наразі не є сформованим. В основі проблеми, що розглядається – принаймні дві базові деструкції. Окрім вже згадуваної вузько галузевої сегментації правової системи, друга пов'язана із характерною для законодавства України невизначеністю щодо місця регіональних органів влади у системі учасників відносин в сфері господарювання і полягає у дисбалансі між обсягом їхньої господарської компетенції в сфері управління природними ресурсами та завданнями щодо забезпечення сталого розвитку [188, с. 120].

Так, обґрунтована децентралізація систем енергозабезпечення з використанням місцевих видів палива та відновлюваних джерел енергії охоплює містобудівний аспект: планування територій з позиції енергозбереження, зонування території за структурою енергоспоживання та енергощільністю. Разом з тим, регіональні органи влади не є суб'єктами, що здійснюють управління у сфері планування територій (ч. 2 ст. 4; ст. 6 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»). При цьому іншим законом на них покладається обов'язок забезпечення розроблення регіональних стратегій розвитку (ч. 3 ст. 10 Закону України «Про засади державної регіональної політики»). Таким чином, їх фактично відсторонено від функціонального зонування території

В умовах реформування видобувної галузі актуальним є вирішення питань, пов'язаних з управлінням екологічними та іншими ризиками, які виникатимуть у зв'язку з ліквідацією суб'єктів господарювання – власників гірничих відводів, зокрема, щодо безпеки населених пунктів, що розташовані над підземними виробками. В контексті регіоналізації зазначені питання набувають актуальності для старопромислових регіонів Донбасу, Криворіжжя, Львівської області. Ціль соціальної реконверсії регіону не відповідає передбаченій законодавством про надра меті безперервного видобування корисних копалин. Механізм консервації/ліквідації гірничих підприємств, передбачений ст. 45 Гірничого закону не пов'язує ліквідацію підприємства з припиненням експлуатації родовища. Кодексом про надра проектування будівництва населених пунктів, промислових комплексів та інших господарських об'єктів дозволяється тільки після отримання відповідного висновку про відсутність корисних копалин в надрах під ділянкою майбутньої забудови (ст. 58). Таким чином, законодавство про надра закріплює пріоритетність збереження можливості видобування з надр корисних копалин, не передбачаючи припинення цього процесу з підстав економічної або екологічної недоцільності. Зазначені обмеження консервують застарілу галузеву орієнтацію регіонів, органів місцевого самоврядування, зокрема об'єднаних територіальних громад та стримують розвиток енергопростору як економіко-правового явища.

Подолання зазначених правових деструкцій полягає не в поглибленні доктринальної диференціації норм, «а забезпеченні їх взаємодії, інтеграції та комбінуванні у загальній системі правового забезпечення економіки» [189, с. 23]. Основою, центром такої інтеграції може стати ГК України. Системний підхід до поєднання економічного і екологічного вимірів у правовому регулюванні господарських відносин, зокрема в енергетиці може бути забезпечений за такими напрямками.

1. Інтеграція цілей сталого розвитку до основ правопорядку у сфері господарювання як підґрунтя для узгодження галузевих механізмів правового регулювання, заснованого на системі правових принципів та єдиної мети.

2. Інтеграція принципу екологізації господарської діяльності в систему загальних принципів господарювання. Визначення напрямів реалізації зазначеного принципу, а саме: 1) раціонального використання природних ресурсів, 2) енергозбереження та енергоефективності, 3) запобігання змінам клімату при здійсненні господарської діяльності.

3. Розширення предметних меж регулювання господарського законодавства та інтеграція до предмету регулювання: 1) господарських відносин з використання природних ресурсів, не врегульованих природноресурсним та екологічним законодавством; 2) господарських відносин з використання енергетичного потенціалу відходів та вторинних ресурсів.

4. Інтеграція в структуру ГК України блоку норм щодо правового регулювання відносин в енергетиці, враховуючи, що вже при формуванні першої «Концепції модернізації господарського законодавства на базі Господарського кодексу України» визнана доцільною більш детальна регуляція відносин, пов'язаних з функціонуванням енергоресурсів [20]. Зазначена сукупність норм має охоплювати загальні положення здійснення господарської діяльності в сфері енергетики; основоположні норми щодо використання первинних джерел енергії, відновлюваних джерел і вторинних ресурсів; норми, які визначають загальні умови функціонування енергетичних ринків, зокрема товарних ринків первинних джерел енергії, електричної та теплової енергії, ринку енергосервісних послуг; основні засади енергозбереження і енергоефективності при використанні електричної та теплової енергії в господарському обороті.

Такий підхід дозволить відобразити особливості використання природних ресурсів у межах кожного сегменту енергетичного сектору; узгодити з вимогами енергоефективності та декарбонізації регулювання державних закупівель, державної допомоги, акцентувавши увагу на підтримці суб'єктів господарювання, які виробляють енергоефективну продукцію (енергоефективне будівництво, машино- та приладобудування, еко-паливо, інфраструктура для електротранспорту тощо); створенні сприятливих умов для розвитку

ефективного енергоспоживання з метою екологізації широкого спектру галузевих видів діяльності (банківського, страхового, житлово-комунального секторів тощо); інтегрувати екологічний аспект в сферу господарсько-правової відповідальності за порушення порядку здійснення господарської діяльності у енергокомплексі.

2.6. Правове забезпечення відносин у сфері виробництва та використання біомаси як джерела енергії на засадах сталого розвитку

Одним із «вузлових» пунктів реформи енергетичного сектору України, реалізація якого спрямована на підвищення її енергетичної незалежності та безпеки, запобігання кліматичним змінам та іншим негативним наслідкам використання викопного палива й збереження невідновлюваних природних ресурсів, є застосування біомаси для потреб електричної, теплової енергетики і транспорту.

У юридичному сенсі поняття «біомаса» має спеціально-енергетичне значення і розкривається чинним законодавством як невикопна біологічно відновлювана речовина органічного походження, здатна до біологічного розкладу, у вигляді продуктів, відходів і залишків лісового та сільського господарства (рослинництва й тваринництва), рибного господарства та технологічно пов'язаних з ними галузей промисловості, а також складова промислових або побутових відходів, здатна до біологічного розкладу (ст. 1 Закону України «Про альтернативні види палива» (далі – Закон про АВП)) [190]. У такому розумінні відповідним поняттям охоплюються як органічні відходи й залишки, що утворюються при здійсненні економічної діяльності та у побуті, так і група рослин, які вирощуються безпосередньо з енергетичною метою (енергетичні культури). Зокрема, до Державного реєстру сортів рослин,

придатних для поширення в Україні на 2019 рік, включено окремі сорти верби, міскантусу, павловнії та інших енергетичних культур [191, с. 310-311, 457].

Технологічно біомаса є сировиною для виготовлення твердого, рідкого та газового *біопалива*, що може використовуватися самостійно або як компонент інших видів палива. Окремі види біопалива встановлено Законом про АВП. Наприклад, до рідкого палива з біомаси Закон відносить біодизель, біоетанол, біобутанол, чисту олію та інші синтетичні палива [190], які насамперед споживаються транспортом.

З погляду законодавства, біомаса належить до відновлюваних джерел енергії (далі – ВДЕ) [192], яким відводиться особлива роль не лише у побудові екологічно чистішої енергетики, але й поступовому переході до виробництва й споживання на основі принципів сталого розвитку.

Сьома глобальна ціль сталого розвитку на 2016-2030 роки, затверджена на саміті ООН у 2015 році, передбачає забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх. Для досягнення цієї цілі було окремо визначено такі релевантні цьому дослідженню завдання (до 2030 року): значне збільшення частки енергії з відновлюваних джерел у світовому енергетичному балансі; активізація міжнародного співробітництва з метою полегшення доступу до досліджень і технологій в галузі екологічно чистої енергетики, включаючи відновлювану енергетику [193] (отже, і біоенергетику в її складі). При цьому, відповідно до офіційних планів, у 2030 році в Україні частка ВДЕ у загальному кінцевому споживанні енергії має становити не менше 17 % [194; 149].

Для порівняння, станом на 2017 р. відповідний показник складав 4,4 % [195], притому, що у рамках зобов'язань перед Енергетичним Співтовариством вже у 2020 році він повинен сягнути 11 % [196]. На сьогоднішній день цілком зрозуміло, що це зобов'язання України не буде виконано. Водночас потрібно відзначити, що в структурі зведеного показника споживання на основі ВДЕ частка біопалив, вироблених з біомаси, є найбільш ваговою (3,4 % у 2017 р.) та динамічною щодо її зростання [195]. У ресурсному плані для цього існують усі

необхідні передумови, пов'язані з функціонуванням потужних сільського і лісового господарств, із сприятливим кліматом та великими площами вільних земель, мало- чи непридатних для традиційного аграрного виробництва.

Так, за оцінками фахівців економічно доцільний енергетичний потенціал біомаси в Україні складає близько 27,5 млн тонн у.п. (умовного палива) на рік. При цьому теоретичний потенціал є щонайменше вдвічі більшим. За видами біомаси ключовими біоенергетичними ресурсами є: енергетичні культури, у тому числі верба, тополя, міскантус, кукурудза, ріпак та ін.; солома зернових культур; відходи виробництва кукурудзи на зерно (стебла, стрижні); відходи виробництва соняшника (стебла, корзинки); солома ріпаку; вторинні відходи сільського господарства (лушпиння, жом); деревна біомаса (дрова, порубкові залишки, відходи деревообробки). Фактично на теперішній час у виробництво біопалив залучено не більше 10 % економічно доцільного потенціалу біомаси, притому, що він майже повністю припадає на деревну складову та лушпиння соняшника [197, с. 7-8; 198, с. 7]. Тобто сьогодні біоенергетичній галузі властиві вузька сировинна спеціалізація генеруючих потужностей та пов'язані з цим диспропорції в освоєнні біоресурсної бази.

Також важливо відзначити, що роль біопалива для сегментів електро-, теплоенергетики й транспорту є різною. На теперішній час «левова» частка біопалив споживається у тепловій генерації. Отримана теплова енергія може задовольняти власні потреби її виробників або постачатися іншим суб'єктам (подекуди такі цілі поєднуються). За даними ТОВ «Науково-технічний центр «Біомаса», з 2012 по 2016 рік кількість установлених котлів на біомасі в муніципальному секторі зросла з 561 до 1787, а встановлена потужність – з 285 до 1134 МВт [199, с. 91]. Порівняно з теплом, темпи нарощування виробництва електроенергії з біомаси є набагато повільнішими, що зокрема пояснюється невеликою електричною потужністю генеруючих об'єктів. Так, електрична потужність біо-ТЕЦ, що належить ПАТ «Кіровоградолія», складає 1,2 МВт. Інша станція на біомасі, власником якої є ТОВ «Смілаенергопромтранс», має електричну потужність 6 МВт [200].

Схожі тенденції, хоча й у значно більшому масштабі, спостерігаються у країнах ЄС. У 2016 р. валове кінцеве споживання біомаси у 28 країнах-членах ЄС дорівнювало 115,945 *тис* тонн нафтового еквіваленту, з яких спожито: 86,586 *тис* тонн, або 75 % у виробництві тепла; 15,519 *тис* тонн, або 13 % у виробництві електроенергії; 13,840 *тис* тонн, або 12 % транспортом. Теплова біоенергетика стабільно демонструє упевнений приріст потужності. З 2007 р. збільшення в ЄС споживання біо-тепла перевищило 30 %. Зокрема, лише у Великобританії цей показник зріс більше ніж у п'ять разів завдяки схемі стимулювання виробництва тепла з відновлюваних джерел. Своєю чергою, у біоелектричному секторі до недавнього моменту мала місце фаза стагнації. Проте у 2016 р. частка електроенергії з біомаси підвищилась на 1,5 %, а у 2017 р. – уже на 11 %. Нарешті, певною мірою неоднозначним є розвиток виробництва та споживання біопалив у транспортному секторі ЄС. У 2015 р. виробництво біопалив для транспорту скоротилося на 1,3 %. При цьому між 2015 і 2016 роками споживання біометану цим сектором збільшилося на 12 % (переважно за рахунок Швеції та Німеччини) [201, с. 40-41; 202, с. 71, 74].

Повертаючись до ситуації в Україні, необхідно відзначити, що окремі напрями та заходи із вдосконалення виробництва і використання біомаси як джерела енергії визначаються у національних стратегіях та планах.

Так, у 2014 р. Кабінет Міністрів України схвалив Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року, який зокрема декларує наміри України з розвитку біоенергетики та сфери біопалив для транспорту, а також передбачає певні заходи щодо їх реалізації, очікувані результати та індикативні цілі. Однак, по-перше, цей План орієнтований лише на кількісне зростання виробництва та споживання відновлюваної енергії і практично не торкається питань сталості цих процесів, насамперед у фокусі збереження клімату. По-друге, визначені Планом заходи не корелюють прогнозованим показникам та поставленим цілям як за їх набором, так і за змістом. Приміром, заходи з розвитку електроенергетичної сфери визначають не конкретні дії, а лише встановлену потужність, обсяг генерації та обсяг валового кінцевого

споживання різних видів відновлюваної енергії у 2020 році [196]. По-третє, від початку виконання Плану за більшістю позицій було неможливим внаслідок відсутності необхідного правового забезпечення. По суті відповідний План «випереджає» можливості чинного законодавства у цій галузі, якому бракує багатьох важливих засобів (наявних у законодавстві ЄС та його країн-членів) та взаємоузгодженості положень. По-четверте, жоден із правотворчих заходів Плану не передбачає системного оновлення законодавства у сфері ВДЕ, у тому числі в напрямі наближення до підходів законодавства ЄС.

У сукупності перераховані недоліки обумовили те, що Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року залишається здебільшого невиконаним для сфери біоенергетики та споживання біопалив транспортним сектором.

Скоригований курс розвитку такої сфери, як і ВДЕ загалом, повинна визначити Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р (далі – Енергетична стратегія). Питання біомаси та біоенергетики інтегровані до різних етапів її реалізації, а саме: «реформування енергетичного сектору (до 2020 року)», «оптимізація та інноваційний розвиток інфраструктури (до 2025 року)» та «забезпечення сталого розвитку (до 2035 року)» [194].

Зокрема, на першому етапі (до 2020 року) передбачається збільшення використання біомаси у електро- та теплогенерації шляхом: стимулювання її використання як палива на підприємствах, де вона є залишковим продуктом; інформування про можливості використання біомаси в індивідуальному теплопостачанні; сприяння створенню конкурентних ринків біомаси. Другий етап (до 2025 року) включає підтримку реалізації проектів з когенерації на біопаливі, формування системи з логістичного забезпечення й інфраструктури для збирання біологічної сировини та подальшого її транспортування. На третьому етапі (до 2035 року) має відбутися розширення інфраструктури для транспорту на неуглецевому паливі та пристосування систем центрального

опалення до роботи на основі пелетів (циліндричних біопаливних гранул), побутових відходів біологічного походження та інших ВДЕ [194].

Разом з тим відповідні положення Енергетичної стратегії не мають достатньої чіткості, повноти та зв'язку між собою, зважаючи на що цей документ не дає цілісного уявлення про перспективну модель відносин у секторі біомаси та її трансформацію (у тому числі у правовому вимірі). Хоча вибірково він вказує цілком доцільні вектори руху.

Варто також наголосити, що в Енергетичній стратегії намітився певний прогрес в адаптації енергетичної галузі до підходів сталого господарювання, що стосується і сектору біомаси. Найбільш виразно це проглядається у так званій «декарбонізації» енергетики та запобіганні змінам клімату. Зокрема, положення Енергетичної стратегії повинні враховуватися при розробленні стратегії низьковуглецевого розвитку України на виконання норм Паризької угоди [194]. Водночас Стратегія, що розглядається, «насичена» лише загальними тезами з кліматичної політики без їх належної інтерпретації в енергетичному контексті. Те ж саме необхідно відзначити стосовно низки інших значущих для цього дослідження екологічних характеристик енергетики та її сталого функціонування у цілому.

На фоні концепції сталого розвитку повною мірою вимальовуються усі прояви виробництва й використання біомаси як джерела енергії з погляду на екологічні, соціальні, енергетичні та інші інтереси суспільства, у тому числі об'єктивовані у праві. Отже, такі прояви ніяк не можуть бути проігноровані у площині правового регулювання.

З одного боку, виділяються численні переваги, що мають біомаса та похідні від неї біопалива як перед невідновлюваними, так і іншими ВДЕ. До основних переваг у літературі відносять те, що: біомаса є місцевим видом палива, що передбачає використання у виробництві енергії власних ресурсів регіону та зміцнення його економіки; при раціональному господарюванні біомаса є невичерпним джерелом енергії, не схильна до ризику поступового витрачання і підвищення цін; порівняно з викопними видами палива, біомаса у

більшості випадків є екологічно чистішою; як правило, біомаса є дешевшою на одиницю енергії, ніж традиційні енергоресурси; використання біомаси та біогазу з відходів покращує екологічний і санітарний стан окремих територій [203, с. 7-8], запобігає виникненню пожеж на полігонах побутових відходів. Також, на відміну від вітрових та сонячних електростанцій, біоелектростанції виробляють прогнозований обсяг енергії, адже прямо не залежать від сезону, часу доби та регіону [204].

З іншого боку, незбалансоване виробництво та використання біомаси в енергетичних цілях, навпаки, може суперечити багатьом життєво важливим інтересам суспільства, вираженим іншими цілями сталого розвитку на 2016-2030 роки (наприклад, ціль 2 «подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства», ціль 6 «забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх», ціль 12 «забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва» [193]).

Передусім, об'єктивної оцінки та обов'язкового врахування потребують екологічні ризики, що виникають здебільшого при вирощуванні енергетичних культур. Зокрема, такі ризики пов'язані із впливом на: водні ресурси (через високі потреби енергокультур у воді, забруднення поверхневих і підземних вод добривами, пестицидами й агрохімікатами); біорізноманіття (унаслідок використання земель, що мають особливе значення для його збереження – колишніх водно-болотних угідь, природних луків та ін.); клімат [205, с. 121-122] (у разі використання земель із високим вмістом вуглецю, при внесенні добрив і т. д.). Н.Г. Гізбуллін справедливо наголошує, що жоден вид біопалива не є цілком нейтральним щодо клімату, бо на окремих стадіях виробничого процесу все ж вивільняються парникові гази (приміром, у разі інтенсивного вирощування енергетичних рослин) [206, с. 23]. Підвищення попиту на біомасу як джерело енергії може обумовлювати й інші екологічні ризики, наприклад, виснаження лісових ресурсів.

Не менш гострою проблемою є вплив сектору біомаси на продовольчу безпеку, що підкреслює Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO). Результати досліджень FAO показують, що в багатьох країнах виробництво біопалива призвело до збільшення цін на продовольство, тому що це паливо та біоенергетика в цілому вступають у конкурентну боротьбу за водні та земельні ресурси з виробництвом продуктів харчування [207, с. 137]. Така конкуренція властива й біопаливу другого покоління, яке, на противагу біопаливу першого покоління, не виготовляється з продовольчої сировини. З урахуванням цього й керуючись цілями сталого розвитку, варто підтримати С.А. Оболенську, яка пропонує віднести до принципів правового регулювання у відповідній сфері оптимальне співвідношення виробництва біопалива та гарантування продовольчої безпеки [208, с. 7]. Юридичне закріплення такого принципу передбачатиме подальше встановлення критеріїв оптимальності та законодавче визначення засобів їх виконання.

Наступний проблемний аспект, пов'язаний із культивуванням біомаси, стосується наслідків для сільського господарства. Вирощування енергетичних рослин здійснюється на засадах монокультурного землеробства, при якому рослини зосереджуються в одному місці й практично без сівозміни. Через це ґрунт втрачає родючі властивості та виникає необхідність в інтенсивнішому застосуванні добрив («агресивних» щодо клімату і вод) [209]. Ураховуючи це, постає питання про вжиття додаткових заходів з охорони та раціонального використання земель сільськогосподарського призначення.

Окреслені недоліки виробництва та використання біомаси викликають «напруження» між різними цілями сталого розвитку, порушують їх баланс та здатні нівелювати або суттєво знизити корисний ефект від біоенергетики й застосування біопалив на транспорті. Багато в чому успішність нейтралізації цих недоліків залежить від результативних якостей правового регулювання, які потребують постійного вдосконалення. Для формування певного уявлення про досягнутий рівень указаних якостей проаналізуємо положення основних нормативно-правових актів у досліджуваній сфері відносин.

У межах енергетичного законодавства до таких нормативно-правових актів передусім належать Закон України «Про альтернативні джерела енергії» (далі – Закон про АДЕ) та Закон про АВП.

Як випливає із преамбули, предмет Закону про АДЕ охоплює правові, економічні, екологічні та організаційні засади використання альтернативних джерел енергії, а також розширення їх використання у паливно-енергетичному комплексі [192]. Отже, є підстави очікувати, що принаймні екологічна складова сталого розвитку, зокрема стосовно такого джерела, як біомаса, у змісті цього Закону буде відображена достатньою мірою. Разом з тим норми екологічної спрямованості у Законі про АДЕ є загальними та не відбивають особливості конкретних джерел. Наприклад, відповідно до ст. 7, метою стандартизації у сфері альтернативних джерел енергії є розроблення нормативних документів для забезпечення на об'єктах альтернативної енергетики додержання вимог екологічного законодавства. Згідно зі ст. 12, питання екологічної безпеки при використанні відповідних джерел обмежуються протиаварійним захистом на об'єктах альтернативної енергетики [192]. При цьому поза увагою законодавця залишаються інші грані екологічної проблематики щодо біомаси, значущі з погляду сталого поступу.

У цілому Закон про АДЕ ґрунтується на застарілій концепції розвитку альтернативної енергетики, яка не передбачає диференційованого підходу до стимулювання, з одного боку, та обмеження, з іншого, тих чи інших напрямів і сегментів такої енергетики зважаючи на їх екологічні, енергетичні, соціальні та інші показники сталості. Прикладом цього є розмір «зеленого» тарифу для суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з біомаси або біогазу, який відрізняється за часом уведення в експлуатацію об'єктів або їх черг та рівня використання обладнання українського виробництва [192], але не залежить від місця походження енергосировини, її покоління і т. д.

Конкуренцію Закону про АДЕ у регулюванні енергетичних відносин, пов'язаних із біомасою, складає Закон про АВП, предметно сконцентрований на сфері виробництва та використання біопалива. Із попереднім Законом його

споріднює те, що він також не «вписується» у модель сталого розвитку, яка враховує складні ланцюжки взаємодії різних суспільних потреб та інтересів. Більше того, механічне об'єднання за ознакою альтернативності принципово різних видів речовин призводить до невиправданого заниження екологічного та іншого потенціалу біопалива до рівня невідновлюваних палив.

Так, виходячи зі ст. 3 Закону про АВП, однією з класифікаційних ознак альтернативних видів палива, зокрема біологічних, є відповідність нормативів екологічної безпеки і наслідків застосування таких видів палива для довкілля і здоров'я людини вимогам, встановленим законодавством для традиційних видів палива [191]. Цілком очевидно, що цей підхід суперечить меті ширшого застосування біопалива для збереження клімату та очищення атмосферного повітря.

Зважаючи на екологічні, продовольчі та інші цілі сталого розвитку, не є обґрунтованими й окремі особливості правовідносин у сфері виробництва та використання біопалива, визначені Законом про АВП. Наприклад, ст. 8 цього Закону встановлює рівні права на доступ до ринку цього палива для суб'єктів господарювання, що використовують різні технології його виробництва [191]. Визнання рівноправ'я у цьому разі не є доречним, адже відзначені технології можуть істотно відрізнитися за низкою характеристик, які підтверджують або спростовують сталість виробництва в екологічному, продовольчому й інших аспектах. Така позиція узгоджується із положеннями законодавства ЄС у сфері ВДЕ, які розглядатимуться далі.

Окремі екологічні норми, які поширюються на суб'єктів виробництва електричної та теплової енергії з біомаси, містяться у таких важливих актах енергетичного законодавства, як закони України «Про ринок електричної енергії» та «Про тепlopостачання». Так, підприємства біоелектроенергетики повинні дотримуватися вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, здійснювати технічні та організаційні заходи, спрямовані на зменшення шкідливого впливу своїх об'єктів на відповідне середовище (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про ринок електричної енергії») [210].

По-перше, ці норми здебільшого є відсильними та не мають самостійного регулюючого значення. По-друге, їх предметом є відносини, які виникають на стадії вилучення з біопалива його корисних властивостей, тоді як відносини на попередніх етапах життєвого циклу такого палива не беруться до уваги. Тобто метою правового регулювання у цьому разі є, наприклад, запобігання забрудненню атмосферного повітря при спалюванні готових пелетів, але не попередження втрат біорізноманіття унаслідок нераціонального розміщення плантацій енергетичних культур.

Окрім спеціальних енергетично-правових норм, відносини у сфері виробництва та використання біомаси регулюються нормами екологічного, земельного та інших галузей законодавства, завданням яких є надання цим відносинам сталої правової форми у межах відповідного предмету. Водночас такі норми далеко не завжди мають достатню «глибину» адаптації до вимог сталого розвитку, унаслідок чого потенційно не здатні виконати зазначене завдання на належному рівні. Яскравим прикладом цього можуть слугувати положення земельного законодавства щодо консервації земель.

Під консервацією земель Закон України «Про охорону земель» розуміє припинення господарського використання на визначений термін та залуження або залісення деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно та економічно неефективним [211]. Порядок консервації земель, затверджений наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26.04.2013 р. № 283, конкретизує, що консервації підлягають малопродуктивні землі, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями й низькою родючістю [212]. Однак, порівняно з традиційними сільськогосподарськими рослинами, енергетичні культури другого покоління (верба, тополя, міскантус та ін.) мають нижчу вибагливість до умов їх вирощування. З огляду на це, фахівці рекомендують обирати під ці культури земельні ділянки, непридатні або малоприсадибні для ведення сільського господарства [213, с. 49]. Тобто ті, які зазвичай мають бути законсервовані. За інформацією Державного агентства з енергоефективності та

енергозбереження України, усього таких земель близько 4 млн га. Агентство підтримує їх повномасштабне використання за відповідним призначенням для збільшення обсягів заміщення природного газу біомасою [214].

Варто погодитись із тим, що обрання для вирощування енергетичних культур земель із низькою родючістю зменшує конкуренцію з продуктивними наділами ріллі та збільшує загальну частку корисного використання земель сільськогосподарського призначення [213, с. 49]. Водночас цілі виробництва рослинної біомаси можуть не співпадати з цілями консервації земель, які за певних умов є пріоритетом для сталого розвитку. Як наголошує Міжнародна група з управління ресурсами, засадження малопродуктивних земель лісом у багатьох випадках є доцільнішим, ніж вирощування на них біомаси [215]. До таких випадків можна віднести брак у регіоні високоякісної ріллі й зумовлену цим необхідність відновлення втрачених продуктивних властивостей земель. При здійсненні на них монокультурного землеробства стан ґрунту може ще більше погіршитись.

Отже, правила консервації земель потребують доповнення умовами, за наявності яких малопродуктивні землі підлягають пріоритетній консервації, а не відведенню під енергетичні рослини. При цьому консервація не повинна також стати й заходом, який необґрунтовано стримує розвиток виробництва рослинної біомаси. Лише за такого балансу інтересів і цілей можна говорити про раціональне використання та охорону земель як основоположний принцип земельного права.

Значному підвищенню результативних якостей правового регулювання у сфері виробництва та використання біомаси як джерела енергії сприятиме імплементація важливих для України підходів законодавства ЄС про ВДЕ. З одного боку, така імплементація затребувана існуючою практикою відносин, та, з іншого, зобов'язаннями України як члена Енергетичного Співтовариства та сторони Угоди про асоціацію з ЄС.

У законодавстві ЄС питанням сталого виробництва та споживання біомаси приділяється велика увага. На теперішній момент це законодавство

«переживає» фазу чергового сходження на вищий еволюційний щабель. До грудня 2018 р. основним нормативно-правовим актом Співтовариства у сфері ВДЕ, зокрема біомаси, залишалася Директива 2009/28/ЄС про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел. 11 грудня 2018 р. їй на заміну було прийнято Директиву 2018/2001 з аналогічною назвою. Однак попередня директива є чинною до 1 липня 2021 р.

У п. 65 Директиви 2009/28/ЄС закріплено «генеральний» постулат про те, що виробництво біопалива повинно бути сталим. З погляду Директиви це означає, що біопаливо, яке використовується для досягнення передбачених нею цілей, а також біопаливо, до якого застосовуються національні режими підтримки, має в обов'язковому порядку задовольняти *критеріям сталості* [216]. За своєю суттю критерії сталості – це певні характеристики або ознаки (властивості) як засіб визначення (оцінювання), чи дотримується принцип сталості в процесі виробництва біомаси/біопалива [217, с. 8].

У юридичному сенсі критерії сталості можна розглядати і як правовий інструмент, і як відокремлену функціонально-цільову підсистему норм, що «вбудовується» в енергетичне законодавство й має особливе призначення.

По-перше, відповідно до ст. 17 Директиви 2009/28/ЄС, критерії сталості поширюються не на всі види біопалива, а виключно на транспортне біопаливо та «біорідину», що має енергетичне використання, не пов'язане з транспортом.

По-друге, критерії сталості застосовуються незалежно від того, де була вирощена сировина – всередині чи поза межами Співтовариства.

По-третє, критеріям сталості повинно відповідати біопаливо, яке враховується: для оцінки виконання країнами-членами ЄС національних цілей щодо частки енергії, яка видобувається з ВДЕ, у кінцевому енергоспоживанні; для оцінки виконання інших зобов'язань щодо ВДЕ, покладених Директивою на країни-члени ЄС (наприклад, таких, як збільшення до 10 % у 2020 р. частки енергії з відновлюваних джерел у кінцевому споживанні енергії транспортним сектором); з метою визначення можливості надання фінансової допомоги на його споживання.

По-четверте, критерії сталості стосуються найбільш важливих аспектів сталого розвитку і встановлюють: вимоги до скорочення викидів парникових газів, пов'язаних з використанням біопалива; обмеження для вирощування біомаси на окремих категоріях земель (землі з підвищеним значенням для біорізноманіття, землі з високими вуглецевими запасами та торф'яні землі); екологічні вимоги до вирощування сільськогосподарської сировини, яка переробляється на біопаливо; зобов'язання соціального характеру (забезпечення продовольчої безпеки при виробництві біопалива, ратифікація та виконання конвенцій Міжнародної організації праці) [216].

Членство в Енергетичному Співтоваристві обумовлює обов'язок України щодо законодавчого закріплення та виконання критеріїв сталості. Відповідно до п. 12 Плану заходів з імплементації Директиви 2009/28/ЄС, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 791-р, зазначені критерії мали бути розроблені до 30 грудня 2014 року [218]. До цього часу наведений пункт Плану все ще не реалізований. Спробою часткового уведення критеріїв сталості є проект закону України від 29.11.2017 р. № 7348, спрямований на розвиток сфери виробництва рідкого палива з біомаси та впровадження критеріїв сталості цього палива та біогазу, призначеного для використання в галузі транспорту. Проте він стосується лише транспортного біопалива і не бере до уваги важливі економічні умови та технічні можливості реалізації [219], що перешкоджає його прийняттю.

Підходи до сталого виробництва та використання біомаси, встановлені Директивою 2009/28/ЄС, істотно переглянуті у Директиві 2018/2001, що має значення і для права України. У недалекій перспективі положення останньої Директиви також підлягатимуть імплементації.

Однією з новел Директиви 2018/2001 є виділення нових критеріїв для біопалива – критеріїв скорочення викидів парникових газів. Фактично вони існували й раніше, але у межах критеріїв сталості. Відповідними критеріями визначається частка скорочення викидів парникових газів, яка прогресує залежно від часу введення в експлуатацію установок з виробництва або

використання біопалива. Наприклад, для рідкого та газового транспортного біопалива, а також біорідини для інших енергетичних цілей (генерації тепло- та електроенергії, охолодження), вироблених на установках, що перебували в експлуатації до 5 жовтня 2015 р. включно, зазначена вище частка повинна складати щонайменше 50 %. Якщо такі установки введено в експлуатацію з 6 жовтня 2015 р. по 31 грудня 2020 р. частка має становити мінімум 60 %, а з 1 січня 2021 р. – 65 % [220].

Ще одна новела Директиви 2018/2001 – це поширення критеріїв сталості та скорочення викидів парникових газів на тверде та газове біопаливо. Поки що таке поширення обмежене номінальною тепловою потужністю установок з виробництва теплової, електричної енергії чи охолодження, які працюють на цих видах біопалива: для твердого палива потужність має дорівнювати або перевищувати 20 МВт, для газового палива – 2 МВт. При цьому країни-члени ЄС мають право прийняти рішення про застосування критеріїв і до установок з меншою потужністю [220].

Для України такі зміни у законодавстві ЄС потребують окремої уваги, оскільки 90 % усього обсягу біопалива, що споживається на її території, складають тверді речовини [221]. До того ж, зважаючи на невелику потужність багатьох об'єктів енергетики, що функціонують на основі твердого біопалива (це вже відзначалося раніше), буде доречним та корисним створити необхідні правові умови для використання ними палива, що відповідає критеріям сталості та скорочення викидів парникових газів, на добровільних засадах. Зокрема, для суб'єктів господарювання, які споживають указане біопаливо, необхідно встановити сприятливіший режим стимулювання стосовно надання «зеленого» тарифу, податкових пільг та інших форм державної допомоги.

Варто окремо враховувати, що, порівняно з Директивою 2009/28/ЄС, Директива 2018/2001 посилює вимоги сталості виробництва біопалива щодо так званих «побічних змін у землекористуванні» (далі – ПЗЗ). ПЗЗ є такі зміни, які відбуваються не в самому місці вирощування сировини для біопалива, а в іншому місці, у зв'язку з необхідністю компенсувати виробництво продуктів

харчування та кормів, яке раніше здійснювалося на земельних ділянках, нині зайнятих енергетичними культурами. Унаслідок розширення площі земель під такими культурами сільськогосподарські угіддя, зокрема рілля та пасовища, можуть «переміщуватися» на землі із високим вмістом вуглецю або землі, зайняті лісами (що призводить до їх збезлісення) [207, с. 113]. Новий підхід Директиви 2018/2001 передбачає, що частка біопалива з високим ризиком ПЗЗ, виготовленого з харчових та кормових культур, у 2021-2023 роках не повинна перевищувати рівень його споживання у 2019 р. Протягом періоду часу починаючи з 31 грудня 2023 р. і до 31 грудня 2030 р. відповідний ліміт має поступово зменшитись до 0 % [220]. Країни-члени ЄС можуть відступати від ліміту, але без зарахування біопалива з високим ризиком ПЗЗ у показники виконання своїх цілей та зобов'язань щодо ВДЕ.

Нарешті, Директива 2018/2001 має на меті сприяння раціональному лісокористуванню, для чого встановлює спеціальні критерії сталості для біопалива, що отримується з лісової біомаси. Виходячи з цих критеріїв, у країні, де збиралася лісова біомаса, повинно діяти законодавство, а також системи контролю та примусу, які забезпечують: законність заготівельних робіт; відновлення лісів на ділянках, де здійснювалася заготівля; охорону територій, призначених для збереження природи; підтримання при збиранні сировини якості ґрунту та біорізноманіття; збереження або поліпшення довготривалих продуктивних властивостей лісу. Не менш важливо те, що країна походження лісової біомаси має бути стороною Паризької угоди, підтвердити наявність нормативно-правових актів, прийнятих на виконання цієї Угоди, або надати визначений на національному рівні внесок до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, що охоплює викиди та їх абсорбцію у сільському і лісовому господарстві, а також у землекористуванні [220].

На сьогоднішній день в Україні лісова біомаса є найбільш поширеною сировиною для виробництва біопалива, попит на яку дедалі більше зростає. Причому зростає настільки, що Біоенергетична асоціація України пропонує збільшити до 2020 р. обсяги рубок в Україні з 55-60 % до 85-90 % річного

приросту деревини для задоволення потреб теплоенергетики в деревному паливі [197, с. 13]. Разом з тим, як слушно зауважує Міжнародна фінансова корпорація (IFC), такий дисбаланс у постачанні біомаси помножує ризик нерационального лісокористування [222, с. 11]. Зменшити цей ризик можливо шляхом упровадження національних критеріїв сталості для біопалива, що виробляється з лісової біомаси. При їх розробленні за основу доцільно взяти окреслені вище критерії ЄС. У подальшому наявність відповідних критеріїв полегшить адаптацію законодавства України до Директиви 2018/2001.

У цілому викладене вище вказує на те, що введення критеріїв сталості для біопалива є пріоритетним напрямом модернізації правового регулювання у сфері виробництва та використання біомаси як джерела енергії на засадах сталого розвитку. У рамках цього напрямку доцільно здійснити:

1. Імплементацию критеріїв сталості для транспортного біопалива та біорідини, що встановлені Директивою 2009/28/ЄС. Обов'язковість такого заходу для України зумовлена членством в Енергетичному Співтоваристві, Рада Міністрів якого ще у 2012 р. прийняла Рішення D/2012/04/MC-EnC «Про впровадження Директиви 2009/28/ЄС і внесення змін до Статті 20 Договору про заснування Енергетичного Співтовариства».

2. Часткове впровадження нових критеріїв сталості, представлених у Директиві 2018/2001. Зокрема, мова йде про критерії сталості для біопалива, що отримується з лісової біомаси (це питання розглядалося вище).

3. Поєднання окремих підходів щодо критеріїв сталості із попередньої (2009 р.) та переглянутої (2018 р.) директив ЄС у сфері ВДЕ для досягнення найкращого регулюючого ефекту. Так, виправданим є тимчасове поширення критеріїв сталості, визначених Директивою 2009/28/ЄС, на тверде біопаливо, яке є основним для біоенергетичного сектору України й справляє відчутний вплив на сталий розвиток. Після імплементации норм Директиви 2018/2001 до твердого біопалива будуть застосовуватися вдосконалені критерії сталості та критерії скорочення викидів парникових газів.

Необхідно наголосити, що реалізація заходів, вказаних у пунктах 2 і 3, є підготовчим етапом, мета якого – полегшити перехід на підвищені стандарти сталого виробництва та використання біомаси.

4. Адаптацію до критеріїв сталості енергетичного та суміжного з ним законодавства (лісового, земельного, аграрного та ін.), яке поширюється на ті чи інші аспекти виробництва чи використання біомаси. Зміст такої адаптації полягає в усуненні перешкод для впровадження вказаних критеріїв, «налагодженні» цільових зв'язків між ними та рештою правових норм, а також інших правотворчих заходах. Наприклад, першочергової адаптації до таких критеріїв потребує Закон про АДЕ, предметом якого не охоплюються відносини з використання енергії біомаси на транспорті.

Уведення в Україні критеріїв сталості для біопалива та їх дотримання його виробниками може мати й зворотний бік, пов'язаний з нарощуванням експорту сталого біопалива до країн ЄС. За підрахунками економістів, уже сьогодні близько 80 % біоенергетичних ресурсів, що виробляються в Україні, іде на експорт через низький платоспроможний попит на внутрішньому ринку та недостатній розвиток інфраструктури [223, с. 31]. Відповідність біопалива вимогам сталості, встановленим у законодавстві ЄС, посилить цю тенденцію, адже енергія, отримана з такого біопалива, може враховуватися країнами для виконання своїх цілей та зобов'язань щодо ВДЕ перед Співтовариством.

У зв'язку з викладеним не можна погодитися з тими науковцями, які вважають, що підвищення інтересу до експорту української біомаси в країни ЄС, зокрема Німеччину, Польщу, Швецію, Данію та Італію, є позитивним чинником для розвитку вітчизняної біоенергетики [224, с. 25]. Навпаки, це стримує її розвиток, як і уповільнює досягнення Україною власних цілей споживання енергії з відновлюваних джерел. Разом зі сталим біопаливом до інших країн експортуються і додаткові «бонуси», а саме «чистий» корисний ефект від його споживання та внесок у національні цілі у сфері ВДЕ.

В окресленій ситуації розумною відповіддю з боку України є вжиття необхідних і допустимих заходів щодо врівноваження попиту та пропозиції

сталого біопалива на внутрішньому ринку. Допустимість заходів повинна оцінюватися виходячи із зобов'язань України щодо створення зони вільної торгівлі відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС і Генеральної угоди про тарифи та торгівлю 1994 року, зокрема скасування тарифних і нетарифних «бар'єрів» у торгівлі. Так, ч. 1 ст. 31 Угоди про асоціацію з ЄС передбачено, що сторони не повинні запроваджувати або зберігати в силі будь-які мита, податки або інші заходи еквівалентної дії, що накладаються на вивезення товарів або запроваджується у зв'язку з вивезенням товарів на іншу територію [1]. З огляду на це, сумнівною виглядає пропозиція Е.Ю. Рибнікової про встановлення вивізного мита на експорт ріпаку з метою розвитку ринку біопалива в Україні [225, с. 12].

Для активізації усередині України попиту на біомасу, що відповідає критеріям сталості, доцільно звернутися до стимулюючих заходів, які не суперечать правилам вільної торгівлі. Зокрема, тих, що застосовуються у секторі електроенергетики.

У квітні 2019 р. механізм стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії зазнав суттєвих змін. Прагнучи запровадити конкурентні умови цього виробництва, законодавець обмежив коло суб'єктів господарювання, які мають право на продаж альтернативної енергії за «зеленим» тарифом. Своєю чергою, для виробників електричної енергії з альтернативних джерел, що не увійшли до цього кола (здебільшого суб'єкти господарювання, які мають намір виробляти електричну енергію з енергії вітру або сонячного випромінювання), передбачено стимул значно меншої заохочувальної сили, а саме можливість отримання підтримки за результатами аукціону з розподілу її квоти. Така підтримка здійснюється шляхом гарантування викупу всього обсягу електричної енергії, відпущеної відповідними виробниками, за аукціонною ціною на підставі договору купівлі-продажу електричної енергії між гарантованим покупцем та суб'єктом господарювання, який набув право на підтримку [226].

Незважаючи на ці нововведення, механізм стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії, зокрема із біомаси (як і інші галузеві енергетично-правові механізми), є усе ще майже нечутливим до особливостей сталого розвитку цієї сфери. Хоча для виробників електричної енергії з біомаси головним стимулом поки що залишається «зелений» тариф, а не право на участь в аукціоні з розподілу підтримки, такий тариф не залежить від будь-яких характеристик сталості виробництва біомаси (біопалива). Тобто цей економіко-правовий інструмент, що декларується як екологічно дружній, «зелений», рівноцінно заохочує генерування електричної енергії з біопалива, отриманого як сталим, так і несталим шляхом.

Для узгодження «зеленого» тарифу із цілями сталого розвитку доцільно з моменту введення в Україні критеріїв сталості встановлювати зазначений тариф виключно виробниками електричної енергії, що використовують стале біопаливо (таке, що задовольняє згаданим критеріям). Пропоновані зміни у стимулюванні сприятимуть підвищенню попиту на це біопаливо в Україні та формуванню його збалансованого внутрішнього ринку в цілому.

Таким чином, проведені дослідження показує, що основним напрямом модернізації правового регулювання у сфері виробництва та використання біомаси як джерела енергії на засадах сталого розвитку необхідно визнати уведення критеріїв сталості для різних видів біопалива. Для його реалізації потрібно: імплементувати критерії сталості для транспортного біопалива та біорідини, що встановлені Директивою 2009/28/ЄС; частково впровадити нові критерії сталості, закріплені в Директиві 2018/2001; поєднати окремі підходи щодо критеріїв сталості, визначені в обох директивах, з метою досягнення найкращого регулюючого ефекту; провести адаптацію до критеріїв сталості енергетичного та суміжного з ним законодавства.

Уведення критеріїв сталості створить передумови для вдосконалення механізму стимулювання виробництва електричної енергії з біомаси, а саме такого його важливого елемента, як «зелений» тариф. Зокрема, пропонується

застосовувати цей тариф лише до тих виробників електричної енергії, що використовують стале біопаливо.

До важливих напрямів модернізації правового регулювання у сфері виробництва та використання біомаси як джерела енергії на засадах сталого розвитку варто також віднести адаптацію до вимог відповідного розвитку (у широкому розумінні, яке не обмежується критеріями сталості як спеціальним правовим інструментом) екологічного, земельного та іншого законодавства. У межах цього напрямку доцільно встановити умови, за яких малопродуктивні землі підлягають пріоритетній консервації, а не відведенню під енергетичні культури.

РОЗДІЛ 3

ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

3.1. Соціально відповідальна діяльність бізнесу як передумова реалізації цілей сталого розвитку: порівняльно-правовий аспект

Імплементация ЦСР на рівні національних урядів відбувається шляхом розробки та прийняття стратегій сталого розвитку, визначення найбільш пріоритетних напрямів сталого розвитку з огляду на економічний, соціальний та екологічний стан у країні. Проте, зусиль лише міжнародних організацій та держави недостатньо для успішного втілення ЦСР, тому у багатьох країнах світу постає питання про необхідність залучення бізнесу до реалізації ЦСР в країні.

Світові тенденції реалізації концепції сталого розвитку вказують на усвідомлення компаніями своєї відповідальності за майбутні покоління і необхідності інтеграції цілей сталого розвитку в свою діяльність. Нині найвищий рівень залучення в даному процесі демонструють найбільші світові корпорації, проте середній і малий бізнес також має змогу взяти участь у досягненні ЦСР, обравши для себе найбільш пріоритетні цілі – такі, де їхній внесок буде найбільш помітним, економічно доцільним і корисним для суспільства.

ЦСР окреслюють глобальні пріоритети сталого розвитку та прагнення на період до 2030 року, та мають на меті мобілізувати зусилля світової спільноти довкола низки спільних цілей та завдань. ЦСР закликають уряди, бізнес та громадськість всіх країн до сильних дій в світових масштабах задля того, щоб побороти бідність та створити гідні умови життя та можливості для всіх в межах планети.

Перехід України до сталого розвитку, її економічна та соціальна інтеграція до європейського і світового співтовариства, вимагають запровадження сучасних практик взаємодії у трикутнику держава, бізнес і суспільство. Зазначена взаємодія сприяє розвитку демократії й забезпечує дотримання фундаментальних прав людини, посилює діалог та взаємну відповідальність сторін, створює умови для забезпечення добробуту та стабільного розвитку країни, підвищення соціальних стандартів, захисту навколишнього середовища.

Україна прийняла ЦСР та адаптувала їх до внутрішніх національних потреб, взявши на себе зобов'язання із впровадження екологічних, соціальних та економічних перетворень.

В той же час український бізнес активно долучився до реалізації заходів, які спрямовані на реалізацію Стратегії сталого розвитку України та досягнення глобальних ЦСР ООН, та демонструє соціальну відповідальність. Таким чином, наразі в Україні залучення бізнесу до реалізації ЦСР здійснюється на засадах добровільності, бізнес сам усвідомлює переваги соціально відповідального підходу та орієнтується на світові тенденції, де провідні компанії світу демонструють престижність цього підходу до ведення бізнесу.

Дослідження світових тенденцій реалізації концепції сталого розвитку провідними компаніями вказує на необхідність долучення корпоративного сектора, діяльність якого безпосередньо пов'язана з використанням природних ресурсів з метою задоволення потреб споживача.

На відміну від попередніх Цілей Розвитку Тисячоліття, ЦСР виразно закликають бізнес застосовувати свій творчий та інноваційний потенціал для вирішення викликів сталого розвитку. Уряди країн дійшли згоди стосовно ЦСР, однак їх успіх в значній мірі залежить від дій та співпраці між різними учасниками. ЦСР пропонують можливості для бізнес-рішень та технологій, які можна напрацювати та згодом впровадити з метою подолання найбільших світових викликів сталого розвитку. ЦСР формують порядок денний для розвитку суспільства, вони дозволяють провідним компаніям продемонструвати, як їх бізнес сприяє сталому розвитку, як шляхом мінімізації

негативних впливів, так і максимізації позитивних впливів на людей та планету, зокрема.

ЦСР охоплюють широкий спектр тем сталого розвитку важливих для компаній, таких як охорона здоров'я, освіта, зміна клімату та занепад довкілля, і в такий спосіб ці цілі здатні поєднати бізнес-стратегії з глобальними пріоритетами. Компанії можуть використовувати ЦСР як всеохоплюючу основу для формування, посилення, інформування та звітування про свої стратегії, цілі та діяльність, що в свою чергу дозволить отримати певні переваги.

Залучення бізнесу до реалізації ЦСР здійснюється шляхом визначення керівних принципів спільної реалізації цілей всіма учасниками. На міжнародному рівні визначені загальні принципи, які можна застосувати універсально для всіх компаній. Під егідою ООН було створено агенції та ініціативи, які сприяють імплементації концепції сталого розвитку: Глобальний договір Організації Об'єднаних Націй (ГД ООН), Керівництво для мультинаціональних підприємств Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Всесвітня рада бізнесу із сталого розвитку (WBCSD), Принципи ООН з соціальної відповідальності інвесторів (PRI), Глобальна ініціатива зі звітності (GRI).

До загальних принципів залучення бізнесу до реалізації ЦСР можна віднести положення, які містяться у Глобальному договорі ООН, який є ініціативою, спрямованою на сприяння соціальній відповідальності бізнесу та підтримку вирішення підприємницькими колами проблем глобалізації та створення більш стабільної та всеохоплюючої економіки.

Глобальний договір ООН – це кодекс поведінки, розроблений в ООН та який відстоює принципи соціальної відповідальності бізнесу, а також спрямований на досягнення цілей ООН у 4 основних сферах: права людини, трудові відносини, навколишнє середовище та боротьба з корупцією. Мережа Глобального договору діє і в Україні, та виступає транслятором ЦСР, є діалоговою платформою бізнесу, інвесторів, громадянського суспільства, трудових організацій, органів місцевого самоврядування та уряду [227].

Члени мережі Глобального договору мають впроваджувати 10 універсальних принципів, які є найкращими заходами із досягнення цих цілей:

1. Комерційні компанії повинні забезпечувати та поважати захист прав людини, проголошених на міжнародному рівні.

2. Комерційні компанії повинні забезпечувати, щоб їхня власна діяльність не сприяла порушенню прав людини.

3. Комерційні компанії повинні підтримувати свободу зібрань і дієве визнання права на колективні переговори.

4. Комерційні компанії повинні сприяти викоріненню примусової або обов'язкової праці.

5. Комерційні компанії повинні сприяти дієвому викоріненню дитячої праці.

6. Комерційні компанії повинні сприяти дієвому викоріненню дискримінації стосовно зайнятості та працевлаштування.

7. Комерційні компанії повинні дотримуватися обережних підходів до екологічних проблем.

8. Комерційні компанії повинні ініціювати поширення екологічної відповідальності.

9. Комерційні компанії повинні стимулювати розвиток і розповсюдження екологічно чистих технологій.

10. Комерційні компанії повинні протидіяти будь-яким формам корупції, включаючи здирництво [228].

Проекти Глобального договору спрямовані на залучення представників бізнесу до відповідальної діяльності. Десять принципів Глобального договору ООН окреслюють мінімальні очікування від будь-якої компанії, що долучається до руху сталого розвитку. Створений у 2000 році Глобальний договір ООН керує та підтримує глобальну бізнес-спільноту у просуванні цілей та цінностей ООН через відповідальні корпоративні практики, стимулює компанії використовувати ЦСР як каталізатор для розробки нових продуктів і послуг.

Додатково можна визначити низку стандартів, які рекомендовано компаніям взяти до уваги у якості основи для їх внеску у досягнення ЦСР. Сюди відноситься ISO 26000 – настанови з соціальної відповідальності та більш регіонально орієнтовані настанови, такі як настанови для багатонаціональних компаній ОЕСР (Організації економічної співпраці та розвитку). ISO 26000 – міжнародне керівництво-стандарт із соціальної відповідальності щодо принципів і основних питань соціальної відповідальності, а також способів інтеграції соціально відповідальної поведінки в стратегії, практиці та процесах діяльності організації. Він призначений для використання організаціями усіх типів, у державному і приватному секторах, в розвинених країнах і країнах, які розвиваються.

Стандарт ISO 26000 – це добровільна настанова з соціальної відповідальності і не є документом, що передбачає сертифікацію. Згідно з ISO 26000 компанія вводить такі компоненти, як захист прав людини, навколишнього природного середовища, безпеку праці, права споживачів та розвиток місцевих общин, а також організаційне управління та етику бізнесу, тобто враховує усі принципи, які зазначені у Глобальній ініціативі ООН [229].

Стандартом ISO 26000 Керівництво з соціальної відповідальності визначаються основні принципи соціальної відповідальності:

1. Підзвітність, яка полягає в тому, що організація має звітувати щодо впливу від своєї діяльності на суспільство і довкілля.

2. Прозорість, яка означає, що організації слід бути прозорою в її рішеннях і діяльності, які впливають на інших. Організація повинна розкривати в зрозумілій, збалансованій і правдивій формі інформацію про політику, рішення та діяльність, за які вона несе відповідальність, зокрема їх фактичний і можливий вплив на суспільство і довкілля. Ця інформація має бути легкодоступною і зрозумілою для всіх зацікавлених сторін. Прозорість не означає розкриття службової інформації, а також інформації, що захищена відповідно до законів або може спричинити порушення правових зобов'язань.

3. Етична поведінка – стиль поведінки організації. Організація повинна приймати і застосовувати стандарти етичної поведінки, які якнайповніше відповідають її призначенню і сфері її діяльності. Організація повинна розвивати структуру управління так, щоб вона сприяла поширенню принципів етичної поведінки і всередині організації, і в процесі взаємодії з іншими.

4. Взаємодія з зацікавленими сторонами – цей принцип означає, що організації слід поважати, розглядати інтереси її зацікавлених сторін та всебічно взаємодіяти з ними.

5. Правові норми – у контексті соціальної відповідальності повага правових норм означає, що організація дотримується всіх чинних законів і правил, вживає заходів, аби бути обізнаною про застосовані нею закони і правила, інформувати тих осіб в організації, хто відповідальний за дотримання законів і правил, і знати, що такі закони і правила дотримуються.

6. Міжнародні норми – цей принцип визначає, що організації слід поважати міжнародні норми, в тих випадках, коли ці норми є важливими для сталого розвитку і добробуту суспільства.

7. Права людини – цей принцип означає, що організація повинна визнавати важливість і загальність прав людини, поважати права, зазначені у Всесвітній декларації з прав людини [230].

Стандарт SA 8000 був створений для того, щоб компанії могли підтвердити використання соціально-відповідальних підходів у своїй діяльності. Наразі загальноновизнаним є підхід, який свідчить, що підприємства, на яких приділяється значна увага персоналу, створенню необхідних і комфортних умов для праці, є надійними партнерами у взаємовідносинах.

Використання етичних підходів до суспільства, загалом, і до своїх співробітників, зокрема, створення сприятливої атмосфери в колективі є критеріями високого рівня менеджменту. І навпаки, співробітництво з компаніями, які не виконують ці вимоги, вважається неетичним і пов'язаним з додатковими ризиками. Стандарт SA 8000 спрямований на забезпечення привабливості умов наймання для співробітників, поліпшення умов їхньої праці

і життєвого рівня. Компанії, у яких менеджмент здійснюється відповідно до вимог стандарту SA 8000, мають конкурентну перевагу, яка полягає у високій мотивації персоналу, що своєю чергою дає змогу ефективніше застосовувати сучасні системи менеджменту для досягнення намічених цілей, забезпечуючи постійну рентабельність [230].

Для адаптації Глобальних ЦСР до національних умов важливо, щоб уряд максимально імплементував ЦСР у ключові державні стратегічні документи і забезпечив їх виконання. Враховуючи всеохоплюючий характер ЦСР, їхній екологічний, економічний і соціальний аспекти, а також принцип ООН «нікого не залишити осторонь», до кола партнерів має бути включено представників усіх сфер – державної, приватної і громадської.

Пропозиції стосовно змін і доповнень господарського законодавства для приведення його у відповідність до вимог сталого розвитку доцільно розробляти, беручи до уваги важливість встановлення: основних пріоритетів оновлення економіко-правових основ довгострокового державного прогнозування і програмування економічного розвитку, встановлення функціонального призначення мети правового режиму господарського використання природних ресурсів та особливостей екологізації господарської діяльності [231, с. 33].

Бажання та можливості бізнесу брати участь у досягненні ЦСР значною мірою залежать від правового регулювання на національному рівні. Водночас це актуалізує дослідження світових тенденцій реалізації концепції сталого розвитку провідними компаніями.

Не менш важливим для залучення бізнесу до досягнення ЦСР є наявність державної та міських стратегій сталого розвитку на довгострокову перспективу, які мають стати орієнтиром для приватних компаній у розбудові ними своїх бізнес-стратегій.

У сфері господарювання держава здійснює довгострокову (стратегічну) і поточну (тактичну) економічну і соціальну політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів,

різних суспільних верств і населення в цілому. Правове закріплення економічної політики здійснюється шляхом визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, у прогнозах і програмах економічного і соціального розвитку України та окремих її регіонів, програмах діяльності Кабінету Міністрів України, цільових програмах економічного, науково-технічного і соціального розвитку, а також відповідних законодавчих актах [13].

Здійснення державою економічної стратегії і тактики у сфері господарювання спрямовується на створення економічних, організаційних та правових умов, за яких суб'єкти господарювання враховують у своїй діяльності показники прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку [13].

Найбільшою мірою триєдина проблематика сталого розвитку стосується господарсько-правових засобів. Саме вони мають своїм завданням забезпечення цілісності правової регламентації найважливіших видів економічної діяльності, пов'язаних із господарським використанням природних ресурсів та забезпеченням соціальної спрямованості природокористування [231, с. 34].

Нині одна з найважливіших проблем з погляду досягнення ЦСР – недостатня координація дій серед урядових установ, а також між урядовими установами й організаціями громадянського суспільства. Це ускладнює реалізацію ЦСР на основі принципу інклюзивності.

З прийняттям ЦСР значення концепції сталого розвитку для світової спільноти набуло нової форми – обов'язку діяти більш відповідально та долучатись до її реалізації більш активно, зокрема, значна роль у даному процесі нині відводиться для корпоративного сектора. Представникам бізнесу пропонується обрати найбільш пріоритетні з сімнадцяти цілей сталого розвитку, інтегрувати їх у свою діяльність та забезпечити отримання позитивних результатів. З такою метою Глобальним договором ООН спільно з Глобальною ініціативою зі звітності та Всесвітньою радою бізнесу зі сталого розвитку розроблено Компас цілей сталого розвитку (SDG Compass), яким

визначено конкретні кроки задля досягнення цілей, а також можливі напрями їх втілення [232, с. 5].

Компанії долучаються до реалізації цілей сталого розвитку шляхом: виділення коштів на відповідальні практики, створення нових робочих місць, участі в програмах державно-приватного партнерства, наданні доступних продуктів і послуг, створення програм навчання та розвитку місцевих громад, проведення науково-дослідної роботи, переробки та утилізації відходів власного виробництва, а також участі в ініціативах агенцій ООН та інших міжнародних організацій, які спрямовані на покращення життя людей, збереження довкілля і турботу про майбутні генерації.

Світові тенденції реалізації концепції сталого розвитку вказують на усвідомлення компаніями своєї відповідальності за майбутні покоління і необхідності інтеграції цілей сталого розвитку в свою діяльність.

Нині найвищий рівень залученості в даному процесі демонструють найбільші світові корпорації, проте середній і малий бізнес також має змогу взяти участь у досягненні ЦСР, обравши для себе найбільш пріоритетні цілі – такі, де їхній внесок буде найбільш помітним, економічно доцільним і корисним для суспільства.

Компанії можуть долучатися до ініціатив інших компаній, міжнародних організацій, урядів країн тощо. Зрештою, досягнення визначених 17 цілей сталого розвитку протягом наступних років потребує налагодження партнерських відносин на глобальному, національному та корпоративному рівнях, врахування інтересів усіх зацікавлених сторін, визначення компаніями конкретних заходів і встановлення чітких цілей та завдань щодо реалізації концепції сталого розвитку, проведення науково-дослідної роботи, спрямування інвестицій у суспільно корисні та екологічно безпечні проекти, оцінювання власного внеску щодо втілення ЦСР, а також звітування про виконану роботу, що дає змогу отримати вигоди у вигляді посилення прозорості бізнесу та підвищення лояльності споживачів до компанії [233, с. 78].

У свою чергу інтерес держави полягає у залученні бізнесу до досягнення ЦСР через створення для цього сприятливих умов, зокрема шляхом модернізації господарського законодавства відповідно до ЦСР. Прикладом залучення бізнесу до досягнення ЦСР можна назвати впроваджені у Франції та деяких інших країнах засади моніторингу екологічних, соціальних, та економічних ризиків [234]. Аналогічні норми вже прийняті в Україні, зокрема, Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» [26] регулює відносини у сфері оцінки наслідків для довкілля, наступним кроком має бути моніторинг соціально-екологічних індикаторів ЦСР. Окрім цього, розповсюдженою у країнах ЄС стає практика встановлення критеріїв відповідності індикаторам ЦСР при здійсненні публічних закупівель.

Позитивним прикладом імплементації глобальних Цілей сталого розвитку у національне законодавство може бути схвалений у 2015 році в Уельсі Закон про благополуччя майбутніх поколінь [235]. В ньому визначено національні ЦСР та обов'язки органів державної влади у цій сфері; встановлено принципи, якими має керуватися публічна влада при схваленні нею управлінських рішень. Законом уведено спеціальну державну посаду – Комісар з майбутніх поколінь, встановлено його обов'язки щодо забезпечення сталого розвитку. Окрім цього визначено вимоги до здійснення моніторингу діяльності в цій сфері (встановлено національні показники та підходи до їх вимірювання, процедуру щорічних звітів про добробут і майбутні тенденції розвитку країни, включаючи вимоги до доповідей міністрів і керівників інших державних інституцій з цих питань). Визначено порядок підготовки міських планів із сталого розвитку й залучення громадськості до їх формування та моніторингу виконання. Законом передбачено заходи публічної влади щодо сприяння досягненню ЦСР та просування ідеології сталого розвитку в суспільстві.

За останнє десятиліття корпоративна позиція щодо сталого розвитку стала більш відкритою, відповідно до зростаючого попиту на інформацію з боку зацікавлених сторін. Останнім часом багато урядів, фондових бірж та регуляторів ринку запровадили спеціальну політику та правила щодо звітності.

Принаймні 180 національних стратегій та ініціатив зі звітності у сфері сталого розвитку існують по всьому світу, і близько двох третин з них є обов'язковими [236].

Важливо постійно звітувати та спілкуватися щодо прогресу у досягненні ЦСР щоб зрозуміти й задовольнити потреби всіх зацікавлених сторін. Завдання ЦРС 12.6 закликають уряди по всьому світу заохочувати компанії, особливо великі і багатонаціональні, запровадити сталі практики та включити інформацію зі сталого розвитку до їх циклу звітності.

Глобальні ЦСР виступають головним орієнтиром у реалізації всіма країнами світу власних реформ, спрямованих на покращення соціального, економічного та екологічного компонентів на засадах сталого розвитку. Кожна із країн має своє унікальне бачення сталого розвитку, яке узгоджується із наявною соціально-економічною та екологічною ситуацією в країні, та орієнтується на запити суспільства.

Тому серед 17 ЦСР різні країни обирають ті цілі, які на даному етапі актуальні саме для них. З огляду на це, виокремити єдині для всіх країн принципи сталого розвитку дуже складно. Спільним для усіх розглянутих країн є прийняття на національному рівні відповідних стратегій сталого розвитку. Після цього деякі країни одразу почали активно реалізовувати зазначені стратегії шляхом розробки відповідних стратегій, програм, нормативних актів. Проте, це стосується не всіх національних стратегій сталого розвитку, деякі частково чи повністю носять лише декларативний характер. З огляду на це та для того, щоб Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», та інші, розроблені на основі ЦСР, стратегічні документи не відносилися до таких декларативних норм, важливо активізувати роботу по реалізації визначених у цих стратегічних документах положень.

З огляду на зазначене, найбільш пріоритетними на сьогодні для України питаннями у сфері розвитку правового регулювання в контексті залучення бізнесу до досягнення ЦСР, на які слід звернути увагу органам державної влади, є розвиток системи державної підтримки здійснення ДПП відповідно до

міжнародних стандартів. Дослідження зарубіжного досвіду залучення бізнесу до реалізації ЦСР дозволило сформулювати деякі рекомендації, щодо модернізації господарського законодавства України на засадах сталого розвитку. Зокрема, пропонується розширити перелік загальних принципів господарювання в Україні з урахуванням ЦСР; створити інституційні та фінансові можливості для самореалізації потенціалу економічно активної частини населення та розвитку креативної економіки; впровадження ефективної системи стратегічного планування, а також надійної, заснованої на ЦСР методології планування соціально-економічного розвитку; забезпечити моніторинг аналізу впливу законопроектів на реалізацію ЦСР.

Наразі український бізнес активно долучається до реалізації ЦСР з власної ініціативи, усвідомлюючи свою відповідальність перед суспільством, а також, долучаючись тим самим до загальносвітових тенденцій. Проте, такий підхід притаманний не всім українським компаніям, лише більшість великих корпорацій та окремі представники середнього бізнесу (переважно за участю іноземних компаній або із залученням зарубіжних інвесторів) прагнуть позиціонувати себе як соціально відповідальний бізнес. Отже, розвиток бізнесу в Україні з погляду його участі у досягненні ЦСР «на свій розсуд» віддаляє нашу державу від економічно розвинених і політично стабільних країн. В цій частині дерегуляція господарської діяльності має зворотній ефект. Для активного залучення бізнесу до реалізації ЦСР державі слід приділити увагу інформаційній політиці та забезпеченню адаптації кращих міжнародних практик і стандартів соціальної відповідальності для їх застосування в Україні.

3.2. Публічні закупівлі як правовий засіб втілення засад сталого розвитку у сферу державного регулювання економіки

Згідно з даними Світового банку приблизно 50-70% національних бюджетів становлять витрати на публічні закупівлі. У середньому, загальний обсяг публічних закупівель досягає близько 20% ВВП у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку і 15% у країнах, які не є членами даної організації [237]. За окремими оцінками публічні закупівлі становлять одну п'яту світового ВВП [238]. Обсяги закупівель в Україні є також значними - майже 13% ВВП [239]. При цьому публічні закупівлі за своєю сутністю забезпечують придбання товарів, робіт та послуг державою для виконання її функцій на найкращих умовах, які, як правило, полягають у закупівлі товарів найвищої якості за найменшу ціну. Однак значні обсяги публічних закупівель представляють значні можливості для покращення стану навколишнього середовища та якості життя шляхом вибору відповідних товарів, робіт і послуг, адже всі товари і послуги справляють соціальний, екологічний та економічний вплив протягом усього життєвого циклу. Державні замовники є одними з найбільших споживачів на ринку і завдяки використанню своєї закупівельної сили мають змогу обирати товари, які сприятимуть сталому споживанню та захисту навколишнього середовища. Вони можуть стимулювати критичну масу попиту, наприклад на більш «зелені» товари, яким в іншому випадку було б важко потрапити на ринок. Враховуючи значну роль публічних закупівель, все більше країн у світі використовують їх для реалізації, поряд із функціональною метою, стратегічних цілей, які часто у науковій літературі називають «горизонтальними» цілями [240]. Однією з найбільших поширених груп стратегічних цілей, які реалізуються за допомогою публічних закупівель, виступають цілі сталого розвитку. У порівнянні з іншими засобами стимулювання сталого розвитку публічні закупівлі є прозорим засобом, який

заснований на принципі добросовісної конкуренції, завдяки чому замовники мають змогу обирати найбільш вигідну пропозицію.

В Україні публічні закупівлі не розглядаються як стратегічний засіб досягнення довгострокових цілей держави за різними напрямками державної політики. Наразі одним із основних показників ефективності функціонування системи публічних закупівель в Україні виступає саме економія державних коштів, яка вираховується як різниця між очікуваною вартістю товару і переможною пропозицією (мінімальною ціною). За основними закупівельними процедурами збільшено вагу цінового критерію, у разі якщо для визначення найбільш економічно вигідної тендерної пропозиції крім ціни застосовуються й інші критерії, з 50% до 70%.

Слід зазначити, що в Україні існують тенденції до розвитку саме «зелених» закупівель. Так, Закон України «Про публічні закупівлі» встановлює, що технічні, якісні характеристики предмета закупівлі повинні передбачати необхідність застосування заходів із захисту довкілля, і дає змогу застосовувати й інші критерії оцінки тендерних пропозицій, окрім ціни. Перелік критеріїв оцінки пропозицій, наведений у 28 статті Закону України «Про публічні закупівлі», для вибору переможця є не виключним. Як вказано у посібнику Проекту ЄС в Україні «Гармонізація системи державних закупівель в Україні зі стандартами ЄС» щодо «зелених» закупівель, останніми роками існують приклади, коли замовники включають критерії екологічності до тендерної документації. Однак такі критерії лише посилаються на обов'язкові положення законодавства, які у будь-якому разі повинні виконуватися незалежно від того, чи згадані вони у тендерній документації [241, с. 22]. Втім, цього недостатньо, адже головний принцип сталих закупівель – це взаємозв'язок між трьома складовими: екологічною, соціальною та економічною. Крім того, наразі відсутні стимули та додаткові гнучкі інструменти для реалізації сталих закупівель, наприклад, оцінка пропозицій на основі врахування вартості життєвого циклу товарів. В умовах обмеженості державних коштів в Україні обраний підхід до публічних закупівель є виправданим, втім, виступає лише

тактичним завданням на найближчий час і не розрахований на тривалу перспективу, а також не враховує інтереси та не передбачає жодної відповідальності за майбутні покоління. Однак результати діяльності країни не можуть бути оцінені як успішні, якщо вони приносять лише короткострокові переваги та мають негативний середньо- та довгостроковий вплив на суспільство, навколишнє середовище або економіку. Потрібна концептуальна зміна підходу до системи публічних закупівель з метою реалізації цілей сталого розвитку, яка братиме до уваги досягнення довгострокових цілей держави, що охоплюється поняттям «сталі публічні закупівлі».

Сталі публічні закупівлі визначаються як закупівлі, що задовольняють потреби споживачів, забезпечують економію коштів у довгостроковій перспективі, максимізують соціальні та економічні вигоди і зменшують шкоду навколишньому середовищу [242]. Сталі закупівлі побудовані на принципах і кращих практиках «традиційних» закупівель та включають в себе додаткові фактори з метою максимізації соціальних, екологічних та економічних переваг для учасників закупівель та суспільства в цілому [243]. Три стовпи сталого розвитку, зокрема, екологічний, економічний та соціальний, зазвичай вважаються рівнозначними за своєю значимістю. Втім, є підходи, коли екологічну складову, визнають головним та безкомпромісним елементом сталого розвитку. Ідея полягає у тому, що соціальна та економічна складові не тільки впливають на навколишнє середовище, але і не можуть існувати без неї [244]. Однак, визнаючи взаємозалежність всіх трьох стовпів сталого розвитку, екологічні, соціальні та економічні проблеми не мають вирішуватись окремо. Адже, наприклад, політика з охорони навколишнього середовища обов'язково матиме економічний та соціальний вплив і навпаки. Так, закупівля, під час якої робиться вибір на користь товарів з пластику, що не переробляється, справляє негативний вплив не тільки на навколишнє середовище, але і на людей у майбутньому. Наприклад, поширеним явищем є поглинання рибою дрібних частин пластику, яку потім споживають люди, що матиме негативні наслідки для їхнього здоров'я [245].

Таким чином, слід погодитись з позицією, якщо екологічні аспекти не братимуться до уваги під час формулювання та реалізації політик, які регулюють економічну діяльність та інші форми соціальної організації, модель розвитку, яка може бути екологічно сталою у довгостроковій перспективі, неможлива. У свою чергу, екологічна сталість має також розглядатись у контексті підвищення взаємодії між цілями державної політики, які спрямовані на захист навколишнього середовища, економічного зростання та соціального розвитку [244]. Проаналізувавши досвід зарубіжних країн з реалізації сталих закупівель, можна виділити найбільш поширені види закупівель, які відповідають трьом складовим сталою розвитку. Екологічна складова - зелені закупівлі, енергоефективні закупівлі, закупівлі для розвитку економіки із замкненим циклом (циркулярні закупівлі); соціальна – соціально відповідальні закупівлі; економічна - закупівлі для інновацій, закупівлі для розвитку чесної торгівлі тощо. Втім, слід знову відмітити, що цілі, які досягаються за допомогою зазначених закупівель є взаємопов'язаними і взаємозалежними між собою, що об'єднуються під загальним поняттям «сталих закупівель». Тобто сталі закупівлі виступають своєрідним механізмом для оптимальної інтеграції та реалізації горизонтальних цілей з екологічного, соціального та економічного розвитку у публічних закупівлях поряд з основною метою (найвища якість за нижчу ціну).

Сталі закупівлі можуть сприяти подоланню потенційного конфлікту між цими цілями, на які часто вказують у науковій літературі [246], наприклад економії коштів та захисту навколишнього середовища. Деякі дослідження доводять не ефективність у контексті витрат використання саме закупівель для досягнення цілей з охорони довкілля [247, с. 75-83], адже екологічно чисті товари є дорогими. В умовах обмеженості коштів замовник обираючи зелений товар, буде змушений обмежити свої закупівлі інших товарів чи послуг. Однак одне із досліджень 2007 р. не дає підстав робити однозначні висновки, згідно з яким у довгостроковій перспективі «зелені» товари можуть компенсувати цінову різницю, яка виникла на початковому етапі закупівлі товару [248]. У

дослідженні проводиться порівняння витрат життєвого циклу відповідних груп «зелених» товарів з не «зеленими» на прикладі чотирьох країн ЄС, і автори приходять до висновку, що не слід робити припущення щодо більшої вартості «зелених» товарів. У більшості випадків саме операційні витрати становлять найбільшу частину всіх витрат життєвого циклу товару, наприклад, для газових бойлерів, офісного освітлення, автобусів, принтерів. У цьому випадку єдиний фокус на закупівельній ціні під час самої закупівлі не є виправданим. Найменш низькі витрати протягом етапу споживання «зелених» товарів компенсують вищі закупівельні ціни. Наприклад, у випадку газових конденсаційних котлів, вони майже у два рази дорожчі за менш ефективні низькотемпературні бойлери. Однак через менші витрати на споживання газу, що становить до 40-60% всіх витрат життєвого циклу товару, загальна різниця у ціні становить лише 16%. І хоча «зелена» версія товару до сих пір часто залишається дорожчою, у довгостроковій перспективі «зелені» товари можуть компенсувати цінову різницю, яка виникає на початковому закупівельному етапі.

Отже, слід відмітити, що досягнення цілей сталого розвитку може значно сприяти меті більш раціонального використання державних коштів у довгостроковій перспективі. Просто ці витрати або кошти є «зовнішніми наслідками», які не враховуються відповідним замовником, а перерозподіляються на інші державні організації. Наприклад, закупівля продуктів низької якості зі шкідливими добавками призведе до негативних наслідків для здоров'я людей, що має додаткові державні витрати для державного органу з охорони здоров'я, а можна взагалі брати ширші економічні наслідки - зниження продуктивності праці внаслідок хвороби та здоров'я нації. Ці витрати, зазвичай, не вкладаються у ціну закупівлю замовником. Не сталі закупівлі мають наслідками ефект витрат для суспільства у вигляді соціальної та екологічної шкоди і, як наслідок, економічної.

Крім того, «традиційна» мета закупівель – досягнення найкращого результату за наявних ресурсів, поступово трансформується, що тепер не означає обов'язкове досягнення найнижчої ціни, і що найнижча ціна не завжди

передбачає найкращий результат [249]. Відтепер така ціль передбачає оптимальну комбінацію всіх витрат протягом життєвого циклу товару та якості [250]. Тобто поступово відбувається перехід від оцінки пропозиції лише за одним критерієм до підходу, що ґрунтується на багатьох критеріях, серед яких може виступати на однакових умовах і захист навколишнього середовища, що передбачає присудження договору про закупівлі за оцінки як грошових, так і не грошових компонентів пропозиції. Поступово до поняття «закупівля на найкращих умовах» інтегрується екологічний компонент, або компонент сталого розвитку, як обов'язкова складова «найкращого результату» під час закупівлі [251]. «Горизонтальні» цілі з охорони навколишнього середовища не мають вважатися другорядними по відношенню до функціональних цілей у контексті забезпечення отримання найкращого результату. Навпаки екологічні цілі можуть мати однаковий статус з функціональними цілями, які мають економічну основу.

Сталі закупівлі дозволяють узгодити та збалансувати приватні й публічні інтереси, коли інтереси учасників закупівель та держави як споживача товарів, робіт і послуг задовольнялись, але разом з тим відповідали та слідували суспільним інтересам, зокрема платників податків, чиї кошти у більшій частині акумулюються у державному бюджеті.

Враховуючи зобов'язання відповідно до Угоди про асоціацію України з ЄС, зокрема ст. 153 Глави 8 Угоди щодо адаптації як діючого, так і майбутнього законодавства у сфері публічних закупівель відповідно до Додатків до Угоди, які передбачають правила визначені у Директивах ЄС з публічних закупівель, у т.ч. здійснення «зелених» та соціально відповідальних закупівель, важливо проаналізувати більш детально досвід ЄС, який проводить активну політику із запровадження сталих публічних закупівель та створив гнучку правову основу і розуміння необхідності концептуальної зміни підходу до публічних закупівель. У ЄС обсяги публічних закупівель становлять щорічно приблизно 14% ВВП ЄС [252]. Враховуючи значну економічну вагу закупівель, у ЄС проводиться активна політика із стратегічного використання

закупівель для досягнення не лише оптимального поєднання ціни та якості [252]. Кінцева мета полягає у запевненні платників податків, що у закупівлях дотримуються екологічні, соціальні та трудові стандарти, що більше сталих товарів закуповується з використанням їхніх грошей, і політика зі сталого розвитку реалізується, тим самим стимулюючи зміни у поведінці ринку, стейкхолдерів та суспільства в цілому [253]. У ЄС реформа почалась ще у 2011 р. із Зеленої книги Європейської Комісії «Про модернізацію політики публічних закупівель ЄС - на шляху до більш ефективного європейського ринку публічних закупівель» [254]. У даному документі наголошується на ключовій ролі публічних закупівель для вирішення проблем сьогодення. Для цього визначається необхідність модернізації існуючих інструментів та засобів для використання закупівель у вирішенні проблем у політичному, соціальному та економічному контексті. У Зеленій книзі також йдеться про додаткові у закупівлях цілі, які дозволять більш широке використання публічних закупівель для підтримки загальних суспільних цілей, зокрема захист навколишнього середовища, розвиток інновацій та ін. Крім того, Європейська комісія посилається на Стратегію «Європа-2020», яка визначає три рушійних чинника економічного розвитку: 1) розвиток економіки на підставі інновацій; 2) сприяння розвитку низьковуглецевої, ресурсозберігаючої та конкурентоспроможної економіки; 3) сприяння високій зайнятості [255]. Згідно з новими Директивами ЄС у сфері публічних закупівель 2014 р. саме закупівлям відведено важливу роль для досягнення вказаних цілей. Так, серед керівних ініціатив Стратегії виділено «Інноваційний Союз», яка має чіткі завдання та орієнтири. Зокрема, формування Інноваційного Союзу спрямовано на підвищення якості життя і створення нових робочих місць, сприяння розширенню прав і можливостей громадян завдяки впровадженню і поширенню інновацій, поліпшення стану навколишнього середовища. У цьому процесі у ЄС ключова роль відводиться публічним закупівлям, за допомогою яких країни-члени ЄС стимулюють попит на високотехнологічну продукцію. Крім того, важливою залишається роль публічних закупівель у розвитку чесної

торгівлі, яку у ЄС розглядають невід'ємною частиною сталого розвитку [256]. Закупівлі можуть допомогти у досягненні основної мети чесної торгівлі, а саме: забезпечити, щоб виробники отримували ціну за свої товари, яка відображає адекватне повернення внеску їхніх здібностей, праці та ресурсів [257].

Значна увага у ЄС приділяється саме «зеленим» закупівлям, що в ЄС визначаються як процес, під час якого замовники закупають товари, роботи та послуги з обмеженим впливом на навколишнє середовище протягом всього життєвого циклу у порівнянні з товарами, роботами та послугами однакового функціонального призначення [258]. Третя оновлена версія poradnika «Купуй зелену продукцію» вийшла у 2016 р., у якій було розроблено кілька нових критеріїв «зелених» публічних закупівель для сприяння включення «зелених» вимог у тендерну документацію, частину було оновлено і процес їхньої модернізації триває [258]. У плані ЄС з енергоефективності публічні закупівлі також визнаються одним із основних засобів досягнення цілей з підвищення рівня енергоефективності [259]. У Директиві ЄС з енергоефективності встановлюються вимоги до замовників закупувати тільки товари, послуги з високим рівнем енергоефективності [260].

Необхідність використання публічних закупівель визнано і у Плані дій ЄС зі сталого споживання і виробництва [261]. У цьому аспекті цікавим досвідом виступає розвиток у ЄС економіки із замкненим циклом, яка передбачає, що цінність товарів, матеріалів та ресурсів зберігаються у економіці як можна довше, а генерація відходів зменшується [262], що передбачає економічне зростання, враховуючи обмеженість природних ресурсів та енергії. У розвитку такої економіки важлива роль відводиться публічним закупівлям, що охоплюються поняттям «циркулярні публічні закупівлі» [263, с. 37-44]. Останні дослідження показали, що глобальне споживання природних ресурсів з 1980 р. далеко перевищило рівень продуктивності біосфери. Кожного року вчені-екологи визначають дату так званого екологічного боргу, тобто день, коли людство вже використало всі ресурси, які планета здатна відновлювати за рік. День екологічного боргу настає все раніше. Якщо у 1970 р. він настав 29

грудня, то у 2018 р. цей день припав вже на 1 серпня. Станом на 2018 р. для того, щоб забезпечити поточні обсяги споживання, людству вже була потрібна планета в 1,7 разів більша від Землі [264]. Якщо такі тенденції зберуться до 2050 р., прогнозована кількість населення 9,6 млрд потребуватиме еквівалент майже трьох планет Земля, щоб забезпечити природні ресурси, необхідні для підтримки сьогоdnішнього способу життя [265, с. 74]. До 2030 р. населення планети потребуватиме на 40% більше води, ніж планета Земля здатна забезпечити. Наслідки таких темпів споживання є очевидними, що є результатом нераціонального водокористування, надмірного вилову риби, вирубки лісів та викидів вуглекислого газу в атмосферу. За останні 10 років економічні втрати, які пов'язані з екстремальними погодними умовами, збільшились на 86% до 129 млрд дол. США [266]. Усі ресурси, які сьогодні споживаємо, ми запозичуємо у майбутніх поколінь. Наприклад, у 2011 р. було пораховано, що приблизно 2,5 млрд лише кавових чашок просто викидаються кожного року, і ці показники щороку збільшуються [267]. Часто паперові кавові стаканчики містять поліетилен, який не дає паперу промокати, і що потребує близько 200 років для утилізації природним шляхом. Така ситуація потребує нагальних кардинальних трансформаційних змін в організації суспільства та економіці. У цьому контексті все більше країн світу приєднуються до дискусій щодо циркулярної моделі економіки або економіки замкненого циклу. Закупівлі можуть бути потужним засобом стимулювання переходу до такої економіки шляхом підтримки циркулярних бізнес моделей.

Як правило, вплив закупівельного процесу на діяльність постачальника є лінійним, у якому детальні специфікації та ціна виступають основними питаннями, що вирішуються між замовником та постачальником. Як тільки замовник визначається із технічними специфікаціями (розмір, колір товару тощо), постачальник обирає ресурси для виробництва товару, який потім постачається замовнику відповідно до встановлених вимог. Після використання, як правило, замовник вирішує, яким чином позбутися його. Оптимізація використання сировини для виробництва або відходів, як правило,

у технічних специфікаціях не вирішується [268, с. 38]. Таку ситуацію можуть виправити циркулярні закупівлі, які виступають різновидом «зелених» закупівель. У свою чергу, «зелені» закупівлі є складовою сталих публічних закупівель, зумовлюючи екологічну складову таких закупівель. Згідно із підходом Європейської комісії циркулярні закупівлі можуть бути визначені як процес, за допомогою якого замовники закупають товари, роботи та послуги, які сприяють закриттю енергетичних та матеріальних кіл у ланцюгах поставок при мінімізації та, у кращому випадку, уникненні негативного впливу на навколишнє середовище і мінімізації створення відходів протягом всього життєвого циклу [269]. При цьому, особливість циркулярних закупівель полягає у тому, що вони мають відповідати принципам циркулярної економіки і забезпечувати, щоб товар мав подальше «життя» після його використання. Продовження «життя», як правило, забезпечуються шляхом повторного використання та збільшення строку служби товарів за допомогою, наприклад, модернізації, ремонту та реконструкції; перетворення старих товарів та відходів на нові ресурси, перероблюючи матеріали у вторинні ресурси. Циркулярні закупівлі допомагають замовникам забезпечувати, щоб товари чи матеріали у кінці свого строку служби були використані повторно у новому циклі.

Існують різні правові моделі організації циркулярних публічних закупівель:

1. Постачальник після використання предмету закупівлі купує його у замовника (buy-sell back) за конкретну ціну. Наприклад, замовник продає використані меблі виробнику, що стимулює його до відновлення, модернізації меблів або їх переробки. Втім, цей варіант є більш раціональним по відношенню до товарів, які мають не довгий строк використання. Адже, якщо для прикладу взяти меблі, то середній строк їх використання становить приблизно 9-12 років [270]. За цей час зменшуються гарантії того, що учасник, який поставив товар, взагалі не припинив здійснення своєї діяльності.

2. Продаж замовником товару після його використання третім особам (buy-resell). Прикладом виступає продаж пластику суб'єктам господарювання, які

займаються його переробкою. Ця модель організації закупівель стимулює процеси переробки і є більш прийнятною, коли товари перестають бути цікавими для постачальника з метою повторного його використання. Така модель може передбачати не лише продаж використаного товару, але і закупівлю послуги з його переробки. Для прикладу, ще у 2015 р. в Україні замовником було оголошено тендер на закупівлю послуги з утилізації відсортованих матеріальних ресурсів з очікуваною оголошено вартістю 100 тис. грн. Послуга передбачала утилізацію списаного комп'ютерного та периферійного обладнання. У тендері брали участь 13 учасників, з яких перемогла пропозиція учасника з ціною 1 грн. Відповідно до договору про закупівлю вартість дорогоцінних металів після утилізації обладнання перераховується на рахунок замовнику згідно з Паспортом кінцевої переробки за закупівельними цінами на дорогоцінні метали, які встановлені Державною Скарбницею НБУ [271]. Тобто на сьогодні закупівлі можуть створювати нові способи використання та отримання додаткових доходів від утилізації відходів. У даному випадку відходи одних стали ресурсами для інших. Складнощами у даній моделі є правильний розрахунок витрат на утилізацію товару на етапі закупівлі ще нового продукту з використанням критерію оцінки тендерної пропозиції на основі вартості життєвого циклу товару, тобто розрахунок приблизної вартості етапу утилізації, переробки товару або його оновлення для повторного використання. Полегшити ситуацію з розрахунками витрат, пов'язаних зі збором та утилізацією предмету закупівлю, може розробка методологій розрахунку таких витрат за окремими видами товарів. Наприклад, відповідно до п. 96 преамбули Директиви ЄС 2014/24 про публічні закупівлі на рівні ЄС мають бути розроблені загальні методології розрахунку витрат життєвого циклу для певних категорій товарів або послуг. Коли такі методології будуть розроблені, вони повинні мати обов'язковий характер.

3. Замовник орієнтується на отримання послуги замість закупівлі товарів. У цьому випадку право власності на товар залишається у постачальника. Закуповується послуга або послуги з лізингу, але не сам товар. Серед прикладів

слід зазначити компанії Philips та Engie, які надають послуги з освітлення аеропорту Схіпгол (Амстердам), а аеропорт сплачує лише за споживання світла. І компанія Philips після закінчення строку служби лампочок збирає їх з метою подальшої переробки [272]. У 2013 р. у Бремені Департамент Сенату з охорони навколишнього середовища, будівництва та транспорту замінив наявний у власності автопарк на членство у місцевій службі зі спільного користування автомобілями. До цього Департамент мав у власності 11 автомобілів, однак рівень користування ними був низьким - менше ніж три години на день. Завдяки переходу на послуги зі спільного користування автомобілями з системою онлайн бронювання, Бремен наразі має доступ до більш гнучких та ефективних шляхів транспортування, включаючи електромобілі, що дозволяє економити кошти на обслуговуванні, паркуванні тощо [269, с. 8]. У даній моделі організації циркулярних закупівель важливу роль відіграватиме етап планування закупівель, коли замовник повинен поставити питання, чи взагалі потрібна закупівля товару, чи може бути придбана саме послуга. Досить часто сам товар не потрібен, а потрібна лише функція, яку він виконує. Відбувається переорієнтація саме на потребу замовника, а не на сам товар. Даний підхід може дозволити задовольнити потреби за використання меншої кількості речей, таким чином зменшуючи вплив виробничих процесів на екологію. Оскільки кошти споживача стають більш залежними від часу використання товару, вони можуть мати більше стимулів для його зменшення, таким чином знижуючи екологічний вплив протягом користування. Такі процеси часто охоплюються поняттями «лізингове суспільство» [273], яке є новою моделлю організації суспільства і передбачає структурні зміни у порядку використання ресурсів, зокрема перехід від лінійної до циркулярної моделі ефективного та послідовного використання ресурсів. Згідно з визначенням Європейського парламенту лізингове суспільство характеризується новими відносинами між виробником та споживачами, які ґрунтуються на нових та більш сервісно-орієнтованих бізнес моделях [274]. Зміни у структурі власності у лізинговому суспільстві перекладають відповідальність за утримання, обслуговування та

розпорядження товарами на виробників/продавців. Це створює стимули для виробництва більш довготривалого та ресурсоефективного товару, оптимізувати його утилізацію, забезпечити легшу переробку і таким чином зменшити кількість відходів. Наприклад, замовник повертає власнику товар після використання, ніж просто позбувається його. Тобто таке суспільство може стати основою для зміни підходів до закупівель для досягнення цілей циркулярної економіки. Таким чином, циркулярні закупівлі є перспективним напрямом реформування системи публічних закупівель в Україні у контексті сталого розвитку.

ЄС також сприяє здійсненню соціально відповідальних публічних закупівель для досягнення цілей соціальної державної політики. Соціально відповідальні закупівлі у науковій літературі визначаються як закупівлі, що мають за мету принести соціальну користь та/або попередити соціальну шкоду [275, с. 293]. Соціальна користь може включати широкий спектр результатів, у яких зацікавлена держава, наприклад, високий рівень зайнятості, гідні умови праці, дотримання соціальних і трудових прав тощо. Одна з найбільших переваг соціально відповідальних закупівель у ЄС полягає у підтримці Європейської соціальної моделі, що ґрунтується на поєднанні сталого економічного розвитку та високих стандартів життя і умов праці. У Стратегії «Європа 2020» однією з цілей виступає сприяння високої зайнятості. Значну роль у її досягненні відведено саме публічним закупівлям. Не зважаючи на те, що це питання дотепер залишається предметом наукової дискусії та знаходиться під пильним наглядом Європейської комісії, нові Директиви ЄС з публічних закупівель 2014 р. зробили спробу у окремих аспектах поєднати або «примирити» основну ціль розвитку внутрішнього ринку зі стратегічними соціальними цілями, наприклад сприяння соціальній інтеграції, які не завжди мають прямий економічний ефект для замовників. Директиви дозволяють, і у певних випадках встановлюють обов'язок, включати соціальні аспекти у етапи закупівельного процесу. Перший етап – це період перед оголошенням про закупівлю, коли замовник має визначити, які правила застосовувати до закупівлі, чи повинні

вони бути зарезервовані для певних суб'єктів господарювання тощо. Наприклад, нові Директиви ЄС з публічних закупівель 2014 р. встановили більш спрощені правила для соціальних та інших специфічних послуг, зокрема у сфері охорони здоров'я, освіти, пов'язаних із утриманням в'язнів тощо. Для них встановлено високий пороговий показник 750 тис. євро (1 млн євро відповідно до Директиви ЄС про закупівлі у сфері комунального господарства), і правила, які застосовуються при перевищенні цього показника, є більш спрощеними, у порівнянні з іншими закупівлями. Згідно з правилами ЄС питання, чи тендерна пропозиція може бути відхилена як надмірно низька, виникає на етапі визначення переможця, що може включати перевірку відповідності соціальним стандартам та вимог законодавства у сфері праці. Також умови виконання договору про закупівлю забезпечують, щоб як загальні, так і спеціальні соціальні вимоги, сформовані під час тендерного процесу, могли бути застосовані. За допомогою соціально відповідальних закупівель держава показує населенню, що вона бере до уваги соціальну відповідальність у своїх рішеннях, узгоджує державні потреби із пріоритетами та цінностями, які панують у суспільстві. Дійсно, якщо держава є соціально відповідальною, то вона має забезпечити врахування інтересів всіх стейкхолдерів, включаючи, наприклад, людей з обмеженими можливостями. Ст. 42 Директиви ЄС про публічні закупівлі визначає, що для всіх закупівель, призначених для використання фізичними особами, незалежно від того, чи це широка громадськість або співробітники замовника, технічні специфікації повинні, за винятком належним чином обґрунтованих випадків, бути складені таким чином, щоб враховувати критерії доступності для осіб з обмеженими можливостями або проектування для всіх категорій користувачів.

У травні 2016 р. Україна стала повноправною учасницею Угоди Світової організації торгівлі (СОТ) з державних закупівель, у межах якої все більше підіймаються питання необхідності розвитку сталих закупівель. І хоча сама Угода поки що прямо не визначає засади здійснення сталих закупівель, втім існує Робоча програма зі сталих закупівель, у межах якої ведеться діяльність

Комітету з публічних закупівель СОТ з метою систематичного удосконалення тексту Угоди [276]. Дана програма досліджує наступні питання: 1) мету сталих закупівель; 2) шляхи, якими концепція сталих закупівель інтегрована у національні закупівельні політики; 3) шляхи, якими сталі закупівлі можуть здійснюватися у відповідності до принципу «отримання кращого результату» (отримання товару високої якості за найменшу ціну) та 4) шляхи, якими сталі закупівлі можуть здійснюватися у відповідності із зобов'язаннями з міжнародної торгівлі.

Крім того, переглянутий Типовий закон з публічних закупівель Комісії ООН з права міжнародної торгівлі 2011 р. на відміну від попереднього 1994 р., містить нове поняття «соціально-економічна політика», що передбачає політику з охорони навколишнього середовища, соціальну та економічну політику країни, які мають братися до уваги замовником під час закупівельних процедур [277]. Таким чином, можна зробити висновок про широку тенденцію до стратегічного використання публічних закупівель, зокрема досягнення цілей сталого розвитку, не тільки на національних рівнях окремих держав, але і у межах міжнародних торговельних режимів.

Отже, на основі вищенаведеного слід вказати наступне:

1. Аргументовано, що впровадженню концепції сталого розвитку в Україні має сприяти використання публічних закупівель стратегічно, а не лише в якості засобу для ефективного та раціонального використання державних коштів, що вимагає зміни підходу до системи публічних закупівель на основі принципу справедливості у контексті відповідальності за майбутні покоління. Для цього слід визнати публічні закупівлі в якості засобу досягнення таких цілей.

2. Цілі з реалізації завдань екологічної та соціальної політики не суперечать, а виступають взаємодоповнюючими «традиційній» цілі публічних закупівель, зокрема придбання товарів, робіт та послуг на найкращих умовах за наявних ресурсів, що часто передбачає закупівлю товарів найвищої якості за найменшу ціну. Обґрунтовано, що, з урахуванням глобальних Цілей сталого розвитку, слід інтегрувати екологічний та соціальний компоненти, або

компонент сталого розвитку як складову «найкращого результату» під час закупівлі.

3. Державний сектор економіки має зобов'язання використовувати державні кошти з урахуванням довгострокового впливу кожної закупівлі, при цьому не ставлячи під загрозу здоров'я населення, безпечне навколишнє середовище та можливості для професійної самореалізації. Необхідна зміна не тільки концептуального підходу до закупівель, зокрема їхнього стратегічного використання, але і стратегічного мислення. Це передбачає обґрунтування необхідності закупівлі взагалі та розгляду можливості використання лізингу, спільного користування та ін., тобто орієнтації на послуги замість товарів.

4. Для того, щоб сталий розвиток виступав невід'ємною частиною закупівельного процесу в Україні, має змінитися концептуальний підхід до публічних закупівель з «робити речі краще» на «робити кращі речі», та оптимально сполучено концепції «як купувати» з «що купувати», що передбачає задоволення не лише функціональних цілей, але і прагнення задовольнити цілі, які реалізуються у межах відповідних напрямів державної політики країни, зокрема сталого розвитку.

5. За доцільне вбачається впровадження засад планування у сферу розвитку «зелених» закупівель в Україні, зокрема шляхом встановлення рекомендаційного відсотку закупівель, до яких мають прагнути замовники, що відповідає практиці розробки країнами-членами ЄС національних планів із здійснення «зелених» закупівель. При цьому, важлива роль має бути відведена циркулярним закупівлям. Одним із засобів поступового запровадження циркулярних закупівель в Україні є розробка типових специфікацій для певних категорій товарів, що мають високий потенціал для повторного використання, продовження строку їх існування або переробки для зручності роботи замовників під час організації закупівель. Циркулярні закупівлі мають відігравати важливу роль у досягненні глобальних Цілей сталого розвитку до 2030, до яких приєдналась і Україна, зокрема цілі 12 – відповідальне

споживання та виробництво, яка серед завдань визначає розвиток сталих публічних закупівель.

3.3. Державна допомога як правовий засіб забезпечення досягнення цілей сталого розвитку

Концепція сталого розвитку займає центральне місце серед глобальних політичних, правових та соціальних дискусій, особливо, після загострення екологічної ситуації у світі, що пов'язана зі швидким індустріальним розвитком, який відбувається на даний час. Ще попередній президент Європейської Комісії Жозе Мануела Дурау Баррозу зазначав, що Європа 2020 є стратегією росту ЄС на найближче десятиліття. У світі, що змінюється, ми хочемо, щоб ЄС став розумною, сталою та інклюзивною економікою [278, с. 18]

Ця концепція передбачає інтеграцію економічних, екологічних та соціальних цілей. Для досягнення цих цілей кожна країна може обирати різні інструменти.

З огляду на вищезазначене, наразі з боку держав-членів ЄС, докладаються значні зусилля щодо забезпечення раціонального та ефективного використання державних коштів та їх спрямування на задоволення першочергових суспільних потреб. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС також накладає певні зобов'язання перед державою, що її підписала у різних сферах, у тому числі і економічній сфері. Це означає, що асоційована країна повинна дотримуватися правил та стандартів, які існують в ЄС. Не виключенням є і сфера державної допомоги суб'єктам господарювання. Як відомо, 27 червня 2014 р. між Україною та ЄС було підписано Угоду про асоціацію. Статті 262 – 267 зазначеного документу визначають основні засади створення та функціонування національної системи контролю державної допомоги, а саме

аспекти: загальних принципів сумісності державної допомоги з конкуренцією, прозорості, способів тлумачення правил, сфери застосування тощо [1].

Надання державної допомоги суб'єктам господарювання є одним з напрямів використання коштів державного бюджету і як раз одним із фінансових інструментів, який може бути використано для досягнення цілей сталого розвитку. Правильно спрямована державна допомога може стати інструментом, за допомогою якого можна ефективно впроваджувати принципи сталого розвитку [279, с. 42]. За загальним правилом, держава, перш за все, виступає в ролі інвестора, вкладаючи ресурси в певні проекти, що зазвичай мають бути успішними. Підтримання економічно неефективного виробництва загострює проблему дефіциту бюджетних коштів. Крім того, зважаючи, перш за все, на заборону надання державної допомоги в умовах здорової економічної конкуренції, постає питання надання такого виду допомоги, який би переслідував мету з досягнення певного загальнодержавного економічного, соціального ефекту, був сумісним з належним функціонуванням ринку і в меншій мірі впливав на конкурентне середовище.

Захист навколишнього середовища, боротьба зі зміною кліматичних умов тощо – це дуже важливі фактори, які потрібно приймати до уваги для того, щоб мати уявлення про складність питань стосовно балансу сталого розвитку, а також розвитку та збереження економічної конкуренції на ринку при наданні державної допомоги. Тобто постає питання: чи може торгівля товарами та послугами на національному та міжнародному рівнях здійснюватися у вільному та лібералізованому ринку із дотриманням правил державної допомоги абсолютно для всіх суб'єктів господарювання, одночасно підтримуючи та просуваючи ідеї сталого розвитку.

Актуальність вищенаведених аспектів підтверджується і тим, що на національному рівні Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 було затверджено Стратегію сталого розвитку “Україна – 2020” [2], яка додає важливості виконанню довгострокових цілей поряд із головною метою правил

державної допомоги, а саме ефективне використання бюджетних коштів, а також збереження економічної конкуренції на ринку.

Враховуючи вищенаведене, слід більш детально висвітлити аспекти надання державної допомоги, яка може підтримати передові технології із досягнення сталого розвитку та у меншій мірі спотворювати економічну конкуренцію, надаючи переваги обмеженому колу учасників ринку.

Отже, яка саме державна допомога спроможна підтримати суб'єктів господарювання, а також паралельно виконувати важливі соціальні, економічні завдання для суспільства в цілому, в якій позитивні аспекти із досягнення довгострокових цілей переважають негативні наслідки у вигляді спотворення конкуренції на ринку.

Почнемо з того, що державна допомога суб'єктам господарювання складається із галузевої державної допомоги (заходи, що стосуються окремих галузей економіки, зокрема, сільське господарство, рибальство, видобуток вугілля та ін.) та державної допомоги для горизонтальних цілей, такі як дослідження і наукові розробки, охорона навколишнього природного середовища, підтримка малого та середнього бізнесу, створення нових робочих місць або навчання, допомога для регіонального розвитку тощо.

Перший вид вважається таким, що потенційно завжди може спотворювати конкуренцію на ринку. У свою чергу як горизонтальна допомога зачіпає всі або більшість підприємств, спрямовуючи державні кошти на різні цілі, вона є найоптимальнішим варіантом в умовах ринкової конкуренції. Горизонтальна допомога також включає в себе допомогу для порятунку підприємств та реструктуризації підприємств, які знаходяться в складному фінансовому становищі ("тимчасові труднощі"). Хоча цей вид підтримки відрізняється від тих, які згадані вище, тому що має більш сильний вплив на спотворення конкуренції [280, с. 117].

В Україні на даний час у відсотковому співвідношенні поки що домінує галузева державна допомога, яка складає 71,6 %, що є неприпустимим для європейської політики надання державної допомоги. Тому доцільно постає

завдання забезпечити на державному рівні пріоритетність горизонтальної державної допомоги, що дозволить поступово мінімізувати обсяги галузевої державної допомоги, а найголовніше – виконувати довгострокові, важливі для суспільства в цілому, завдання.

Проблематика надання горизонтальної державної допомоги в останнє десятиліття привертає пильну увагу з боку зарубіжних науковців. Аналізуючи роботи іноземних вчених, слід зауважити, що досліджена сфера є наразі актуальним полем для дискусії. Заслужують на увагу праці Н. Бачіли [280, с. 111 – 122], А. Додешку [281, с. 68 – 76], Ф. Ніколейдса [282], Р. Хеффрона [283] та ін.

Деякі аспекти надання державної допомоги з урахуванням впливу на економічну конкуренцію висвітлювалися у роботах О.О. Буланой [284], Д.В. Зятіної [285], Н.М. Корчак [286, с. 93 – 96], Втім, аналіз праць вітчизняних дослідників свідчить про значну кількість проблемних аспектів, які на даний момент не знайшли своє відображення у науковій літературі, тому дослідження горизонтальної державної допомоги з позиції науки господарського права набуває якісно нового значення.

Враховуючи те, що горизонтальна допомога є європейським правовим інструментом, який отримав поширення у праві ЄС, представляється доречним дослідити її з позиції європейської ретроспективи.

Зокрема, слід зауважити, що мета надання державної допомоги зазнала важливих перетворень у ЄС, починаючи із середини минулого століття. Так, в 1960-і р. вона стала важливим інструментом промислової політики, спочатку як реакція на лібералізацію торгівлі [287], в 1970-і р. була спрямована в бік конкретних секторів економіки, що занепадали (сталь, суднобудування), а також створення “національних чемпіонів” у стратегічних секторах. Однак, у 1980-х рр. розуміння використання державної допомоги змінилося з акцентом на конкретні завдання, що ставила перед собою держава. Крім того, в 2000 р. у Лісабоні Європейською Радою було відзначено важливі концептуальні пропозиції, які полягали у зниженні загального рівня державної допомоги, а

також зміщенні акцентів від підтримки окремих секторів або підприємств до горизонтальних цілей, що становлять спільний інтерес. Цей вид допомоги вважався і вважається Комісією більш прийнятним, тому що в меншій мірі призводить до спотворення конкуренції на внутрішньому ринку і є оптимальним для створення більш життєздатної європейської економіки на міжнародному рівні [288].

Ще у 1997 р. Роберті відзначав, що норми Договору про ЄС (нині Договір про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС), зокрема статті 107 – 109, які належать до політики конкуренції, повинні бути викладені у такий спосіб, щоб було враховано особливості створення внутрішнього ринку та досягнення цілей сталого розвитку, що базується на збалансованому економічному зростанні (ДФЄС, стаття 3). Дисципліна державної допомоги обов'язково повинна доповнювати внутрішній ринок, оскільки державна субсидія, що має пряме або непряме походження, може зміцнити позиції суб'єкта господарювання на національному ринку, ускладнюючи доступ конкурентів до нього, а також, на міжнародному рівні, полегшуючи експорт. Дійсно, спотворення конкуренції може виникнути через публічні втручання на користь однієї компанії. Завдяки економічній вигоді, компанія може здійснювати антиконкурентну поведінку, змінюючи відносини з іншими підприємствами на відповідному ринку [289, с. 48].

В той же час, у Центральній і Східній Європі поняття “державної допомоги” мало особливе значення, головним чином, під впливом різноманітних політичних, економічних і соціальних факторів. Зокрема, трансформаційні процеси щодо державної допомоги супроводжувалися структурними змінами від розподілу ресурсів через систему централізованого планування до системи, яка заснована на ринкових механізмах. Держава тут відігравала головну роль, виступаючи і як суб'єкт владних повноважень, і як економічний агент, який може втрутитися в систему господарських зв'язків на користь певного підприємства. У цьому сенсі, “дисципліна” державної допомоги відповідно до моделі ЄС, що була затверджена Європейською угодою

(стаття 64), а зараз в ДФЄС, була виправдана з точки зору можливостей уникнення негативних наслідків у податково-бюджетній і грошово-кредитній сферах, а також в плані економічної стабілізації [290].

Станом на даний час, використовуючи дані Євростату при аналізі політики державної допомоги ЄС, можна легко помітити, що найбільш підтримуваними напрямами є горизонтальні і саме вони користуються підвищеною увагою з боку ЄС. Найбільш поширеними напрямами є: регіональний розвиток, охорона навколишнього середовища (енергозбереження, енергоефективність), дослідження та інновації, допомога малому та середньому підприємству. Найбільш підтримувані: охорона навколишнього середовища – 24%, регіональний розвиток – 21%, дослідження та інновації – 18% [291].

Аналіз загальних показників надання державної допомоги показав, що найбільш узгоджена політика горизонтальної допомоги проводиться у розвинених країнах ЄС. Зокрема, в Данії у відсотковому співвідношенні вона становить 95,2%, Швеції – 90,6%, Фінляндії – 83,9%, Нідерландах – 82% [292, с. 6]

У Німеччині та Румунії найбільші обсяги допомоги виділяються для охорони навколишнього середовища (біля 50 % у середньому). В Угорщині та Болгарії найінтенсивніше надання допомоги здійснюється в цілях регіонального розвитку (біля 40 % у середньому).

Крім того, якщо порівняти результати деяких країн ЄС, можна побачити, що Німеччина є країною, що поважає більшість європейських тенденцій у наданні допомоги, які є двигуном економіки: дослідження, розвиток та інновації, регіональний розвиток та охорона навколишнього середовища [285, с. 73].

У Швеції державна допомога становить близько 0,9 % ВВП, що є значно вищим показником, ніж середній по ЄС (0,53 %), однак це пов'язано з великою долею допомоги на захист навколишнього середовища (80 %). Тому такі обсяги вважаються виправданими, з огляду на те, що даний напрям є горизонтальним.

Аналізуючи вищезазначену статистику, можна дійти висновку, що зараз в умовах кліматичних змін, а також розвитку індустріального виробництва, вельми важливою та актуальною є державна допомога, що спрямована саме на захист навколишнього середовища.

Взагалі з метою підтримки та збільшення обсягів інвестицій у технології сталого розвитку, а також екологічно чисті рішення щодо продукції та послуг не тільки на енергетичному ринку, надзвичайно важливими є певні стимули для суб'єктів господарювання у вигляді державної допомоги [293, с. 502]. Із цих причин горизонтальна державна допомога на захист навколишнього середовища, є більш виправданою з огляду спотворення економічної конкуренції. Тобто така державна допомога цілком може спотворювати економічну конкуренцію, однак її позитивні наслідки для суспільства в цілому є надзвичайно важливими і тому вона визнається сумісною з ринком.

Крім цього, дотримання певних правил, що передбачені Настановами Європейської Комісії щодо державної допомоги на захист навколишнього середовища (далі – Настанови) [294] у більшості випадків забезпечує стовідсоткову сумісність такої державної допомоги для конкуренції. Прийняття цього документу викликано тим, що у сучасному світі дуже швидко розвиваються ринки відновлювальних джерел енергії, поводження з відходами тощо і для того, щоб була збережена економічна конкуренція, необхідно слідувати цим правилам. Більше того, у Настановах чітко зазначено, що державна допомога в цій сфері може сприяти сталому розвитку. Основною метою надання державної допомоги у цій сфері є покращення стану навколишнього середовища. Конкретними завданнями є надання підтримки та придбання нових транспортних засобів, які сприяють підвищенню рівня охорони навколишнього середовища, підтримці досліджень у сфері навколишнього середовища, енергоефективності, заохоченню відновлюваних джерел енергії, підтримці когенерації, поводженню з відходами, відновленню забруднених об'єктів тощо.

Як стверджує Р. Хеффрон, енергетична безпека та екологічні цілі набагато важливіші в довгостроковій перспективі суспільства, ніж економічна конкуренція [283], тому нормативно-правова база ЄС сприяє розвитку відновлювальних джерел енергії, а також захисту навколишнього середовища.

Ключова ідея полягає у тому, що допомога, яка направлена на охорону навколишнього середовища має більше позитивних переваг проти її негативного впливу на конкуренцію і на внутрішній ринок. Крім того, встановлено, що правила державної допомоги застосовуються до будь-якого проекту, де інвестиційна допомога перевищує 15 млн євро, проте випадки стосовно досліджень, розробок нових енергетичних технологій не підпадають під дію даних норм, а отже мають перевагу над іншими проектами. Настанови передбачають раціональний підхід до проектів, що мають загальноєвропейське значення. Комісія використовує сім критеріїв при прийнятті рішення щодо відповідності державної фінансової підтримки нормам державної допомоги:

- внески повинні здійснюватися у відповідності з чітко визначеною метою загального інтересу (допомога повинна забезпечити підвищений рівень захисту навколишнього середовища в порівнянні з рівнем, який би був досягнутий без допомоги або повинен забезпечити конкурентоспроможний, сталий і безпечний внутрішній енергетичний ринок);

- наявна необхідність державного втручання: докази того, що ринок сам по собі не може справитися з проблемою (допомога повинна виправляти ринкові недоліки, які залишаються без уваги іншими заходами);

- доцільність допомоги: держави-члени не повинні використовувати неефективні або контрпродуктивні інструменти допомоги (допомога повинна бути менш викривляючим та менш спотворюючим типом інструменту для досягнення конкретної мети спільного інтересу;

- будь-яке втручання повинно викликати додаткові стимули, які б не з'явилися за звичайних ринкових умов (допомога повинна спонукати бенефіціара змінити свою поведінку, щоб підвищити рівень охорони навколишнього середовища або функціонування енергетичного ринку ЄС);

- пропорційність допомоги: вона має бути зведена до мінімуму;

- допомога має бути призначена таким способом і у такій формі, щоб мати найменший можливий вплив на конкуренцію та торгівлю між державами-членами (негативні наслідки допомоги повинні бути достатньо обмеженими, так щоб загальний баланс заходу був позитивним (для того, щоб звести спотворення конкуренції та торгівлі до мінімуму, Європейська комісія велику увагу приділяє відбору бенефіціара допомоги, який, де це можливо, проводиться недискримінаційним, прозорим і відкритим способом);

- прозорість заходу: достатня інформація має бути оприлюднена для того, щоб спостерігачі оцінювали, чи потрібна державна допомога в даному випадку тощо.

Прозорість гарантує доступність інформації для всіх суб'єктів господарювання при подачі заявки та отримання державного фінансування. Недискримінація передбачає рівні умови і, з точки зору конкурентного права, вона виключає можливість того, що один суб'єкт стає домінуючим на ринку над іншими через державну допомогу. І останнє, але не менш важливе, принцип функціональності обмежує діапазон державної допомоги певними напрямками, в яких державне втручання в приватну сферу є неминучим.

У випадку допомоги, пов'язаної з енергетикою, функціональність передбачає спільну оцінку принципів, таких як внесок у чітко визначену мету спільного інтересу, необхідність, доцільність, стимулюючий ефект, пропорційність, обмеження негативних наслідків на внутрішньому ринку. Незважаючи на їх детальний опис у Настановах, їх оцінка може викликати труднощі, особливо коли мова йде про аспекти функціональності поведінки суб'єктів господарювання – наприклад у разі оцінки зазначеного стимулюючого ефекту. Мотивація учасника ринку (підприємства) до підвищення рівня охорони навколишнього середовища повинна йти пліч-о-пліч на основі аналізу ринку, а не на основі провалів ринку [295].

Прикладом надання горизонтальної державної допомоги із досягнення певної мети, що передбачена концепцією сталого розвитку може слугувати

програма фінансування у Фінляндії, яка передбачає надання 32,1 *млн* євро з метою часткового покриття інвестицій, спрямованих на виробництво електроенергетики з відновлювальних джерел на підприємстві Äänekoski, зокрема придбання вітряного млину. Загальні інвестиційні витрати комбінату складають 1,2 *млрд* євро. Проект також отримує вигоду з кредиту Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) в розмірі 275 *млн* євро, з яких 75 *млн* євро гарантується Європейським фондом стратегічних інвестицій, що був затверджений в червні 2015 р.

Подібні об'єднані заходи дозволять заводу працювати без спалювання палива важкої нафти (як правило, використовується на целюлозних заводах) і використовувати менше енергії на одиницю продукції. Завод буде повністю самодостатнім з точки зору енергетики, а також надавати електроенергію з відновлюваних джерел в даній місцевості. Крім того, проект передбачає створення 6000 робочих місць на етапі будівництва та підтримки виробництва, а також 2500 робочих місць в секторі лісового господарства в довгостроковій перспективі.

В свою чергу, Європейська Комісія оцінила заходи у відповідності з Настановами. Згідно з положеннями цих правил, держави-члени можуть надавати допомогу в галузі енергетики та енергоефективності з метою використання відновлювальних джерел при дотриманні певних умов. Комісія дійшла до висновку, що проект Metsä дозволить значно збільшити виробництво електроенергії з відновлювальних джерел в Фінляндії, а також добитися значної економії енергії. Крім того, аналіз Єврокомісії показав, що допомога не призводить до свержкомпенсації і її сума не перевищує допустиму компенсацію вартості інвестицій у відновлювальні джерела енергії. У зв'язку з цим Комісія резюмувала, що проект сприятиме досягненню цілей сталого розвитку ЄС у сфері енергетики без надмірного спотворення конкуренції і, що підтримка з боку Фінляндії є сумісною з правилами державної допомоги ЄС [296].

Отже, активізація процесу виконання Україною зобов'язань, взятих на себе при приєднанні до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства та

положень Угоди про асоціацію, не лише створює якісно нову правову основу для подальших відносин між Україною та ЄС, а й є стратегічним орієнтиром для проведення системних реформ, спрямованих на підвищення ефективності функціонування паливно-енергетичного комплексу країни, забезпечення енергетичної безпеки [297, с. 324].

Позитивним моментом, безумовно, є також схвалення Президентом України 12 січня 2015 р. Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020” [2], яка визначила ряд першочергових заходів, спрямованих на забезпечення енергонезалежності України та реформування енергетичного сектору. Метою реформування є трансформація енергетичного сектору країни з дотаційного та проблемного на економічно прибутковий, конкурентний і динамічний сектор національної економіки.

Стосовно галузевої допомоги, аналізуючи дані Євростату, варто зауважити на тому, що за останні роки країни-члени ЄС суттєво зменшили надання допомоги за даним напрямом. Так, наприклад, у 2007 р. у Румунії доля галузевої державної допомоги становила 90 % від усього обсягу допомоги, а вже в 2012 р. – тільки 30 %, відповідно горизонтальна державна допомога – 70% [298].

Галузева державна допомога окрім того, що впливає на конкуренцію і потенційно може її спотворювати, не створює ніякого соціального, економічного ефекту для суспільства і країни, в цілому, а отже не здатна досягати цілей сталого розвитку. Частіше за все, така допомога лише тимчасово полегшує фінансові труднощі суб'єкта господарювання і покриває його певні операційні витрати. Наприклад, український досвід демонструє неефективну практику надання щорічних вугільних дотацій, що направлені на часткове покриття витрат із собівартості готової товарної вугільної продукції. Резюмуючи вищенаведене, враховуючи те, що такий вид допомоги не приносить ніякого позитивного ефекту для суспільства, державна політика підтримки суб'єктів господарювання повинна будуватись на засадах

пріоритетності надання горизонтальної державної допомоги та мінімізації рівня надання галузевої державної допомоги.

Як вже було зазначено, 27 червня 2014 р. між Україною та ЄС було підписано Угоду про асоціацію. Частина 3 статті 262 містить положення щодо випадків надання допомоги, які можуть вважатися сумісними з належним виконанням Угоди. Серед них є і горизонтальна допомога, а саме: допомога для сприяння економічному розвитку регіонів з надзвичайно низьким рівнем життя або із суттєвим рівнем безробіття; допомога для сприяння виконанню важливого проекту задля спільного європейського інтересу (“спільний європейський інтерес” включає спільний інтерес Сторін) або для виправлення значних порушень нормальної роботи в економіці України чи однієї з держав-членів ЄС; допомога для інвестицій з метою забезпечення відповідності обов’язковим стандартам, визначеним директивами ЄС, зазначеними у Додатку ХХХ до Глави 6 (“Навколишнє середовище”) Розділу V Угоди, протягом зазначеного в ньому періоду імплементації, зокрема адаптації підприємств та обладнання до нових вимог, може бути дозволена в обсязі до 40% прийнятних витрат та ін. [1].

Доречно зазначає Д.В. Зятіна, що в ЄС діє імперативний принцип регулювання – забороненою є будь-яка державна допомога, окрім тієї, яка дозволена (наприклад, незначна) або може бути дозволена Європейською Комісією (горизонтальна), наприклад, якщо надається допомога на реалізацію проекту, що має загальноєвропейський інтерес [285, с. 255].

Проводячи аналогію з українським законодавством, слід зазначити, що нормативні акти України, у тому числі ГК України, також оперують категорією “суспільного інтересу”. Наприклад, частина 5 статті 11, частина 2 статті 31, частина 3 статті 18 ГК України містять термін “суспільний інтерес”.

Крім того, на національному рівні ч. 2 ст. 6 Закону України “Про державну допомогу суб’єктам господарювання” [299] також встановлено перелік випадків надання саме горизонтальної державної допомоги. Зокрема, допомога для забезпечення розвитку регіонів, підтримка середнього та малого

підприємництва, допомога на професійну підготовку працівників; допомога на працевлаштування окремих категорій працівників та створення нових робочих місць, допомога на відновлення платоспроможності та реструктуризацію суб'єктів господарювання, допомога на захист навколишнього природного середовища та ін.

Ст. 7 Закону України “Про державну допомогу суб'єктам господарювання” встановлює випадки звільнення від обов'язку повідомлення про нову державну допомогу окремих груп надавачів категорій державної допомоги, визначених ч. 2 ст. 6 цього Закону, окрім державної допомоги на відновлення платоспроможності та реструктуризацію суб'єктів господарювання, а також на підтримку окремих галузей економіки (тобто галузевої державної допомоги). В той же час, Законом про державну допомогу не встановлена пріоритетність горизонтальної допомоги над іншими видами допомоги, що гальмує реформування системи надання державної допомоги у відповідності із нормами законодавства ЄС.

Отже, проведений аналіз законодавства ЄС, українського законодавства у сфері державної допомоги, зарубіжної та вітчизняної наукової літератури, а також правозастосовної практики дає змогу дійти наступних **висновків**:

1. Баланс між індивідуалістичною поведінкою ринку і співпрацею для захисту суспільних благ, а також досягнення спільних інтересів, необхідних для виконання завдань сталого розвитку є важливим завданням та викликом перед сучасною економікою. Екологічні проблеми у світі потребують нагального вирішення із врахуванням специфіки оцінки підтримки проектів, спрямованих на захист навколишнього середовища, а також більш широкої гнучкості у тлумаченні критеріїв оцінки державної допомоги на сумісність для конкуренції. В основу цієї аргументації покладено важливість довгострокової перспективи в охороні навколишнього середовища.

2. У контексті досліджуваної тематики слід визнати, що на сьогодні горизонтальна державна допомога, яка отримала широке поширення у країнах-членах ЄС є найоптимальнішим засобом досягнення цілей сталого розвитку.

3. Політика в галузі конкуренції та політика державної допомоги є взаємозалежними стосовно забезпечення належного функціонування ринку, а також корекції “провалів” ринку, які можуть статися в економіці країни. Трансформація державної допомоги з галузевої на горизонтальну є пріоритетною складовою державної економічної політики у контексті виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Тому довгострокова мета щодо державної допомоги будь-якої держави, яка орієнтується на політику державної допомоги ЄС має зосередитися на горизонтальних цілях, які менш спотворюють конкуренцію, не справляють значного впливу на вільну торгівлю, а також здатні досягти цілей сталого розвитку. Крім того, необхідним є нормативне закріплення принципу переваги надання горизонтальної державної допомоги.

4. Державна допомога повинна бути побудована таким чином, щоб сприяти розвитку послуг, інновацій та інфраструктури, а не фінансуванню конкретних підприємств або підтриманню збиткового виробництва. Тому державна політика підтримки суб’єктів господарювання повинна будуватися на принципах надання допомоги в менших обсягах, але більш цілеспрямовано, яка потребує менших державних витрат і не спотворює конкуренцію.

РОЗДІЛ 4

ПЕРСПЕКТИВИ ПІДВИЩЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

4.1. Елементи інвестиційної привабливості України в умовах сталого розвитку

Для вирішення проблем, що мають місце в економіці України потрібно нарощувати інвестиційні надходження, а це можливо у випадку підвищення інвестиційної привабливості нашої країни. Особливу актуальність зазначене питання має в умовах сталого розвитку. Впродовж новітнього історичного періоду незалежності України законодавець постійно змінював норми права, намагаючись створити привабливі умови для інвесторів. Проте фрагментарні зміни законодавства не в змозі кардинальним чином покращити інвестиційний клімат України, що наочно демонструє негативна динаміка інвестиційних надходжень. Ця ситуація свідчить про необхідність комплексних системних змін, які повинні забезпечити стійку інвестиційну привабливість держави. Проте недостатньо поставити таке завдання, потрібно визначити які саме зміни необхідні. Таким чином, є сенс виокремити елементи інвестиційної привабливості України, що визначають державну стратегію здійснення інвестиційної діяльності та проаналізувати їх, що дозволить на новому рівні комплексно вирішувати існуючі проблеми. Можливо виділити наступні елементи інвестиційної привабливості України, що визначають державну стратегію здійснення інвестиційної діяльності:

1. Інвестиційна політика держави. У виданні «Національна парадигма сталого розвитку України» зазначено, що другим важливим висновком щодо тенденцій сталого розвитку є пошук його проєктивної моделі. Мова йде про

побудову відповідної політики перекладання концептуальних ідей сталого розвитку у проєктивну площину. Відмічається, що це стосується у першу чергу впорядкування інвестиційної політики, яка повинна бути гнучкою та мобільною по відношенню до зміни пріоритетів кожної просторово-часової моделі сталого розвитку [300, с. 21]. Тобто інвестиційна політика держави повинна відповідати економічним реаліям, бути гнучкою та мобільно реагувати на ті чи інші зміни в суспільному житті.

В Україні основи інвестиційної політики держави закріплено ГК України. Так, згідно ст. 10 ГК України інвестиційна політика держави – це один із основних напрямів державної економічної політики, що спрямований на створення суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення і концентрації коштів на потреби розширеного відтворення основних засобів виробництва, переважно у галузях, розвиток яких визначено як пріоритети структурно-галузевої політики, а також забезпечення ефективного і відповідального використання цих коштів та здійснення контролю за ними.

Таким чином, інвестиційна політика є одним з напрямів економічної політики держави, що проводиться державою у вигляді встановлення умов, структури, масштабів інвестицій, визначення напрямів їх використання, джерел отримання, а також забезпечення ефективного і відповідального використання інвестицій.

Інвестиційна політика України знайшла відображення у ряді законодавчих актів, зокрема Законах України: «Про інвестиційну діяльність» [301], який визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України; «Про режим іноземного інвестування»; «Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць»; «Про державну допомогу суб'єктам господарювання»; «Про державно-приватне партнерство» [302].

Узагальнюючи норми права, які визначають державну інвестиційну політику України, можливо зазначити наступне: державна інвестиційна політика України не забезпечує формування ефективних механізмів залучення

інвестиційних ресурсів у розвиток національної економіки; законодавець не має стратегії для створення інвестиційної привабливості України, проте постійно приймає безсистемні норми права, які покликані вирішувати одномоментні проблеми; державна інвестиційна політика України своєчасно не відображає зміни у політичній ситуації країни; норми права, які презентуються як спрямовані на спрощення процедури залучення інвесторів, є формальними та не мають істотного впливу на процес залучення інвестицій; законодавчі акти, які повинні забезпечити стимули для залучення інвестицій мають прогалини і суперечливі норми права, а тому не створюють привабливі умови для інвесторів; норми права щодо спрямування інвестиційних потоків до пріоритетних галузей економіки мають декларативний характер та не створюють підґрунтя для вирішення стратегічних завдань й як наслідок не дозволяють активізувати інвестиційні потоки в Україні; законодавець приділив увагу процесу відбору інвестиційних проектів, що реалізуються із залученням бюджетних коштів, проте залишив норми права, які дозволяють зловживання у цій сфері; норми права, які регулюють державно-приватне партнерство потребують доопрацювання для використання їх як механізму покращення інвестиційної привабливості України.

Вирішувати вищезгадані та інші проблеми, що є перепорою для підвищення інвестиційної привабливості України покликана інвестиційна політика держави. Адже за допомогою законодавчого закріплення стратегічних напрямів інвестиційної політики можливо створити умови для підвищення інвестиційної привабливості України. Обраний курс інвестиційної політики держави повинен бути спрямований на досягнення довгострокових стратегічних завдань щодо вирішення комплексу економічних та соціальних проблем, що забезпечить сталий розвиток економіки України.

2. Податкова політика держави. Податкова політика держави є не менш значущою для інвестора ніж інвестиційна політика. Забезпечити інвестиційну привабливість можливо, в тому числі, за допомогою відповідної податкової політики орієнтованої на досягнення компромісу між фіскальною функцією

держави й ефективністю інвестування. Податкова політика є одним із головних елементів, який повинен стимулювати інвестиційний процес та впливати на функціонування ринку інвестицій. Непередбачуваність податкового законодавства не дозволяє інвесторам спланувати свою підприємницьку діяльність. Тому дуже важливим для інвестора є стабільне та збалансоване податкове законодавство, що й повинна забезпечити податкова політика України.

Згідно ст. 10 ГК України податкова політика – це один із основних напрямів державної економічної політики, що спрямований на забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження на суб'єктів господарювання, стимулювання суспільно необхідної економічної діяльності суб'єктів, а також дотримання принципу соціальної справедливості та конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні їх доходів. У ст. 12 ГК України передбачено основні засоби регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, а саме: державне замовлення; ліцензування, квотування і патентування; сертифікація і стандартизація; застосування нормативів і лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій і субсидій.

Дослідження законодавства України, яке регулює питання оподаткування, дозволяє виявити як змінювалась податкова політика України залежно від економічної ситуації в державі. Отже, доцільно виокремити три періоди розвитку законодавства України у сфері оподаткування, що дозволить побачити зміни податкової політики держави на різних часових етапах.

Перший період з 1991 року по 01.01.2011 року. Початок цього періоду пов'язано з моментом набуття незалежності України, а закінчення з моментом набрання чинності ПК України. У цей період питання оподаткування регулювалися наступними Законами України: «Про систему оподаткування», «Про податок на додану вартість», «Про податок з доходів фізичних осіб», «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про порядок погашення

зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами», Декретом Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори»¹ тощо. Водночас діяла велика кількість підзаконних нормативно-правових актів. І це лише незначна частина нормативно-правових актів, які встановлювали порядок оподаткування у цей період. Величезний масив законів і підзаконних нормативно-правових актів, розрізненість та неузгодженість, дублювання, нестабільність норм права негативно відбилися на процесі здійснення господарської діяльності. Крім цього, відсутність дієвого механізму реалізації норм права, а також пріоритет фіскальних методів впливу на суб'єктів господарювання, закріплений податковим законодавством, що діяло до 2011 року, стали перешкодами для розвитку економіки.

Так, у міру поглиблення економічних перетворень в Україні недоліки чинної податкової системи ставали все більш очевидними. З метою вирішення існуючих проблем у законодавство України про оподаткування вносилися численні поправки, приймалися нові норми права, які, на думку законодавця, повинні були усунути невідповідність податкової системи та економічних процесів в державі. В результаті збільшувалася кількість норм права про оподаткування, але це не вплинуло на їх якість. Фрагментарні зміни, доповнення податкового законодавства вирішували окремі вузькі питання, не зачіпаючи основ податкової системи, що створювало ще більший дисбаланс. Величезний масив нормативно-правових актів з питань оподаткування, які найчастіше суперечили один одному, дозволяв недобросовісним суб'єктам господарювання скористатися «лазітками» в законодавстві і взагалі не платити податки, або платити мінімальні суми, які не відповідають рівню їх доходу. Цю проблему законодавець хотів вирішити шляхом посилення податкового тиску, що призводило до появи ще більш витончених схем ухилення від оподаткування. Чим більше держава намагалася посилити податковий тиск, тим більша кількість суб'єктів господарювання «йшла в тінь» і збільшувалася кількість напівлегальних структур, що надають послуги з мінімізації

¹ Перелічені нормативно-правові акти, що регулювали питання оподаткування, втратили чинність з 01.01.2011 р. у зв'язку з набранням чинності Податкового кодексу України.

податкових відрахувань. У підсумку «благі наміри» законодавця обернулися величезними збитками для державного бюджету, а ситуація, що склалася в черговий раз підтвердила, що «від успішного функціонування податкової системи багато в чому залежить результативність прийнятих економічних рішень» [303, с. 46].

Такий стан податкового законодавства потребував докорінних змін та підготовки єдиного документа – Податкового кодексу України, який повинен був гармонізувати всю систему оподаткування, усунути недоліки чинної системи оподаткування, а також привести податкову систему у відповідність з існуючими економічними відносинами в державі.

Другий період з 01.01.2011 року по 01.01.2017 року. 01.01.2011 р. набув чинності ПК України, який ознаменував початок наступного періоду в системі оподаткування суб'єктів господарювання. На сьогодні стало очевидно, що прийняття ПК України – це позитивний крок у вдосконаленні законодавства, в цілому, та господарського, зокрема, але ряд проблем, які існували до прийняття кодексу все ж не вирішені. З'явилися і деякі додаткові проблеми для суб'єктів господарювання, зумовлені окремими новелами ПК України.

Серед позитивних моментів прийняття ПК України необхідно виділити кодифікацію податкового законодавства, що дозволило привести діючі нормативно-правові акти у єдину, упорядковану і внутрішньо узгоджену систему. «Прийняття Податкового кодексу стало новою сходинкою вдосконалення податкової системи України. Дана «податкова конституція» увібрала в себе всі правила сплати податків, контролю за сплатою податків і веденням податкової звітності та штрафні санкції за порушення податкового законодавства» [304, с. 449]. Кодифікація норм права, які регулюють питання оподаткування в Україні, дозволила скасувати величезний масив законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють відносини оподаткування і здебільшого суперечать один одному.

Третій період з 01.01.2017 р. по теперішній час. Початок цього періоду пов'язано з прийняттям 21.12.2016 р. Закону України «Про внесення змін до

Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату», який набув чинності з 01.01.2017 р. Цей закон містить як переваги, так і недоліки.

3. *Забезпечення доступної, прозорої та ефективної системи захисту прав інвесторів.* Норми права, які встановлюють порядок захисту прав інвесторів повинні передбачати доступні процедури, чітко визначені законодавцем, щоб, з одного боку, не допускати зловживання, а з іншого боку, забезпечити дієвий механізм захисту прав інвесторів. Законодавець повинен створити прозору судову систему, а також забезпечити своєчасне виконання рішень судових органів. Питання створення незалежної, прозорої судової системи законодавець намагається вирішити десятиріччями. За період незалежності України було неодноразово змінено судову систему України. Зміни в цій сфері відбулися в 2016 році, а саме змін зазнала Конституція України [109] у частині регулювання питань здійснення правосуддя, а також Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [305], який змінив порядок судоустрою в Україні. Доцільно відмітити, що ці зміни мали фрагментарний характер. Проте кардинально процесуальне законодавство України зазнало змін у 2017 році. Так, 03.03.2017 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [306], який набрав чинності 15.12.2017 р., тобто з моменту початку роботи нового Верховного Суду. Зазначеним законом було закріплено нові редакції Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), Кримінального кодексу України (далі – КК України), які повністю змінили процедуру судового захисту. Проте залишилося ряд невирішених проблем, що не дає можливості забезпечити доступну, прозору та ефективну систему захисту прав інвесторів.

Рівень правової захищеності інвестора є елементом інвестиційної привабливості держави та забезпечується законодавством країни реципієнта і

міжнародними договорами. «Практика залучення іноземних інвестицій свідчить, що їх обсяг залежить від рівня гарантій захисту і правового механізму їх забезпечення, які передбачаються законодавством приймаючої країни» [307, с. 71].

4. *Стимули для інвесторів.* Цей елемент передбачає податкові, митні, фінансові та адміністративні стимули для інвесторів. Не є секретом, що не менш значущим для інвесторів при виборі країни для вкладення інвестицій є можливість скористатися податковими та іншими стимулами, які передбачено законодавством приймаючої країни. «Політика стимулювання інвестицій повинна бути здатна надати інвесторам середу, в якій вони можуть виконувати свою діяльність з прибутком і не вдаючись до непотрібного ризику» [308, с. 22]. Стимули, які передбачено законодавством приймаючої країни, особливо, податкові, фінансові дозволяють інвестору адаптуватися до нових умов господарювання та мінімізувати витрати. Застосування стимулів у процесі інвестування є одним з дієвих інструментів підвищення інвестиційної привабливості України. Підтримка окремих регіонів або галузей економіки за допомогою податкових та інших стимулів є запорукою збільшення інвестиційного потоку та розвитку економіки. Законодавчо закріплені податкові та інші стимули повинні враховувати економічну ситуацію, необхідність розвитку тих чи інших галузей економіки України, стимулювати приплив інвестиційних надходжень до найважливіших напрямів економіки. Для забезпечення ефективного механізму стимулювання інвестиційної діяльності доцільно забезпечити баланс інтересів держави та інвесторів, визначити напрями застосування податкових та інших стимулів, порядок їх встановлення, зміни та скасування.

Доцільно зазначати, що запропонований перелік елементів інвестиційної привабливості України не є вичерпним. Проте виокремлені елементи є визначальними для інвесторів у процесі вибору країни для вкладення інвестицій. Безумовно, політична ситуація також має вплив на інвестиційну привабливість держави, оскільки політичні процеси справляють значний вплив

на поведінку інвесторів. Разом з цим політична ситуація має опосередковану роль для інвесторів та відображається у всіх вищезгаданих елементах інвестиційної привабливості України. В залежності від політичної ситуації змінюється інвестиційна, податкова політики держави, тому не має сенсу розглядати її відокремлено від інвестиційної та податкової політики України.

Посилення економічного зростання України неможливо без притоку інвестицій. Це свідчить про важливу роль вищезазначених елементів інвестиційної привабливості України, які повинні стати запорукою довгострокового зростання інвестиційних надходжень в економіку України. «Прямі іноземні інвестиції належать до найбільш важливих факторів економічного зростання і стану розвитку в економіці, а також в окремих регіонах. Без зовнішнього капіталу ресурсів, довгострокового сталого економічного зростання неможливо» [309, с. 9].

На даний час Україна проголосила курс на зближення національного законодавства та законодавства ЄС, що набуває особливої актуальності в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Адаптація законодавства України до норм ЄС повинно забезпечити появу прозорих європейських правил, прийнятних для інвесторів. Отже, правове забезпечення інвестиційної привабливості України в умовах сталого розвитку повинно передбачати системні зміни, урахування наявного європейського досвіду та загальних принципів сталого розвитку. Завдяки цьому умови інвестування на внутрішньому ринку мають стати більш привабливими, що стимулюватиме надходження інвестицій.

4.2. Підвищення інвестиційної привабливості Донбасу як спосіб вирішення соціально-економічних проблем в умовах сталого розвитку

Регіони України відрізняються з соціально- економічної точки зору, а тому відмінності має й інвестиційна привабливість того чи іншого регіону України. Науковці пропонують різні підходи до визначення поняття «інвестиційна привабливість регіону», зокрема як «відповідність регіону основним цілям інвесторів, що полягають у прибутковості, безризиковості та ліквідності інвестицій», «рівень задоволення фінансових, виробничих, організаційних та інших вимог чи інтересів інвестора щодо конкретного регіону», або як «становище регіону в той чи інший момент часу, тенденції його розвитку, що відображаються в інвестиційній активності» [310]. Вважаємо, що категорії інвестиційна привабливість держави та інвестиційна привабливість регіону співвідносяться як загальне і часткове. Проте визначаючи інвестиційну привабливість регіону потрібно враховувати його соціально-економічне становище. Так, інвестиційна привабливість регіону це сукупність елементів, які визначають регіональну інвестиційну стратегію, що забезпечує сприятливі умови здійснення інвестиційної діяльності в регіоні та враховує засади сталого розвитку і соціально-економічне становище регіону.

Для забезпечення інвестиційної привабливості Донбасу, передусім, доцільно узагальнити проблеми цього регіону, що дасть можливість, в подальшому, запропонувати їх вирішення. Соціально-економічна та політична ситуація Донецької та Луганської областей обумовили чотири блока проблем, які впливають на інвестиційну привабливість Донбасу. Перший блок – це проблеми, пов'язані з тривалим збройним конфліктом та близькістю з лінію зіткнення, наслідком цього є зруйновані об'єкти інфраструктури та житлового фонду. «У Донецькій області було зруйновано понад 12 000 об'єктів, близько 9000 з яких - житлові будинки» [311, с. 6]. Другий блок – це проблеми, пов'язані з необхідністю забезпечення житлом і працевлаштування внутрішньо

переміщених осіб. «У Донецькій області найбільша кількість вимушених переселенців перебуває, хоча їх життєву проблему не розглядають належним чином» [311, с. 6]. Доцільно відмітити, що проблеми забезпечення житлом і працевлаштування внутрішньо переміщених осіб взаємопов'язані. Мінімальні державні соціальні виплати, які передбачено для внутрішньо переміщених осіб не дозволяють орендувати (про купівлю мова не йде) житло, навіть у невеликих населених пунктах, не кажучи вже про обласні центри. Тому, щоб мати можливість орендувати хоч трохи пристойне житло, необхідно працевлаштуватися. Однак знайти роботу в чужому місті не просто, а якщо не вирішена проблема житла, то практично неможливо. Третій блок – це проблеми, пов'язані з розривом традиційних зв'язків суб'єктів господарювання, необхідністю забезпечення нових ринків придбання сировини, збуту готової продукції, а також об'єктивною доцільністю реконструкції засобів виробництва, які не відповідають сучасним умовам господарювання. «Ерозія технологічно застарілої економіки та розрив традиційних зв'язків з тимчасово окупованими територіями вимагають не лише формування принципово нового економічного комплексу, а й ініціювання пошуку нових джерел постачання сировини та комплектуючих, та вимагає пошук нових ринків для вироблених продуктів» [312]. Четвертий блок – це проблеми, пов'язані зі зміною структури промисловості в регіоні. Так, велика кількість промислових підприємств, які забезпечували зайнятість місцевого населення, знаходяться на непідконтрольних територіях, або по ряду причин призупинили свою діяльність. «Перед військовим конфліктом у Донецькій області зосереджувалася вугільна, коксохімічна, машинобудівна промисловість, в якій працювала велика кількість висококваліфікованих робітників. Сприятливе географічне положення, близькість джерел сировини та ринків збуту, розвинена мережа транспортних комунікацій, висока щільність населення, відрізняла Донбас серед інших економічних регіонів України» [313, с. 10].

Отже, частина вищезазначених проблем мали місце ще до ескалації збройного конфлікту, а зараз тільки загострилися, інша частина проблем

пов'язана саме з негативними наслідками збройного протистояння. Проте всі зазначені проблеми потребують негайного вирішення, а для цього потрібно виконати наступні завдання:

- відновити інфраструктуру;
- побудувати та відновити житлові будинки;
- створити нові робочі місця;
- реконструювати, модернізувати діючі виробничі комплекси;
- побудувати нові виробничі потужності;
- розвивати малий та середній бізнес;
- створити екологічно безпечні умови розвитку регіону;
- забезпечити безпеку господарювання.

Для вирішення зазначених завдань потрібно залучення людського та фінансового потенціалу. Причому мова йде про високоякісних фахівців та мільярди доларів США. Вчені та практики озвучують різні цифри, так як чітко прорахувати потрібний обсяг коштів неможливо. Економічна ситуація, що склалася в Україні, на сьогодні, наочно демонструє відсутність у бюджеті матеріальних ресурсів для виконання зазначених завдань. У зв'язку з цим, для вирішення існуючих проблем Донбасу, потрібно залучати інвестиційні кошти національних й зарубіжних інвесторів, а також міжнародних інституцій. Проте інвестори не поспішають вкладати кошти у відновлення економіки Донбасу. Залучення інвестицій безпосередньо пов'язано з інвестиційною привабливістю регіону інвестування. Оцінка інвестиційної привабливості потенційного регіону інвестування – це перший крок під час прийняття інвестиційного рішення. Негативні фактори, які мають місце в Донбасі змушують інвесторів задуматися над доцільністю вкладення коштів, тому створення державою привабливих умов господарювання повинно компенсувати інвесторам негативні фактори, які характеризують ситуацію в регіоні. Отже, для залучення інвестицій в економіку Донбасу потрібно забезпечити інвестиційну привабливість регіону, що має стати головною перевагою регіону. Також потрібно враховувати, що загальною метою є створення умов, які забезпечать сталий розвиток Донбасу. «З позицій

«гуманної економіки» формулюється й ідея сталого розвитку Донбаського регіону – відмова від погоні за миттєвою вигодою, вміння будувати довгострокові стратегії, увага до екології; відмова від гігантизму, поворот «до людини»; формування ціннісних орієнтирів, які не дозволять застосовувати знання для досягнення не виправданих цілей» [314, с. 27]. Таким чином інвестиційна привабливість Донбасу повинна сприяти створенню необхідних умов для сталого розвитку регіону.

Для створення інвестиційної привабливості Донбасу та забезпечення його сталого розвитку державними органами пропонуються різні заходи. Так, напрями вирішення проблем Донбасу знайшли відображення у Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, яку затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. № 385 [315]. У Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, за результатами аналізу основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіонів протягом останніх 20 років та проблем, що існують у сфері регіональної політики, визначено цілі державної регіональної політики до 2020 року. Ціль 1. Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів, яка полягає у створенні оптимальних умов для розкриття регіонами власного потенціалу та ефективного використання конкурентних переваг регіональної економіки. Ціль 2. Територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток, що передбачає: 1) виконання насамперед завдань і здійснення заходів, спрямованих на вирішення актуальних проблемних питань Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополя; 2) недопущення поглиблення регіональних диспропорцій у доступі населення насамперед до базових соціальних, комунальних, адміністративних, транспортних, інформаційних та інших послуг; 3) створення умов для співробітництва регіонів. Ціль 3. Ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку, що передбачає створення бази для реалізації ефективної державної регіональної політики - механізму та інструменту державного управління регіональним розвитком, що сприятиме розв'язанню проблем регіонів, вимагає

насамперед децентралізації державних повноважень шляхом їх передачі на місцевий рівень з одночасною передачею відповідних фінансових ресурсів, удосконалення процесів стратегічного планування та виконання поставлених завдань на всіх рівнях, запровадження ефективного механізму координації дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування під час реалізації галузевих пріоритетів і завдань на різних територіальних рівнях.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 р. № 1071 затверджено Державну цільову програму відновлення та розбудови миру в східних регіонах України [19]. Метою Програми є відновлення та розбудова миру в східних регіонах України, що передбачає стимулювання соціально-економічного розвитку територіальних громад для підвищення рівня життя населення та соціальної стійкості, стимулювання економічної активності.

Виконання Програми передбачається здійснювати протягом 2017–2020 років. Відновлення та розбудова миру в східних регіонах України здійснюватиметься за трьома стратегічними напрямками, зокрема: відновлення критичної інфраструктури та соціальних послуг в основних сферах; економічне відновлення; підвищення соціальної стійкості, розбудова миру та громадської безпеки, що сприятиме розв'язанню проблем шляхом виконання програмних завдань.

Досягнення поставленої мети може бути забезпечено за допомогою кількох варіантів, що передбачають шляхи та способи розв'язання проблеми.

Другий варіант, що є оптимальним, передбачає модернізацію всіх аспектів життєдіяльності східних регіонів України на засадах сталого розвитку (за економічним, соціальним та екологічним вимірами). Досягнення мети Програми забезпечуватиметься шляхом виконання програмних заходів за трьома стратегічними компонентами: відновлення критичної інфраструктури та основних соціальних послуг у таких сферах, як освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, об'єкти соціальної інфраструктури, енергетика, транспорт, водопостачання та водовідведення, екологія та охорона навколишнього

природного середовища; економічне відновлення через розвиток спроможностей у сфері місцевого економічного планування, здійснення структурних змін та надання підтримки мікро-, малому і середньому бізнесу, розширення доступу до фінансових послуг, зокрема у сфері кредитування та мікрокредитування; забезпечення розвитку промисловості, будівництва, сільського господарства та інших сфер економічної діяльності на засадах інноваційного розвитку та переведення їх на сучасні технологічні платформи; створення нових, насамперед, високотехнологічних робочих місць та підвищення рівня зайнятості населення, зростання доходів та забезпечення розширеного відтворення людського потенціалу; підвищення соціальної стійкості, розбудова миру та громадської безпеки шляхом досягнення соціальної єдності та повернення довіри, сприяння культурному діалогу та вихованню толерантності із залученням всіх верств населення, сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства та різних форм самоорганізованої діяльності громадян, спрямованої на розв'язання проблем, розвитку місцевого самоврядування в контексті децентралізації з метою створення самодостатніх територіальних громад, здатних до саморозвитку, проведення моніторингу ситуації в територіальних громадах щодо вразливості, ризиків та соціальних зв'язків, забезпечення психологічної та соціальної підтримки населення, яке постраждало від збройного конфлікту.

В Програмі передбачено обсяг і джерела фінансування. Такими джерелами є: державний бюджет, місцеві бюджети, інші джерела. Водночас не зазначено звідки в державному та місцевих бюджетах з'являться кошти на модернізацію всіх аспектів життєдіяльності східних регіонів України на засадах сталого розвитку. Проблема в тому й полягає, що в бюджетах різних рівнів немає достатніх фінансових ресурсів для вирішення вище означеного спектра існуючих проблем.

Таким чином, є Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, Державна цільова програма відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, які передбачають низку заходів, спрямованих на

вирішення актуальних проблемних питань Донецької та Луганської областей. Проте проблеми Донбасу залишаються невирішеними.

У Донецької області активізувався процес створення індустріальних парків з перспективою: «коли настане мир в регіоні, на готові майданчики, які чекають іноземних інвесторів» [316]. Згідно Витягу з Реєстру індустріальних (промислових) парків (далі – Реєстр) [317] 30.06.2017 р. включено до Реєстру індустріальний парк «Лиманський» (м. Лиман Донецької області), якій створено на 40 років та передбачає виробництво будівельних матеріалів, що актуально в умовах відновлення інфраструктури Донбасу. 22.02.2018 року включено до Реєстру індустріальний парк «Техносіті» (м. Костянтинівка Донецької області), який створено на 49 років для хімічного і скляного виробництва.

Інститут індустріальних парків регулюється Законом України «Про індустріальні парки» [318], де в ст. 1 передбачено, що індустріальний парк – це визначена ініціатором створення індустріального парку відповідно до містобудівної документації облаштована відповідною інфраструктурою територія, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, а також науково-дослідну діяльність, діяльність у сфері інформації і телекомунікацій на умовах, визначених цим Законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку.

Закон України «Про індустріальні парки» не передбачає безпосередньо пільг, проте передбачає можливість в спеціальних нормативно-правових актах встановлювати стимули при здійсненні господарської діяльності у межах індустріального парку. Наприклад, у ст. 287 Митного кодексу України закріплено, що при ввезенні на митну територію України від оподаткування митом звільняються: устаткування, обладнання та комплектуючі до них, матеріали, що не виробляються в Україні, які не є підакцизними товарами та ввозяться ініціаторами створення - суб'єктами господарювання, керуючими компаніями індустріальних парків для облаштування індустріальних парків;

устаткування, обладнання та комплектуючі до них, що не виробляються в Україні та не є підакцизними товарами, які ввозяться учасниками індустріальних парків для здійснення господарської діяльності у межах індустріальних парків. Переліки такого устаткування, обладнання та комплектуючих до них, матеріалів затверджуються центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері інвестиційної діяльності та управління національними проектами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Вивільнені кошти використовуються відповідними суб'єктами для: 1) облаштування індустріальних парків, у тому числі з використанням новітніх, енергозберігаючих технологій; 2) запровадження новітніх технологій, пов'язаних з господарською діяльністю у межах індустріальних парків; 3) збільшення випуску продукції та зменшення витрат за видами господарської діяльності, передбаченими цим Законом, у межах індустріальних парків; 4) здійснення науково-дослідної діяльності у межах індустріальних парків; 5) повернення кредитів та оплати інших запозичень, використаних на облаштування індустріальних парків та здійснення у їх межах господарської діяльності, а також для сплати відсотків за такими кредитами та запозиченнями. У ст. 93 ЗК України [319] передбачено, що у разі створення індустріального парку на землях державної чи комунальної власності земельна ділянка надається в оренду на строк не менше 30 років.

Індустріальні парки отримали розвиток у світовій практиці. «У понад 90 країнах світу функціонує більше 20 тис. індустріальних парків. Так, зокрема в Німеччині функціонує понад 200 індустріальних парків, в Туреччині – понад 260, у В'єтнамі – 200, у Польщі – понад 60, а в США та Росії – понад 40. Нині індустріальні парки є у різних країнах світу, проте цілі їх створення різні: або для забезпечення соціально-економічного розвитку, стимулювання виробничої діяльності, раціонального використання наукового потенціалу, або для покращення умов праці, збільшення зайнятості населення тощо. Сьогодні головною метою створення індустріальних парків є підвищення інвестиційної

привабливості кожного регіону та країни, в цілому, (завдяки запровадженню пільгового оподаткування), а також створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій» [320, с. 11].

Отже, індустріальні парки – це всього лише один з інструментів, який не в змозі вирішити весь спектр проблем Донбасу. А це свідчить про доцільність пошуку додаткових шляхів для вирішення проблемних питань Донбасу.

Доцільно зазначити, що держава зобов'язана задіяти всі існуючі механізми для забезпечення інвестиційної привабливості Донбасу, причому необхідно забезпечити комплексний підхід, що дозволить охопити різні сфери життєдіяльності Донбасу. Безсумнівно, для забезпечення інвестиційної привабливості Донбасу необхідно, в першу чергу, завершити військові дії, проте це завдання на перспективу. А на даний момент держава повинна компенсувати інвесторам ті негативні моменти, які мають місце в Донбасі, різними стимулами. Причому стимулювати доцільно інвесторів, діяльність яких відповідає найважливішим соціально-економічним напрямкам розвитку регіону та направлена на вирішення проблем, що існують в Донбасі. «Сьогодні ми повинні погодитися з тим, що регіон потребує допомоги у створенні можливостей фінансування для модернізації» [311, с. 6]. Законодавець в змозі запропонувати реальні, а не декларативні механізми стимулювання, що дозволить вирішувати існуючі в регіоні проблеми. Разом з цим, норми права повинні передбачати не тільки стимули, а також державні гарантії для інвесторів стосовно дії стимулів упродовж часу, який встановлено законодавством. При розбудові системи надання стимулів доцільно врахувати досвід зарубіжних країн, яким довелося розв'язувати аналогічні проблеми. Також потрібно налагодити ефективний контроль з боку державних органів.

У Національній доповіді «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики» (далі – Нацдоповідь щодо Відродження Донбасу) [312] відмічено: «ст. 107 Договору про функціонування ЄС передбачає, що надання державної допомоги заборонено, втім Європейська комісія може ухвалити рішення про доцільність

її надання у випадках, якщо вона сприяє: економічному розвитку регіонів з надзвичайно низьким рівнем життя або істотним рівнем безробіття; розвитку певних видів економічної діяльності (сфер економіки), якщо така допомога не має несприятливого впливу на умови торгівлі всупереч інтересам Сторін. Ці положення у контексті вторинного законодавства ЄС у сфері державної допомоги визначили виокремлення регіонів за категоріями «А» і «С», на підставі чого були визначені максимально дозволені обсяги державної допомоги для різних потреб регіонів цих категорій та інших регіонів».

Також у Нацдоповіді щодо Відродження Донбасу зазначено, що згідно з положеннями Угоди, Україна (вся територія) вважатиметься недостатньо розвинутим регіоном (регіон категорії «А») принаймні до кінця 2020 р. У зв'язку з цим, Україні дозволено виділяти максимальні обсяги державної допомоги на забезпечення регіонального розвитку. Відповідно до Керівних принципів регіональної державної допомоги ЄС 2014-2020 рр. (далі – Керівні принципи) умови ст. 107(3)(а) Договору про функціонування ЄС задовольняються, якщо ВВП на душу населення є меншим або дорівнює 75% середнього показника ЄС. (показник ВВП на душу населення в Україні на 88% нижчий за середній аналогічний показник для країн ЄС). Керівні принципи передбачають, що в регіонах може надаватися допомога на інвестиції та великим інвестиційним проектам, для новостворених малих і середніх підприємств та операційна допомога. Регіональна допомога повинна бути невід'ємною частиною стратегії регіонального розвитку з чітко визначеними цілями.

Крім цього, у Нацдоповіді щодо Відродження Донбасу зроблено висновок, що згідно з «вимогами ЄС, державна допомога дозволяється в обмежених випадках. При наданні такої допомоги слід узгоджувати форми і обсяги державної допомоги, її розміри та розміри залучених інвестицій. Україна віднесена до регіонів категорії «А» (з низьким рівнем економічного розвитку), тому може виділяти значні обсяги державної допомоги до 2020 р., з урахуванням обмежень, встановлених у законодавстві ЄС, однак у

відповідності з вимогами, що висуваються до такого виду допомоги у ЄС. Крім того, державна допомога на Донбасі може бути визнана сумісною з належним функціонуванням Угоди про асоціацію з ЄС, оскільки у більшій частині буде спрямована на відшкодування збитків, спричинених надзвичайними ситуаціями (воєнними діями). Приведення законодавства України у відповідність до вимог ЄС і дотримання вимог ЄС у сфері державної допомоги є одним з ключових моментів при наданні допомоги ЄС Україні на відновлення Донбасу».

Отже, адаптація законодавства України до законодавства ЄС не є перешкодою для встановлення на державному та регіональному рівнях стимулів стосовно інвестицій у відновлення Донбасу.

Таким чином, з урахуванням існуючих проблем у Донбасі, доцільно запропонувати наступні напрями стимулювання:

1. **Обов'язкового стимулювання** потребують суб'єкти господарювання, які забезпечують відновлення зруйнованих та будівництва нових об'єктів інфраструктури і житлових будинків в регіоні. «Стан будівельної галузі погіршився завдяки АТО. Це було пов'язано з галузевими питаннями будівельних компаній, оскільки вони дуже чутливі до факторів макроекономічного середовища. З цієї причини основним викликом щодо забезпечення ефективності будівельної галузі в цілому є необхідність мінімізації негативного впливу зовнішнього економічного середовища шляхом стратегічного планування та управління розвитком будівельного сектору» [311, с. 6]. Для таких суб'єктів господарювання доцільно передбачати наступні стимули: звільнення від податку на прибуток впродовж трьох-п'яти років; пільги на відрахування з заробітної плати в різні державні фонди при працевлаштуванні внутрішньо переміщених осіб і жителів Донбасу; безпроцентні або з мінімальними відсотками кредити в державних банках; спрощення процедури реєстрації дозвільних документів на здійснення будівництва об'єктів інфраструктури і житлових будинків та введення цих об'єктів в експлуатацію; спрощення процедури оформлення договору оренди

або права власності на земельні ділянки для здійснення будівельної діяльності на території Донбасу; звільнення від земельного податку.

2. Стимулювання потребують суб'єкти господарювання, які створюють нові робочі місця, а також реконструюють і модернізують існуючі робочі місця для працевлаштування внутрішньо переміщених осіб та мешканців Донбасу. Для таких суб'єктів господарювання доцільно передбачати наступні стимули: звільнення від оподаткування податком на додану вартість операції з постачання (продажу) продукції, послуг, робіт власного виробництва, що виготовлена на території Донбасу; звільнення від мита та податку на додану вартість при ввезенні на територію України матеріалів та обладнання, що необхідні для власного виробництва; пільги на відрахування з заробітної плати в різні державні фонди при працевлаштуванні внутрішньо переміщених осіб і мешканців Донбасу; безпроцентні або з мінімальними відсотками кредити в державних банках.

3. Стимулювати потрібно розвиток малого та середнього підприємництва в регіоні, завдяки якому можливо вирішити проблеми працевлаштування в Донбасі. Основними проблемами розвитку малого і середнього підприємництва в регіоні є: низький рівень інвестиційної привабливості Донбасу, нестабільність фінансової системи, девальвація гривні, нестабільність нормативно-правового регулювання у сфері оподаткування, висока вартість кредитних ресурсів для суб'єктів малого та середнього підприємництва, труднощі залучення нових бізнес партнерів і забезпечення конкурентоспроможності продукції і т. п. Причому стимулювати потрібно суб'єктів малого та середнього підприємництва, які є внутрішньо переміщеними особами та/або мешканцями Донбасу. Для таких суб'єктів господарювання доцільно передбачити наступні стимули: звільнення від оподаткування податком на додану вартість операції з постачання (продажу) продукції, послуг, робіт власного виробництва, що виготовлена на території Донбасу; звільнення від мита та податку на додану вартість при ввезенні на територію України матеріалів та обладнання, що необхідні для власного виробництва; пільгові кредити в банках для розвитку

малого і середнього підприємництва; пільги на відрахування з заробітної плати в різні державні фонди при працевлаштуванні внутрішньо переміщених осіб і мешканців Донбасу; звільнення від перевірок державними органами.

4. Стимулювання потребує процес диверсифікації регіональної економіки. «В умовах стрімкої зміни геополітичних реалій і ведення військових дій на території Донецької та Луганської областей особливої актуальності для економіки набуває пошук шляхів і механізмів реформування регіональних економічних комплексів, визначення перспектив диверсифікації регіональної економіки. Від успішного вирішення цих питань залежать перспективи створення нових робочих місць, рівень і динаміка заробітної плати, доходи місцевих бюджетів, а в кінцевому підсумку – соціально-економічна стабільність в регіоні» [321, с. 220]. Системні проблеми економічного розвитку Донбасу, що пов'язані з застарілою промисловістю та які загострилися в умовах військового конфлікту потребують негайного вирішення. «Усі старопромислові регіони рано чи пізно заходять у глухий кут історії, та їхній подальший розвиток залежить від ефективності державної політики щодо таких територій. Досвід Рура – німецького Донбасу – свідчить, що перезавантаження можливе: за кілька десяти років «кузня Круппа» здобула визначність як культурна столиця Європи» [314, с. 25]. Для суб'єктів господарювання, які вирішують проблеми диверсифікації регіональної економіки доцільно передбачати наступні стимули: звільнення від податку на прибуток впродовж п'яти років; звільнення від мита та податку на додану вартість при ввезенні на територію України матеріалів та обладнання, що необхідні для власного виробництва; пільги на відрахування з заробітної плати в різні державні фонди при працевлаштуванні внутрішньо переміщених осіб і мешканців Донбасу; безпроцентні або з мінімальними відсотками кредити в банках або в інших фінансових установах.

Підводячи підсумки, доцільно зазначити, що інвестиційна привабливість є дієвим важелем для вирішення проблем України, в цілому, та Донбасу, зокрема. Проте, на сьогодні, немає належних умов для забезпечення інвестиційної привабливості, тому проблеми Донбасу залишаються невирішеними.

Вирішення проблем Донбасу можливо лише у тому випадку, якщо у законодавстві України буде передбачено дієві, а не декларативні стимули для інвесторів, гарантовано стабільність цих стимулів та захист прав і законних інтересів інвесторів. Причому потрібно не тільки законодавчо закріпити ті чи інші норми права, а також забезпечити їх чітке виконання. Найчастіше саме перепони з боку чиновників не дозволяють на практиці реалізувати встановлені законодавством можливості, а це негативно відображається на інвестиційній привабливості.

4.3. Забезпечення балансу публічних та приватних інтересів як напрям підвищення інвестиційної привабливості України в умовах сталого розвитку

Протягом всієї історії розвитку правової науки проблема досягнення балансу публічних і приватних інтересів хвилювала науковців. Проте, на сьогодні, відсутній єдиний підхід до трактування самої категорії «баланс інтересів», немає чіткого критерію ступеня збалансованості приватних і публічних інтересів. Слово баланс походить від французького «balance» – «терези», латинською «bilax» – «той, що має дві вагові чаші» і буквально означає «рівновага», «урівноважування» [322, с. 385]. Таке ж розуміння дається у словнику В. Даля, де «баланс» трактується як «рівновага», «переважування», «буття в урівноважуванні» [323, с. 6].

Дещо інший підхід, з яким можна погодитися, запропоновано у словнику іншомовних слів Є.І. Мазніченка та Л.М. Марченка, де зазначено, що баланс – це також «співвідношення» елементів у будь-якому явищі, що постійно змінюється» [324, с. 10]. Схоже тлумачення у словнику С. Ожегова, де вказано, що баланс – це «співвідношення» взаємопов'язаних показників якої-небудь діяльності, процесу» [325, с. 35]. «Баланс – це система взаємопов'язаних

показників, котрі характеризують наявність матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, їх розміщення та використання. Це кількісне і структурне співвідношення, що складається з двох ідентичних частин, де зазначаються показники балансу: надходження (нагромадження); витрати (розміщення) одних і тих самих показників (основних фондів та оборотних коштів: засобів виробництва, грошей, товарно-матеріальних цінностей). Баланс складається у вартісному вимірі (грошовому вираженні) або у натуральному (фізичному) вимірі» [326].

У науковій літературі зазначається, що співвідношення показників може розглядатися як один із способів досягання «балансу», а «рівновага» є його визначальним орієнтиром [104, с. 284].

У науковій літературі при характеристиці співвідношення приватних і публічних інтересів часто вживається категорія «справедливий баланс». Очевидно, що тут мається на увазі не просте співвідношення інтересів, а саме справедливе співвідношення. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що справедливість – це «об'єктивне, неупереджене ставлення до кого, чого небудь» [327, с. 1376]. З точки зору філософії, справедливість це «моральна свідомість, що характеризує міру впливу та вимоги прав і благ особистостей або соціальної спільноти, міру вимогливості до особи, правомірність оцінки економічних, політичних, правових явищ дійсності і вчинків людей» [328, с. 13]. Справедливість в цьому сенсі «не є ні сутність, ні порядок, ні реальність, ні ідеал. Справедливість – це абсолютно недоступний передбаченню «проспект», або погляд вперед; «квіти справедливості виростають в ущелинах закону» [329, с. 271-272]. «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Елементи права, зокрема розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [330].

Проте, справедливість є абстрактною категорією, тому доцільно говорити не про «справедливий баланс інтересів», а про «розумний баланс інтересів». Наприклад, в Патентному законі Японії говориться про необхідність дотримання розумного балансу інтересів патентовласника і суспільства, при цьому мета правового регулювання визначається як стимулювання розвитку промисловості і економіки країни [331, с. 24]. Тобто мова повинна йти про розумний баланс інтересів, який дозволить досягнути поставленої мети правового регулювання.

Важливою особливістю категорії «баланс інтересів» є його універсальність, тобто затребуваність фактично в будь-якій сфері. Крізь призму публічних і приватних інтересів може бути розглянута деяка проблема юридичного характеру, яка має економічний зміст. Взаємодія приватноправових і публічно-правового інтересів проявляється у всіх правових інститутах господарського права, в регулюванні як відносин, що виникають у процесі здійснення господарської діяльності, так і відносин, пов'язаних з організацією цієї діяльності та її державним регулюванням. Безух О.В. зазначає, що баланс інтересів як умова існування стабільних ринкових господарських відносин є відправним началом, незаперечною вимогою до регулювання відносин, що виникають у процесі здійснення господарської діяльності, в економічній конкуренції та мають забезпечуватися змістом норм господарського права. Враховуючи вищезазначене, баланс інтересів учасників ринкових (господарських) відносин, що забезпечує функціонування ринку та властиву ринковим відносинам економічну конкуренцію, необхідно вважати принципом правового регулювання господарських відносин. Необхідно принципово відмовитися від розгляду приватних господарських відносин як цивільно-правових, оскільки це вносить дисбаланс у регулювання господарських відносин, та розглядати приватні господарські відносини з точки зору забезпечення публічних явищ – економічної конкуренції та конкурентоспроможності, наявності справедливого ринку, що забезпечує права та потреби споживачів. Договори, укладені суб'єктами господарювання,

породжують в умовах ринку інші правові наслідки (конкуренція, безпека людини, права споживачів тощо), ніж цивільно-правові, які не мають таких властивостей [332, с. 153]. На думку О.М. Піменової, принцип балансу приватних і публічних інтересів діє в арбітражному судочинстві як основне начало розгляду в арбітражному суді, що передбачає врахування судом приватноправового та публічно-правового регулювання спірних матеріальних правовідносин; відповідну побудову процесуальних норм з метою забезпечення рівного захисту приватних та публічних інтересів суб'єктів арбітражного процесуального права [333, с. 9].

Питання співвідношення публічного і приватного інтересів, в різних сферах господарювання, знайшло відображення в роботах: В.К. Мамутова [334; 335], В.С. Щербини [336, с. 28], О.Д. Крупчана [337], О.М. Вінник [338], І.Ф. Коваль [339, с. 111], О.Р. Зельдіної [340], О.Г. Хрімлі [341] та інших. Отже, проблема знаходження балансу приватно-правових і публічно-правових інтересів у процесі господарювання є сферою наукового інтересу різних вчених і практиків. Проте науковцями мало уваги приділяється питанню збалансування публічно-правових і приватно-правових інтересів для забезпечення інвестиційної привабливості України. Разом з цим у процесі здійснення інвестиційної діяльності, відбувається переплетення публічних і приватних інтересів, а це безпосередньо впливає на інвестиційну привабливість України. «Інтерес має матеріальну підставу права, а основним його призначенням є зрівняння інтересів у суспільстві і знаходження балансу між ними» [342, с. 8]. Тому забезпечити інвестиційну привабливість України можливо виключно шляхом знаходження розумного балансу публічно-правових і приватно-правових інтересів.

В залежності від соціально-економічного рівня розвитку суспільства, державних потреб змінюється співвідношення публічного і приватного інтересів й як наслідок це відображається на політиці держави щодо залучення інвестицій. Для сучасної держави важливим є постійний, безперервний пошук розумного балансу інтересів. Черговий етап пошуку розумного балансу має

місце у зв'язку зі зміною політичного курсу держави та прагненням до євроінтеграції. Тобто змінились пріоритети в державній політиці і як наслідок змінився державний інтерес.

Елементами інвестиційної привабливості України є: інвестиційна політика, податкова політика, ефективна система захисту прав інвесторів, а також податкові і інші стимули для інвесторів. Всі зазначені елементи інвестиційної привабливості України змінюються в залежності від співвідношення публічних та приватних інтересів. Держава при визначенні інвестиційної, податкової політики та інших елементів повинна забезпечити баланс інтересів інвестора та держави. «Інвестор і приймаюча країна для інвестицій не мають однакових цілей. Крім того, країна, яка приваблює інвестиції, спробує принести мінімальний обсяг ресурсів для комплексного вирішення соціально-економічних завдань. З іншого боку, інвестор прагне максимізувати доходи в довгостроковій перспективі. Тому інвестиційний ринок – це процеси, пов'язані з діями законів попиту і пропозиції (солідарності інтересів) і забезпечення балансу інтересів» [343, с. 442]. У тому випадку, якщо зазначені елементи інвестиційної привабливості України будуть відповідати потребам як держави, так й інвестора, то є всі шанси на значне підвищення рівня надходження інвестицій в економіку України, як іноземних, так й національних.

Будучи одночасно учасником публічно-правових і приватноправових відносин, держава своєю метою має визначити забезпечення як публічних, так і приватних інтересів для знаходження найбільш розумного їх балансу. Інструментом для забезпечення державою балансу публічно-правових і приватноправових інтересів є законодавство. Правові норми є основою для збалансування протилежно спрямованих інтересів. Тому можливо стверджувати, що межа між сферами приватного і публічного інтересів рухлива і постійно змінюється законодавцем. «Між публічним і приватним правом немає неперехідних кордонів. Вони взаємопов'язані між собою» [344, с. 264]. Однак абстрактних нормативно-правових приписів недостатньо, індивідуалізувати їх доцільно в процесі правозастосування. Саме тому велике

значення в процесі забезпечення балансу інтересів, крім законодавства, має правозастосування.

Таким чином, публічні та приватні інтереси – це важливі правові категорії, від балансу яких залежить інвестиційна привабливість України. Баланс інтересів має знаходити втілення як на рівні норм права, так і на рівні їх практичної реалізації, а тому велике значення має безперервна взаємодія законодавства та судової практики. Невірне знаходження балансу публічних та приватних інтересів може привести до зниження інвестиційної привабливості України. У зв'язку з цим необхідно забезпечити правомірність, обґрунтованість, доцільність і відповідність втручання держави в приватно-правову сферу як на законодавчому рівні, так і в процесі правозастосування. Це дозволить знайти розумний баланс публічно-правових і приватноправових інтересів для забезпечення інвестиційної привабливості України в умовах сталого розвитку.

РОЗДІЛ 5
ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД
СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ ГОСПОДАРСЬКИХ
ВІДНОСИН ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

5.1. Міжнародно-правові принципи діяльності судових органів

Пунктом 2 Стратегії «Україна - 2020», з метою впровадження в Україні європейських стандартів життя та виходу держави на провідні позиції у світі, одним із основних векторів руху України визначено вектор безпеки, який забезпечує гарантії безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності.

До безпекового фактору України Стратегією «Україна - 2020» віднесено не лише здатність держави захищати свої кордони, гарантувати мир на своїй території та у європейському регіоні в цілому, але й *забезпечення чесного і неупередженого правосуддя*, невідкладне проведення очищення влади на всіх рівнях та забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції [2].

Створення в Україні чесного і неупередженого правосуддя неможливо без імплементації до національного законодавства сучасних міжнародних стандартів у сфері судочинства та врахування досвіду організації діяльності судової гілки влади провідних демократичних країн світу.

Міжнародні стандарти у сфері судочинства визначені в керівних документах ООН, Ради Європи (далі – РЄ) та Консультативної ради європейських суддів, які на загальному рівні можна класифікувати по таким групам.

1. Загальні принципи незалежності судових органів і суддів.

Загальні стандарти незалежності судів і суддів сформульовані, насамперед, в *Основних принципах незалежності судових органів*, схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року [345], що закріплюють обов'язок держав гарантувати незалежність судових органів на конституційному рівні, обов'язок усіх державних органів та інших установ шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її. Відповідно до цього документу, судові органи повинні мати можливість вирішувати передані їм справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, тиску, погроз, а також прямого чи непрямого втручання з будь-якого боку. Компетенція судових органів повинна поширюватися на всі спори, при цьому кожна держава зобов'язана надавати необхідні засоби для виконання національними судовими органами своїх функцій. Термін повноважень суддів, їх незалежність і безпека, умови проходження служби та виходу на пенсію повинні гарантуватися виключно законом.

Прийнята Радою Європи в 1998 р. *Європейська хартія про закон «Про статус суддів»* спрямовує держави-члени на ухвалення спеціального закону про статус суддів, що має на меті забезпечення компетентності, незалежності та неупередженості, яких особи очікують від судів та кожного судді окремо. Хартія визначає загальні критерії відбору претендентів на посади суддів, порядок їх призначення, підвищення по службі, умови переведення до інших судів, а також порядок притягнення судді до відповідальності у випадку невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків [346].

Наведені акти обґрунтовують потребу незалежності суду як передумову верховенства права та основоположну гарантію справедливого суду.

Враховуючи те, що на суддів покладається обов'язок вирішення юридичного спору та ухвалення в справі остаточного рішення, незалежність судді та суду розглядається не як прерогатива або особистий привілей для захисту власних інтересів судді, а виключно в контексті необхідності забезпечення верховенства права та гарантій прав тих осіб, які шукають у суді

справедливості. Така справедливість повинна існувати як по відношенню до конкретної фізичної або юридичної особи, так і до суспільства в цілому. Зазначене передбачає не лише можливість притягнення до відповідальності за свої вчинки суб'єкта приватного права, але й держави, у разі невиконання або неналежного виконання нею своїх позитивних зобов'язань перед особою.

Для того, щоб судова гілка влади мала можливість виконувати свої функції та захищати права осіб, у тому числі від порушень з боку держави, вона має бути незалежною від органів державної влади і така незалежність повинна простежуватися на будь-якій стадії її функціонування – починаючи від добору суддівських кадрів і закінчуючи припиненням суддями повноважень та під час перебування суддів у відставці. Незалежність судової влади забезпечується виключно на законодавчому рівні та відповідатиме міжнародним стандартам.

Добір претендентів на посади суддів повинен базуватися на об'єктивних критеріях професійної якості та особистої доброчесності, які підлягають чіткому формулюванню та доведенню до відома суспільства, при цьому виключають політичні міркування та суб'єктивний підхід. Кар'єрне просування судді має залежати виключно від його кваліфікації та якості здійснення правосуддя, яка оцінюється органом, який є повністю незалежним від виконавчої та законодавчої влади.

Особлива увага в документах приділяється питанню перебування судді на посаді. Так, Основні принципи ООН і Європейська хартія про закон «Про статус суддів» не виключають можливості призначення суддів на фіксований термін або з іспитовим строком, проте сучасна європейська практика виходить з доцільності призначення суддів на посаду на постійній основі (тобто до виходу на пенсію), що забезпечує найвищу гарантію незалежності судді від зовнішнього впливу. Незважаючи на це, в деяких країнах Європи й дотепер застосовується призначення суддів на певний термін (наприклад, у Федеральний конституційний суд Німеччини судді призначаються на 12 років). Але така практика є допустимою і виправданою для країн з

розвиненою демократією, в яких незалежність суду та суддів визнається і дотримується усіма суб'єктами правовідносин, проте є небажаною для країн, які перебувають у стані побудови демократичного суспільства, в тому числі й для України, оскільки в таких країнах повага до суду і дотримання принципу верховенства права, як правило, не забезпечується на належному рівні.

Основні принципи ООН (п. 2) рекомендують державам передбачити в національному законодавстві санкції до осіб, які намагаються чинити тиск на суд або суддів у будь-який спосіб, з метою захищення судової гілки влади від неправомірного впливу. Крім незалежності від стороннього впливу, судді повинні бути незалежними й усередині, що забезпечується незалежним розподілом справ між суддями конкретного суду, позбавлення суддів, які займають у суді адміністративні посади, можливості впливу на здійснення правосуддя іншими суддями, а також розвитком суддівського самоврядування, з одночасним наділенням органів суддівського самоврядування повноваженнями розглядати будь-які питання, що стосуються діяльності конкретного суду, та ухвалювати рішення, які є обов'язкові до виконання очільниками судів.

З цього приводу, у доповіді Європейської комісії *«За демократію через право»* (Венеціанської комісії) *щодо незалежності судової системи* від 12-13 березня 2010 року зазначено: «Незалежність судової системи містить об'єктивну складову як невід'ємну характеристику судової системи як такої, та суб'єктивну складову – право особи на визначення її прав та обов'язків незалежним суддею. Без незалежних суддів не може бути належного та законного здійснення прав та свобод, тому незалежність судової системи не є остаточною самостійною метою. Це не персональний привілей суддів, а необхідність, що ґрунтується на забезпеченні можливості для суддів виконувати роль охоронців прав та свобод людей» [347].

На європейському рівні право на незалежний і неупереджений суд гарантоване статтею 6 *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* (Рим, 4 листопада 1950 р.), яка встановлює, що кожен

має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [348].

2. Професійна етика та поведінка суддів, забезпечення належного рівня правосуддя.

Посада професійного судді є достатньо специфічною, оскільки суддя є не звичайним працівником суду, а особою, яка діє від імені судової гілки влади та уособлює в собі здійснення правосуддя. Зазначене потребує закріплення особливого статусу судді на законодавчому рівні, з одного боку, та визначення особливих вимог до поведінки судді в суспільстві, яка формує у членів такого суспільства довіру до суду та судової гілки влади в цілому, через довіру та повагу до окремого судді – з іншого.

Усвідомлюючи особливий статус судді в суспільстві, Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27.07.2006 № 2006/23 схвалено *Бангалорські принципи поведінки суддів*, які базуються на Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, при цьому гарантують рівність усіх перед судом, а також право особи на своєчасний розгляд справи, пов'язаної із встановленням її прав та обов'язків у відкритому судовому засіданні у встановленому законом порядку [349].

Бангалорські принципи мають на меті встановлення стандартів етичної поведінки суддів і покликані сприяти кращому розумінню та підтримці здійснення правосуддя з боку представників виконавчої та законодавчої влади.

До Бангалорських принципів поведінки суддів належать:

- *принцип незалежності суддів і судових органів*, як передумова правопорядку в країні та гарантія справедливого вирішення справи в суді, що розглядається в індивідуальному та колективному аспектах;

- *принцип об'єктивності*, який виявляється не лише у змісті ухваленого рішення, але й процесуальних діях судді, пов'язаних з розглядом справи. За цим принципом суддя не може виявляти симпатії чи упередженості до

учасників справи, при цьому повинен утримуватися від коментарів, пов'язаних з розглядом справи. У тих випадках, якщо в учасників справи можуть виникнути об'єктивні підстави для сумніву в неупередженості чи об'єктивності, – такий суддя повинен заявити самовідвід;

- *принцип чесності та непідкупності*, який вимагає від судді демонструвати таку поведінку, яка навіть для стороннього спостерігача буде вважатися бездоганною та формувати впевненість у чесності та непідкупності судової гілки влади;

- *принцип дотримання етичних норм*, який забороняє прояв некоректної поведінки судді у професійній діяльності та повсякденному житті, що вимагає високий статус судді у суспільстві. Виходячи з цього принципу, суддя не повинен використовувати свій професійний статус для вирішення особистих питань. Саме, виходячи з мотивів формування позитивного ставлення суспільства до судової гілки влади, суддям, за умови належного виконання своїх обов'язків, дозволяється займатися літературною, творчою та науковою діяльністю на платній основі;

- *принцип рівності*, який передбачає обов'язок однакового ставлення судді до усіх учасників справи, незалежно від їх соціального статусу, матеріального стану, національності, статі, сексуальної орієнтації тощо;

- *принцип компетентності та старанності*, який покладає на суддів обов'язок постійно підвищувати свій професійний рівень, слідкувати за змінами в законодавстві та судовою практикою вищих судів, поважати гідність і ввічливо ставитися до учасників справи, належно мотивувати свої рішення, для того, щоб сторони відчували себе почутими судом.

Оскільки судді не можуть бути ізольованими від суспільства, в побуті вони не повинні здійснювати вчинки, які можуть завдати шкоди авторитету суду та поставити під загрозу їхню незалежність і безсторонність в очах стороннього спостерігача, в тому числі, під час участі у публічних дискусіях, які стосуються національної політики у сфері судочинства.

Вказане правило закріплено у Висновку Консультативної ради європейських суддів від 19.11.2002 № 3(2002) [350].

3. Вимоги щодо організації роботи судів і комунікації судової влади із суспільством.

Судова влада будь-якої держави представляє собою систему судових органів, що наділені національними актами законодавства повноваженнями вирішувати юридично значущі справи у відповідності до встановленої актами законодавства процедури та юрисдикції.

Будучи елементом системи, окремі суди потребують належної організації роботи, яка забезпечуватиме збереження кваліфікованих кадрів, уникати значних матеріальних і організаційних затрат в організації судочинства та розглядати справи на засадах верховенства права.

З цією метою Комітетом Міністрів РЄ ухвалено *Рекомендацію державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного навантаження в судах* від 16.09.1986 № R (86) 12, якою, враховуючи постійне зростання справ, що направляються на розгляд судів і може зашкодити праву кожного на публічний розгляд справи упродовж розумного строку, запропоновано державам-членам:

- передбачати законодавчі процедури примирення та позасудового врегулювання спорів,
- покласти на суддів обов'язок сприяти дружньому врегулюванню спорів усіма можливими методами на будь-якій стадії судового провадження,
- вважати етичним обов'язком адвокатів або спеціально визначеного органу сприяти примиренню сторін як до початку судового провадження, так і на будь-якій стадії судового розгляду,
- зменшувати кількість покладених на суддів завдань, які не стосуються здійснення судочинства та доручати їх виконання іншим органам,
- періодично переглядати компетенцію різних судів з метою рівномірного розподілу навантаження [351].

У висновку Консультативної ради європейських суддів *щодо фінансування та управління судами у контексті ефективності судової влади* від 23.11.2011 № 2 (2001) визнано, що належне фінансування судів тісно пов'язано з питанням незалежності суддів, оскільки воно визначає в яких умовах працюють судді. Консультативна рада погодилася з тим, що незважаючи на те, що фінансування судів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, таке фінансування не повинно залежати від політичної ситуації в державі, а рішення, пов'язані з виділенням коштів для роботи судів, повинні прийматися з чітким дотриманням принципу розподілу влади і поваги до незалежності судової гілки влади.

Формування поваги та довіри до правосуддя неможливо без налагодження належних інформаційних зв'язків між судовою гілкою влади і суспільством у цілому, а також окремими його групами та членами [352].

Розуміючи важливість цього аспекту суспільних відносин, Консультативна рада Європейських суддів ухвалила висновок *«Правосуддя та суспільство»* від 25.11.2005 № 7 (2005), в якому відзначено, що розвиток демократії в європейських державах означає, що громадяни повинні отримувати належну інформацію про функціонування судової системи, яка є важливим елементом демократичного суспільства. Крім спілкування через ЗМІ, суди повинні налагоджувати прямі зв'язки із громадськістю, проводити просвітницьку роботу серед школярів і студентів і бути прозорими. Саме суди повинні поширювати інформацію про порядок доступу до правосуддя, через періодичні звіти, друковані видання, Інтернет тощо.

Суди повинні не лише брати участь у рамкових програмах, які організовуються іншими державними установами (закладами вищої освіти, міністерством юстиції тощо), але й організовувати власні інформаційні заходи. Для цього, пропонується створення в структурі судів відділів, відповідальних за прийом громадян та інформування громадськості про роботу суду; проведення судами освітніх форумів, відкритих зустрічей із громадськими організаціями та окремими громадянами; запровадження та

інформаційне наповнення власних інтернет-сайтів; запровадження посад суддів-спікерів, які відповідатимуть за зв'язки із ЗМІ та громадськістю та своєчасне доведення до їх відома про резонансні справи, що розглядаються в суді, а також про результати їх розгляду.

Для уникнення непорозумінь і конфліктних ситуацій, пропонується розробити кодекси професійної поведінки суддів у відносинах із журналістами.

Відкритий розгляд справ передбачає безперешкодну присутність ЗМІ у судових засіданнях та можливість інформування громадськості про значимі події, які відбуваються в суді.

З метою поліпшення відносин із учасниками справи, пропонується облаштувати в приміщеннях судів спеціальні місця для прокурорів, адвокатів та звичайних учасників справи, задля забезпечення можливості ознайомлення ними з матеріалами справи, або комфортного очікування початку судового процесу.

4. Стандарти якості судового процесу та ефективності захисту прав.

Враховуючи те, що доступ до правосуддя не повинен залежати від матеріального забезпечення особи, Комітет Міністрів РЄ ухвалив *Резолюцію про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах* від 18.02.1976 № 76 [353], якою рекомендовано урядам держав-учасниць надавати як власним громадянам так громадянам будь-якої держави-учасниці правову допомогу по цивільним, господарським і адміністративним справам, незалежно від характеру суду, який здійснює юрисдикцію.

Резолюція базується на тому, що жодна особа не може бути позбавлена захисту своїх прав у судах через перешкоди економічного характеру, а тому така особа повинна мати в державі доступ до безоплатної правової допомоги в судовому провадженні. Безоплатна правова допомога повинна охоплювати всі витрати особи, якій вона надається, в тому числі, гонорари адвокатів, витрати на судову експертизу, відшкодування витрат на послуги перекладача та

свідків. Безоплатна правова допомога повинна надаватися виключно особою, яка має статус і практику адвоката. Фінансування безоплатної правової допомоги повинно здійснюватися за рахунок держави.

У Рекомендаціях Комітету Міністрів РЄ *щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя* від 14.05.1981 № R (81) 7 [354] сформульовано принципи захисту особи в судовому порядку, зокрема, шляхом:

- інформування громадськості про місцезнаходження і компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду за захистом своїх інтересів, про діючі процесуальні норми та засоби виконання рішення суду,

- вжиття заходів для максимального скорочення термінів винесення судових рішень,

- визначення розміру судових витрат, який повинен бути розумним і не становитиме перешкоди в доступі до правосуддя.

Необхідно відзначити, що ефективність судочинства полягає не лише в забезпеченні особі фактичного доступу до суду, але й в законодавчому запровадженні таких судових процедур, які гарантують можливість вирішення справ упродовж розумного строку, а також реальне виконання судових рішень.

Відповідно до *Рекомендації Комітету Міністрів РЄ R (95) 5*, ефективною вважається триланкова система судочинства, яка передбачає можливість оскарження судового рішення, водночас запобігає зловживанню особою цим правом і зменшує навантаження на суди.

Комітет з прав людини ООН ухвалив *Загальний коментар № 32 статті 14: Право на рівність перед судами і трибуналами та на справедливий судовий розгляд* (9-27 липня 2007 р.), в якому зазначив, що право на справедливий судовий розгляд є найважливішим елементом захисту прав людини і служить одним із процесуальних елементів забезпечення верховенства права; у статті 14 Пакту проголошена загальна гарантія рівності перед судами і трибуналами, яка підлягає застосуванню незалежно від характеру судового розгляду. Вказаний принцип повинен дотримуватися усіма

державами-учасницями незалежно від їхніх правових традицій і внутрішньої правової системи. Чесне та відкрите слухання справи компетентним, незалежним і неупередженим судом є наступною засадою, закріпленою в статті 14.

Вказана стаття також втілює принцип *ne bis in idem*, який встановлює, що ніхто не може бути двічі притягнутий до відповідальності за правопорушення, за яке він вже був покараний.

Рекомендації Комітету Міністрів РЄ *щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя* від 28.02.1984 № R (84) 5 [355] визначають основні засади ефективного цивільного судочинства, а саме:

- судові провадження повинно складатися з не більш як двох судових засідань (перше засідання носить підготовчий характер, а в ході другого засідання суд заслуховує аргументи сторін, досліджує докази та ухвалює рішення),

- суд повинен мати можливість застосувати санкції до осіб, які не з'являються за викликом суду, не виконують його розпорядження або зловживають своїми процесуальними правами,

- з метою забезпечення швидкого розгляду справи, суд повинен мати можливість відігравати в судовому провадженні активну роль,

- при розгляді апеляційної скарги апеляційний суд не повинен приймати до уваги докази, які не були предметом дослідження суду першої інстанції, за виключенням випадків, коли особа була позбавлена можливості надавати докази суду,

- суди повинні мати найсучасніші технічні засоби, задля здійснення правосуддя за найсприятливіших для його ефективності умов, зокрема шляхом полегшення доступу до різних джерел права.

Відповідно до прецедентної практики Європейського суду з прав людини виконання судового рішення є завершальною стадією судочинства, оскільки в

тому разі, якщо остаточне судове рішення залишається невиконаним, захист прав, свобод та інтересів особи вважається ілюзорним.

За таких обставин, створення ефективної системи виконання судових рішень є одним із елементів розбудови правової та демократичної держави.

У Рекомендації Комітету Міністрів РЄ *щодо примусового виконання* від 09.09.2003 № Rec (2003) 17 [356] вказується на те, що процедури примусового виконання рішень повинні базуватися на нормах національного законодавства і бути якомога дієвішими та ефективнішими. Держави мають створити механізм попередження випадків зловживання процедурою виконання рішень однією зі сторін, який не повинен розглядатися як перегляд справи. Примусове виконання не має відкладатися, якщо для цього немає законодавчих підстав. Процедура примусового виконання повинна бути чітко визначеною і передбачати ефективні засоби виконання та протидії зловживанню сторонами своїми правами.

У Висновку Консультативної ради європейських суддів *щодо ролі суддів у виконанні судових рішень* від 19.11.2010 № 13 (2010) зазначено, що ефективне виконання судових рішень є основоположним елементом верховенства права; процедура виконання судових рішень має реалізовуватися відповідно до прав і свобод, передбачених статтями 3, 5, 6, 8, 10, 11 Європейської конвенції. Поняття «незалежний суд», через призму статті 6 Конвенції, означає, що повноваження суду приймати обов'язкові рішення не може підлягати наступному схваленню чи затвердженню і, що несудовий орган, в тому числі глава держави, не можуть змінювати або скасовувати це рішення. Призупинення або відтермінування виконання судового рішення може відбуватися лише шляхом прийняття іншого судового рішення. Виконання судового рішення не повинно вимагати ініціювання нового судового провадження, а процедура виконання не повинна дозволяти повторний розгляд справи. Держави зобов'язані створювати належні умови для виконання рішень, у тому числі – надавати доступ до баз даних боржників та інформацію про їх активи.

Реальне виконання судових рішень зміцнює довіру громадськості до повноважень судових органів і до судової гілки влади в цілому. Виконання судових рішень повинно бути швидким, ефективним і пропорційним, при цьому повинно здійснюватися у відповідності з основоположними правами і свободами, визнаними Європейською конвенцією. Незалежно від способів виконання, процедура примусового виконання судових рішень повинна бути неупередженою і підлягати судовому контролю.

5. Альтернативні засоби вирішення спорів (медіація).

Медіація суттєво відрізняється від судових процедур вирішення спору, оскільки передбачає більш активну позицію сторін спору та їхню особисту участь у роботі над проектом майбутнього рішення.

Основним завданням медіатора є спрямування спільних зусиль сторін на вирішення спору із застосуванням спеціальних технік. Участь сторін у процедурі вирішення спору за допомогою медіації, не позбавляє їх у подальшому права передати свій спір на розгляд суду, в разі неможливості досягнення домовленості за допомогою процедури медіації.

До переваг медіації можна віднести конфіденційний характер цієї процедури. Крім того, під час проведення медіації сторони не зв'язані формальними процедурами; медіація не передбачає здійснення значних витрат, пов'язаних з оплатою явки свідків, проведення судових експертиз, збору доказів тощо.

Рекомендація Комітету Міністрів РЄ *щодо медіації в цивільних справах* від 18.09.2002 № Rec (2002) 10 визначає, що термін «медіація» стосується процесу врегулювання спорів, у межах якого сторони за допомогою одного чи кількох медіаторів проводять переговори щодо спірних питань з метою досягти згоди. Медіація в цивільних справах повинна бути організована у найбільш приватний спосіб, за допомогою державного або приватного арбітра, і може бути проведена як у судовому, так і в позасудовому порядку. Держави повинні визначити стандарти щодо добору та відповідальності медіаторів, забезпечити їх навчання та періодичне підвищення кваліфікацій. Процес

медіації повинен забезпечити сторонам достатньо часу для розгляду спірних питань і укладення угоди. В свою чергу, медіатори зобов'язані роз'яснювати наслідки досягнутих сторонами домовленостей та повідомляти про заходи, які слід вжити задля виконання цих домовленостей.

Важливою ознакою медіації є конфіденційність, яка є вкрай важливою для збереження таємниці особистого та сімейного життя, а також збереження довіри між сторонами. Крім того, медіація є найбільш доступним способом вирішення спору, з огляду на відсутність потреби витрачання коштів на оплату судових процедур і гонорари адвокатів.

Значна роль в процесі медіації належить суддям і адвокатам, які повинні роз'яснювати сторонам про можливість врегулювання спору в позасудовому порядку та сприяти їм у використанні медіаційної процедури.

16 червня 2011 р. Рада з прав людини ООН ухвалила резолюцію, якою затвердила *Керівні принципи підприємницької діяльності в аспекті прав людини*, що виходять із прийнятих на себе державами-членами ООН зобов'язань дотримуватися, поважати і захищати права людини та основоположні свободи, а також забезпечувати ефективні засоби їх правового захисту [357].

Серед базових Керівних принципів є *обов'язок держави забезпечувати на своїй території захист прав людини від порушень третіми особами*, що включає в собі не лише проведення попереджувальної (профілактичної) і правоохоронної роботи, але й нормативне забезпечення здійснення ефективного судочинства.

Реалізація цього базового принципу в Україні передбачає впровадження державою на законодавчому рівні вільного доступу до засобів правового захисту, в тому числі й судового захисту прав людини в сфері підприємницької діяльності.

Керівні принципи підприємницької діяльності в аспекті прав людини також покладають на державу Україна зобов'язання по створенню ефективних механізмів судового захисту прав людини та вжиттю заходів щодо зниження

бар'єрів, які ускладнюють доступ до національних інституцій захисту прав людини.

Таким чином, Керівні принципи підприємницької діяльності в аспекті прав людини вимагають створити таку національну судову систему, яка відповідає критеріям *ефективності захисту* порушених прав та *доступності судових засобів захисту* прав, свобод та інтересів людини [358, с. 72].

Враховуючи положення статті 6 Конвенції прав людини і основоположних свобод, відповідно до яких кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, *встановленим законом* та прецедентну практику Європейського суду з прав людини, який в рішенні від 12 жовтня 1978 р. в справі «Zand v. Austria» вказав на те, що словосполучення «встановлений законом» поширюється як на правову основу існування «суду» так і на дотримання таким судом певних норм, що регулюють його діяльність [359], доцільно виділити ще один базовий міжнародний принцип – *принцип легітимності (законності) функціонування національного суду*.

Розглянуті вище міжнародно-правові засади захисту прав учасників відносин, у тому числі й господарських, в повній мірі реалізовані в національних законодавчих актах України, ухвалених у рамках процедури проведення судово-правової реформи, започаткованої у 2016 році.

Виконуючи свої міжнародно-правові зобов'язання та продовжуючи курс на проведення судово-правової реформи, 02 червня 2016 р. Верховна Рада України ухвалила Закон № 1401-VIII, яким внесено зміни до Конституції України, зокрема до розділу VIII «Правосуддя» [109].

Статтею 124 Конституції України поширено юрисдикцію судів на будь-який юридичний спір та інші справи, які законодавством віднесено на вирішення суду; запроваджено розгляд окремих категорій справ судом присяжних, з метою залучення до здійснення правосуддя народу.

Конституцією гарантовано незалежність і недоторканість суддів шляхом прямої заборони впливу на суддю у будь-якій спосіб, а також затримання

судді без згоди Вищої ради правосуддя до винесення щодо такого судді обвинувального вироку суду, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину; запроваджено безстрокове обіймання суддею своєї посади та заборонено притягнення судді до відповідальності за ухвалене судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку (ст. 126).

Конституція визначає виключний перелік підстав звільнення судді з посади, якими є: неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я; порушення суддею вимог щодо несумісності; вчинення істотного дисциплінарного проступку; грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді; подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням; незгода на переведення до іншого суду у разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду; порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.

Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя виключно за конкурсом, процедура проведення якого визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Згідно зі статтею 129 Конституції здійснюючи правосуддя, суддя є незалежним та керується верховенством права. До основних засад судочинства віднесено рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, розумні строки розгляду справи судом, забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення, обов'язковість судового рішення.

З метою забезпечення незалежності судової гілки влади і судді на конституційному рівні передбачено діяльність Вищої ради правосуддя, до

компетенції якої віднесено: внесення подання про призначення судді на посаду, ухвалення рішення стосовно порушення суддею вимог щодо несумісності, розгляд скарг і притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, ухвалення рішення про звільнення судді з посади, надання згоди на затримання судді чи утримання його під вартою, ухвалення рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя, вжиття заходів щодо забезпечення незалежності суддів.

Вища рада правосуддя є незалежним органом в системі органів правосуддя і складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох – обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох – призначає Президент України, двох – обирає Верховна Рада України, двох – обирає з'їзд адвокатів України, двох – обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох – обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ. Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою. Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки, при цьому одна й та ж особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль (ст. 131).

Таким чином, в Україні на конституційному рівні закріплено сучасні міжнародно-правові гарантії незалежності суду та суддів і створено передумови для їх належного функціонування та здійснення правосуддя.

Ухвалена Верховною Радою України 02 червня 2016 р. нова редакція Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII визначає організацію судової влади в Україні та здійснення правосуддя на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд.

На відміну від попередньої редакції, що діяла до 29 вересня 2016 року, Закон № 1402-VIII встановлює триланкову систему судоустрою України, яку складають Верховний Суд, що є найвищим судом у системі судоустрою, а також апеляційні суди та місцеві суди [305].

Законом № 1402-VIII запроваджена спеціалізація судів з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. З урахуванням визначених Законом № 1402-VIII видів спеціалізацій (юрисдикцій) передбачено функціонування в Україні місцевих окружних загальних, господарських та адміністративних судів, а також відповідних загальних, господарських та адміністративних апеляційних судів, що діють у відповідних апеляційних округах.

Суттєвою гарантією незалежності суду є норма статті 19, яка передбачає, що утворення або ліквідація суду здійснюється виключно законом, проект якого вносить Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

Закон № 1402-VIII чітко окреслює повноваження голів судів і унеможливорює їхній вплив на суддів у будь-який спосіб, що є підвищенням гарантій незалежності суддів.

З метою зміцнення та підтримки довіри суспільства до судової влади, статтею 58 Закону № 1402-VIII на суддів покладено обов'язок дотримуватися Кодексу судової етики, затвердженого XI черговим з'їздом судді України 22 лютого 2013 року, який визначає стандарти доброчесної поведінки судді як під час здійснення ним правосуддя, так і позасудову поведінку [360]. Зокрема, суддя повинен бути прикладом неухильного додержання закону і принципу верховенства права, дотримання високих стандартів поведінки з метою формування віри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду; уникати незаконного впливу в його діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя; старанно й неупереджено виконувати свої професійні обов'язки та вживати заходів для поглиблення своїх професійних знань; виявляти тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб; не допускати порушення принципу гласності процесу і надавати засобам масової інформації можливість отримувати інформацію про справи, не допускаючи при цьому порушення прав і свобод

громадян, приниження їх честі й гідності; утримуватися від публічних заяв і коментування в засобах масової інформації справ, які перебувають в його провадженні, та піддівати сумніву судові рішення, що набрали законної сили; уникати поза процесуальних відносин із учасниками справи; не зловживати правом на самовідвід; не брати участь у політичній або громадській діяльності та публічних заходах, що завдають шкоди авторитету суду; бути обізнаним про свої майнові інтереси та вживати заходів для того, щоб бути обізнаним про майнові інтереси членів своєї сім'ї; застосовувати допустимі форми спілкування в мережі Інтернет і коментувати розміщену в ньому інформацію без шкоди правосуддю.

Статті 89-91 Закону № 1402-VIII покладають на професійних суддів обов'язок проходження регулярної підготовки в Національній школі суддів України та регулярного оцінювання для виявлення та підвищення рівня знань.

Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів Законом № 1402-VIII запроваджена дія в Україні суддівського самоврядування, завданням якого є самостійне колективне вирішення зазначених вище питань суддями.

Суддівське самоврядування є однією з основних гарантій забезпечення незалежності суддів і покликано сприяти створенню належних організаційних умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їхню діяльність, підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів.

Частиною четвертою статті 126 Закону № 1402-VIII до завдань суддівського самоврядування віднесено вирішення таких питань:

- 1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;
- 2) зміцнення незалежності судів, суддів, захист професійних інтересів суддів, у тому числі захист від втручання в їхню діяльність;

3) участь у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за дотриманням установлених нормативів такого забезпечення;

4) обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому цим Законом;

5) призначення суддів Конституційного Суду України;

6) обрання суддів до складу Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в порядку, встановленому законом.

15 грудня 2017 р. набув чинності Закон від 03.10.2017 № 2147-VIII, яким викладено в новій редакції ЦПК України, ГПК України та КАС України [306].

Закон № 2147-VIII уніфікує судові процедури, що значно спрощує роботу фахівців у галузі права, які на професійній основі здійснюють представництво інтересів юридичних і фізичних осіб у судах різних юрисдикцій, оскільки визначає однакові правила розгляду справ цивільними, господарськими та адміністративними судами, за виключенням окремих категорій справ, які притаманні лише певним юрисдикціям, зокрема: справ, які розглядаються за правилами окремого провадження в порядку цивільного судочинства, або справ про банкрутство боржника, які розглядаються тільки господарськими судами, або спорів із окремими категоріями суб'єктів владних повноважень (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія, Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, міністерство або інший центральний орган виконавчої влади), які розглядаються за спеціальною судовою процедурою адміністративними судами, визначеними КАС України.

Чинні процесуальні кодекси України запроваджують розгляд цивільних, господарських та адміністративних справ на засадах гласності судового процесу, що передбачає відкритий розгляд справ і можливість будь-якій особі бути присутньою у відкритому судовому засіданні. Особи, які присутні в залі судового засідання, та представники засобів масової інформації мають право проводити фотозйомку, відео- та аудіозапис судового процесу з

використанням портативних відео та аудіотехнічних засобів без окремого дозволу суду (такий дозвіл потрібний лише в разі трансляції судового засідання). Законом чітко визначено підстави розгляду справи у закритому судовому засіданні, коли відбувається обмеження доступу до суду сторонніх осіб і представників засобів масової інформації. Так, розгляд справи у закритому судовому засіданні провадиться у випадках, коли відкритий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, у разі необхідності захисту особистого та сімейного життя людини, а також у випадках, встановлених законом. Розгляд справи в закритому судовому засіданні провадиться за мотивованою ухвалою суду.

Процесуальне законодавство України, зокрема, стаття 9 ГПК України, гарантує кожному право на інформацію про час і місце розгляду його справи; будь-яка особа, яка не є учасником справи, має доступ до судових рішень у порядку, встановленому Законом України «Про доступ до судових рішень» [361].

Інформація про суд, який розглядає справу, учасників справи, предмет позову та про рух справи є відкритою і підлягає оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України (крім справ, що розглядаються у закритих судових засіданнях).

Законом № 2147-VIII введено функціонування в усіх судах загальної юрисдикції Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, яка забезпечує можливість подання до суду процесуальних заяв в електронній формі; автоматичний розподіл справ між суддями одного суду з урахуванням їх спеціалізації, складності справи та фактичного навантаження на суддю, що повністю виключає можливість стороннього впливу на суддю під час розподілу справ; обмін документами в електронній формі між судом та учасниками справи (в тому числі направлення викликів до суду та копій судових рішень), а також формування та облік судових справ в електронній формі, що значно спрощує комунікацію між судом і учасниками справи та

здешевлює процес судочинства; розгляд справ у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду.

Наразі, ГПК України передбачає можливість розгляду справ за вимогами про стягнення грошової заборгованості за договором, укладеним у письмовій (у тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, у *порядку наказного провадження*, без виклику осіб і проведення судового розгляду справи, що значно спрощує і скорочує процедуру вирішення спорів, які ґрунтуються на чинних письмових (електронних) договорах.

Іншою новелою ГПК України є розгляд *малозначних справ* за процедурою *спрощеного позовного провадження*, яка не передбачає проведення підготовчого засідання, виклик і допит свідків, проведення судових дебатів. Крім того, в разі розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, суд має право не проводити судові засідання та не повідомляти про розгляд справи учасників справи.

Справи, які не є малозначними, розглядаються господарськими судами за процедурою загального позовного провадження, яка складається з двох етапів. На першому етапі – суд проводить підготовче засідання, метою якого є остаточне визначення предмету спору та характеру спірних правовідносин; з'ясування заперечень проти позовних вимог; визначення обставин, які підлягають встановленню, та збирання необхідних доказів; вирішення відводів; визначення порядку розгляду справи та вчинення інших процесуальних дій, спрямованих на забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного вирішення справи. На другому етапі суд розглядає справу по суті у відкритому судовому засіданні з повідомлення усіх учасників справи.

ГПК України містить окрему главу, присвячену врегулюванню спору за участю судді, яка фактично представляє собою процедуру медіації, під час якої суддя може проводити спільні наради за участю всіх сторін та їхніх представників, а також закриті наради, які проводяться за ініціативою судді, – з кожною стороною окремо.

Під час проведення спільних нарад суддя надає сторонам пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює дії, спрямовані на мирне врегулювання спору сторонами; під час закритих нарад – суддя звертає увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах і пропонує можливі шляхи його врегулювання.

Процедура врегулювання спору за участю судді закінчується постановленням ухвали про затвердження мирової угоди (у разі врегулювання спору); а у випадку, якщо врегулювання спору між сторонами не відбулося, – справа передається для розгляду по суті іншому судді.

Підстави та порядок надання в Україні безоплатної правової допомоги особам, які потребують такої допомоги, визначені Законом «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI [362].

Цим Законом передбачено надання первинної правової допомоги, що полягає в наданні особам правових консультацій і складанні процесуальних заяв, а також надання вторинної правової допомоги, завданням якої є фактичне представництво інтересів особи в судах та інших органах.

За Законом право на безоплатну правову допомогу, що надається спеціалізованими державними установами, які залучають для цієї діяльності професійних адвокатів, мають не лише громадяни України, а й іноземці, особи без громадянства, у тому числі біженці чи особи, які потребують додаткового захисту і перебувають під юрисдикцією України, за умови, що їх середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму.

З метою покращення стану виконання судових рішень Верховною Радою України ухвалено нову редакцію Закону «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII, який визначає виконавче провадження як завершальну стадію судового провадження і примусове виконання судових рішень [363].

Цей Закон, вперше в історії незалежної України, поруч з інститутом державних виконавців, запровадив ще й інститут приватних виконавців, що дає стягувачам право вибору органу, який буде виконувати рішення. Крім

того, Закон значно розширив повноваження виконавців, що сприяє покращенню стану виконання судових рішень.

Отже, проведений аналіз дає підстави для висновку, що сучасне національне законодавство України з питань судоустрою, статуту суддів і судочинства, ухвалене в рамках судово-правової реформи, фактично розпочатої в червні 2016 року, в повній мірі враховує міжнародні та європейські стандарти в сфері забезпечення незалежності суду і професійних суддів, дотримання суддями правил професійної етики, загальних засад організації роботи суду та комунікації суду із суспільством, забезпечення належної якості правосуддя та ефективності захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав особи.

Однак, слід вважати недостатніми вжиті в межах проведеної реформи заходи, спрямовані на альтернативне вирішення в Україні спорів, що потребує ухвалення спеціального Закону «Про медіацію».

5.2. Основні засади процесуальної діяльності господарських судів України та їх характеристика

Принципами права називають відправні ідеї, які визначають найважливіші закономірності та підвалини даного типу права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, при цьому визначаються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю [364].

Принципи господарського процесуального права належать до галузевих принципів (засад) і спрямовані на забезпечення належного здійснення господарського судочинства.

Відповідно до частини першої статті 2 ГПК України завданням господарського судочинства є *справедливе*, неупереджене та своєчасне

вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.

За приписом частини третьої цієї ж статті до однієї з основних засад (принципів) господарського судочинства належать:

- 1) верховенство права;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) пропорційність;
- 7) обов'язковість судового рішення;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках;
- 10) розумність строків розгляду справи судом;
- 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 12) відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалене судове рішення [365].

Згідно з положеннями статті 11 ГПК України при розгляді справи господарський суд керується принципом *верховенства права*; суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Таким чином, нова редакція ГПК України запроваджує розгляд судами господарських справ на засадах справедливості та верховенства права, не розкриваючи при цьому правового змісту цих категорій, що призводить до формування різних підходів у сфері правозастосування та не сприяє єдності судової практики.

Порівняння частини третьої статті 2 ГПК України з попередньою редакцією цього Кодексу дає підстави для висновку, що новелою чинного ГПК України є введення до засад господарського судочинства *пропорційності, розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами*, які не застосовувалися в господарському судочинстві до його реформування в 2016 році, що свідчить про виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань та імплементацію міжнародно-правових засад судового захисту прав особи в національне процесуальне законодавство.

ГПК України оперує правовою категорією «судочинство», у той же час Конституція України поряд із цією категорією додатково вводить ще й поняття «правосуддя» [109, ст.ст. 124, 129], що викликає потребу дослідження їх співвідношення.

Не зважаючи на те, що теоретична розробка основних положень господарського процесуального права знайшла своє відображення в працях вітчизняних науковців-господарників, правова природа таких категорій як: *справедливість, верховенство права, пропорційність, обов'язковість судового рішення, розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами* у контексті здійснення господарськими судами правосуддя не розкривалася, що обумовлює актуальність їх наукового дослідження.

Судочинство. Стаття 129 Конституції України встановлює такі засади судочинства: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення.

Водночас, стаття 2 ГПК України визначає господарське судочинство як розгляд судами господарських справ.

Аналіз положень статті 129 Конституції України і статті 2 ГПК України в їх взаємозв'язку дає підстави для висновку, що під господарським судочинством слід розуміти виключно процесуальну діяльність господарських судів, пов'язану з розглядом господарських справ (спорів); метою господарського судочинства є захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також держави [366, с. 53].

Правосуддя. В статті 124 Конституції України зазначається, що правосуддя здійснюють виключно суди.

Здійснюючи дослідження справедливості як юридичної категорії, С. П. Погрібняк запропонував розглядати правосуддя як процедуру, яка уможливорює поєднання права зі справедливістю [367, с. 14].

За словами Аристотеля (Етика V, 7) «...йти до суду – означає звернутися до справедливості, оскільки суддя бажає бути уособленням справедливості. До того ж люди шукають неупередженого суддю та інколи називають суддів «посередниками», щоб цим визначити, що досягнув справедливого рішення, почнуть триматися середини» [368, с. 414].

Таким чином, у філософії права правосуддя ототожнюється, насамперед, із ухваленням судами справедливого рішення.

Вказане дозволяє зробити висновок про те, що не кожний розгляд справи є правосуддям, оскільки не кожне судове рішення відповідає критеріям справедливості, навіть у випадку його ухвалення у чіткій відповідності з процесуальним і матеріальним законодавством [366, с. 54].

Отже, поняття «правосуддя» є значно ширшим ніж поняття «судочинство», тому що, якщо здійснення судочинства відображає виключно процесуальну діяльність суду у відповідності до процедурних правил, встановлених процесуальним законодавством, то правосуддям є процес вирішення спору та ухвалення судового рішення, яке повинно відповідати засадам справедливості та забезпечувати ефективний захист і/або відновлення порушених прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави.

Здійснення правосуддя вимагає від суддів дотримання норм матеріального та процесуального права з одночасною оцінкою цих норм на предмет відповідності засадам справедливості та верховенства права, що, в окремих випадках, передбачає можливість відходу судді від застосування норм чинного законодавства, якщо це призведе до ухвалення формально законного, але несправедливого судового рішення, та не забезпечить ефективний захист і/або відновлення порушених прав і законних інтересів потерпілої особи.

Мабуть саме з таких позицій виходили розробники змін до Конституції України, що ухвалені Законом від 02.06.2016 № 1401-VIII, якими виключено з раніше діючої редакції статті 129 Конституції України таку засаду судочинства як законність.

Справедливість. Справедливість – це передусім філософська категорія.

У типології категорія «справедливість» Р.А. Джабраїлов виділяє «зрівняльну справедливість», яка передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів, а також «відплатну справедливість», яка поширюється на сферу покарань за правопорушення та є гарантією притягнення до юридичної відповідальності [369, с. 75].

З античних часів справедливість уособлювалася з головною ідеєю права, як інституційного механізму реалізації та практичного адміністрування справедливості, яка щоразу підлягає конкретизації [370, с. 366].

У філософії права виділяють об'єктивну (інституційну) і суб'єктивну (особисту) справедливість, а також матеріальну та процедурну справедливість.

Об'єктивною справедливістю є реалізація основних ідей справедливості в певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо); *суб'єктивною справедливістю* вважається добропорядність людини, яка на добровільній основі виконує вимоги інституційної справедливості; *матеріальною справедливістю* є втілення ідей справедливості в законодавство, що регулює конкретні правовідносини, а *процедурною справедливістю* – втілення в норми права ідей, які забезпечують належний і безсторонній розгляд спору судом, а також рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом [371, с. 41].

Прикладом реалізації об'єктивної справедливості, втіленої в матеріальний закон, є закріплення в ГК положень про те, що господарювання повинно здійснюватися на засадах: забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; свободи підприємницької діяльності у межах, визначених законом; вільного руху капіталів, товарів та послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави; захисту національного товаровиробника; заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини [13, ст. 6].

Прикладом процедурної справедливості є норми статті 129 Конституції України та частини третьої статті 2 ГПК України, які гарантує рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

За висловом Ульпіяна: «*Justitia est constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi*» (Справедливістю є непорушне та незмінне прагнення надати кожному, що належить йому по праву) [372, с. 86-88].

Як зазначає Н.В. Іванюта, нагальна необхідність прогресивного впровадження в національні процесуальні галузі принципу справедливості зумовлені радикальними змінами в Україні, що призвело до посилення

міжнародно-правових основ у сфері правосуддя. Джерелами останніх є, в першу чергу, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи, Гаазька конвенція про міжнародний доступ до правосуддя, Американська конвенція про права людини, Конвенція СНД про права та основні свободи людини, Хартія основних прав ЄС [373, с. 59].

З урахуванням розглянутих вище підходів до визначення категорії «справедливість», у контексті здійснення правосуддя справедливістю слід вважати ефективне відновлення та/або захист порушених (невизнаних чи оспорюваних) прав, свобод та інтересів особи, що відбувається в процесі вирішення спору неупередженим судом, здійсненим на засадах рівності усіх учасників процесу та забезпечення їм однакових можливостей у реалізації своїх процесуальних прав [366, с. 55].

Верховенство права. Право – це універсальний регулятор суспільних відносин, за допомогою якого відбувається розв’язання юридичних спорів.

На сьогодні в світі домінують дві основні концепції права: *концепція позитивного права* (державо-центристська концепція) та *концепція природного права* (людино-центристська концепція).

Прихильники концепції позитивного права ототожнюють право виключно із законодавством, яке санкціоновано державою. Такий підхід до визначення права повністю ігнорує моральні аспекти відносин суб’єктів права та розглядає людину, насамперед, як об’єкт права, поведінка якого підлягає врегулюванню законодавчими нормами без урахування позиції самої людини. Концепція позитивного права не визнає право судді на застосування творчого підходу до вирішення спору, виходячи із конкретних обставин справи.

Концепція позитивного права абсолютизує догматичні та формально-логічні методи правознавства, при цьому виводиться з теорії Ганса Кельзена (1881 – 1973), яка детально описана в роботі, що має назву «Чисте Правознавство». В якості відправного пункту Ганс Кельзен застосовує

неокантіанську теорію права та робить висновок, що право – це нормативне впорядкування людської поведінки за допомогою правової норми, яка є об'єктивно чинною лише тоді, коли людська поведінка, яку вона регулює, фактично відповідає їй – хоча б до певної міри [374, с. 14, 21].

Відомий юридичний позитивіст XIX ст. Джон Остін вважав, що основою права є влада і воля; право – це команда суверена, людини, наказам якої коряться інші люди, і яка звичайно не кориться наказам інших; причиною звички коритися здебільшого є влада, яка загрожує санкціями за непослух, а не моральний авторитет суверена [375, с. 13].

Таким чином, прихильники концепції юридичного позитивізму асоціюють право з волею правлячої еліти та не пов'язують із мораллю.

Проте, як вказує М.І. Козюбра, позитивне право працює лише тоді, коли законодавство відповідає потребам громадян і суспільству в цілому, нагромадженим правовим цінностям; коли воно своєчасно оновлюється і не формально-догматично застосовується. Ототожнювати ж його з правом, як це все ще має місце у вітчизняній теорії права, особливо в галузевих науках і в юридичній практиці, некоректно [376, с. 36].

Концепція природного права почала розроблятися ще в часи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму такими філософами як Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон та інші.

Основоположною ідеєю природно-правової концепції виступає те, що право виходить від самої людини, а не дарується державою, і має на меті забезпечення людині гідного життя. На відміну від теорії позитивного права, природно-правовий тип праворозуміння розглядає людину, перш за все як творця права, тобто як суб'єкта, а не як об'єкт права. Природне право базується на засадах *моральності*, *справедливості* та *дієвості*, що складають філософсько-аксіологічне підґрунтя його формування, а не на формальних догмах і правилах [377, с. 86-95].

Якщо зміст правової норми відповідає мотивуючому чиннику особи, можна говорити про моральність норми права. Втім, моральність правової

норми є оцінною категорією і залежить від поглядів, які панують у суспільстві в певний період.

Свого часу відомий німецький філософ Едуард Шпрангер (1882 – 1963) зазначав: «Градація цінностей, яка проводиться колективною мораллю для типових ситуацій, ґрунтується на основі суджень, які повинні здійснюватись певною індивідуальною свідомістю, тому як суспільство судить лише в формі суджень його чинів і через них... Відповідно до цього, кожна нова моральна оцінка колись повинна обстоюватися індивідуально, і ареною боротьби стає при цьому совість індивіда як члена суспільства. У такій боротьбі беруть участь уже готові колективні оцінки, як вимоги, що містяться у свідомості. У цьому розумінні в ціннісних судженнях колективної моралі зливаються соціально-етичний досвід, вияви волі та переживання норм багатьох генерацій» [378, с. 306, 328].

Дослідження різних аспектів моралі права проведено в другій половині ХХ ст. викладачем Гарвардської школи права Лон Фуллером, який розглядав мораль як прагнення до удосконалення та повної реалізації людських сил. У свою чергу, до елементів моралі права він відносив: ясність законів та їх відповідність критеріям справедливості; обов'язкове оприлюднення законів; неможливість зворотної дії в часі законів, які погіршують правове становище особи [379].

На необхідності чіткого формулювання законодавчої норми наполягає й Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), який у пункті 47 рішення в справі «Корецький проти України» зазначив: «Закон має бути доступний для конкретної особи і сформульований з достатньою чіткістю для того, щоб вона могла, якщо це необхідно, за допомогою кваліфікованих радників передбачити в розумних межах, виходячи з обставин справи, ті наслідки, які може спричинити означена дія. Щоб положення національного закону відповідали цим вимогам, він має гарантувати засіб юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією. У питаннях, які стосуються основоположних прав, надання правової дискреції

органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права, одним з основних принципів демократичного суспільства, гарантованих Конвенцією. Відповідно закон має достатньо чітко визначати межі такої дискреції та порядок її реалізації. Ступінь необхідної чіткості національного законодавства – яке, безумовно не може передбачити всі можливі випадки, – значною мірою залежить від того, яке саме питання розглядається, від сфери, яку це законодавство регулює, та від числа і статусу осіб, яких воно стосується».

Для того, щоб певна норма вважалася моральною не обов'язково, щоб таку норму вважали моральною усі без винятку члени суспільства – для цього достатньо визнання моральності норми тим прошарком суспільства, яке визначає генеральний напрямок його розвитку, а також підтримка більшості законослухняного населення країни, що одночасно є й проявом демократії в процесі формування і прийняття норм права [377, с. 89].

Слід відзначити, що збіг правових норм і колективної моралі є ідеальним станом демократичного суспільства. Більшості країн світу притаманна ситуація, коли за допомогою державного примусу в життя втілюються навіть ті правові норми, які не відповідають соціальній моралі суспільства. В такому випадку, правова норма може бути не сприйнятою суспільством.

Згідно з інституційною теорією права, представником якої є Фрідріх Карл Савіньї (1779 – 1861), право не має буття само по собі; його сутністю є життя людей, розглянуте з певного боку [380, с. 8, 30]. За цією теорією, право держави не може бути відокремлено від суспільства; воно завжди відображає його ментальність, культуру, звичаї і є продуктом спільних зусиль цілого народу та його історичного досвіду.

Основні положення концепції природного права, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, знайшли своє відображення і в Конституції України, зокрема: визнання в Україні найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки; визнання усіх людей рівними у своїй гідності та

правах; визнання невідчужуваності, непорушності та невичерпності прав і свобод людини та громадянина; визнання за кожною людиною невід'ємного права на життя, повагу до її гідності; забезпечення кожній людині права на особисту недоторканість і недоторканість житла; гарантування кожному таємниці листування та заборону втручання в особисте і сімейне життя; гарантування кожному права на свободу думки, світогляду і віросповідання, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [348; 365, ст.ст. 3, 21, 22, 27-32, 34-36].

Очевидно, що в сучасних умовах економічного та соціального розвитку держави положення природного права не здатні в повній мірі врегулювати весь спектр існуючих правовідносин, зокрема, відносин, що виникають в сфері економічної конкуренції, податкові, фінансові відносини тощо. Зазначене покладає на державу обов'язок їх врегулювання за допомогою спеціальних законодавчих актів, які відносяться до системи позитивного права. Проте, під час ухвалення таких актів держава повинна забезпечити їх відповідність основним критеріям природного права, зокрема, моральності, справедливості та дієвості.

На підставі проведеного аналізу, до основних елементів верховенства права слід віднести:

1) дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідність національних законодавчих актів принципу юридичної визначеності та основоположним правам, закріпленим у Конституції України та міжнародно-правових актах;

3) забезпечення кожному право на незалежний, неупереджений і справедливий суд, реальне виконання ухвалених судових рішень, без чого судовий захист є ілюзорним.

Принцип пропорційності господарського судочинства розкривається в статті 15 ГПК України як потреба врахування судом: завдання господарського судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними і публічними інтересами; особливості предмета спору; ціни позову; складності справи та значення справи для сторін; часу, необхідного для вчинення тих чи інших дій; розміру судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями.

У цьому переліку елементів принципу пропорційності найбільшу складність для практичного застосування представляє собою забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами, оскільки законодавець не пропонує способи вирішення вказаного питання.

Водночас, у пункті 39 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін проти України» принцип пропорційності розкривається як необхідність дотримання судами справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних свобод конкретної особи. При цьому ЄСПЛ вказує, що питання стосовно того, чи було забезпечено такий справедливий баланс, стає актуальним лише після того, якщо буде встановлено, що відповідне втручання з боку держави задовольнило вимогу законності і не було свавільним (див. рішення у справі «Беєлер проти Італії»).

Обов'язковість судового рішення є гарантією фактичного відновлення порушених прав особи. Вказаний принцип передбачає не лише обов'язок особи, стосовно якої ухвалено рішення, якомога в стислі строки виконати це рішення, а також і обов'язок держави забезпечити примусове виконання рішення, в разі ухилення боржника (юридичної чи фізичної особи) від його виконання; іншим аспектом цього принципу слід вважати законодавчу гарантію неможливості скасування рішення суду, що набуло статусу остаточного.

Цей висновок впливає з рішень ЄСПЛ у справі «Харук проти України» та «Алпатов та інші проти України», в яких визнано порушенням пункту 1 статті 6, статті 13 Європейської конвенції захисту прав людини та основоположних свобод - тривале невиконання рішень, ухвалених на користь заявників, у зв'язку

з чим заявники не мали ефективного національного засобу юридичного захисту, за допомогою якого вони могли б отримати відшкодування шкоди, завданої таким невиконанням.

Крім того, в пункті 40 рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» вказано, що одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип наголошує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватись для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду. Перегляд не повинен фактично підміняти собою апеляцію, а сама можливість існування двох точок зору на один предмет не є підставою для нового розгляду. Винятки із цього принципу можуть мати місце лише за наявності підстав, обумовлених обставинами важливого та вимушеного характеру.

Необхідно відзначити, що на виконання судового рішення впливає суб'єктивне ставлення до цього рішення боржника, яке залежить від того, наскільки повним і обґрунтованим є судове рішення, а також від повноти та якості наведених в рішенні аргументів суду, що дає змогу особі оцінити чи була вона почутою судом.

Так, у пункті 58 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» наголошено на тому, що у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються; хоча пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент; міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль

здійснення правосуддя (див. рішення у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії (Hirvisaari v. Finland)»).

Розумність строків розгляду справи судом. Вказаний принцип у ГПК України не розкривається. Однак, з положень статей 195, 248 цього Кодексу можна зробити висновок, що законодавець визначив розумним строком розгляду господарських справ 60 днів, який рахується з дня відкриття справи і може бути продовжений судом.

Імперативне визначення строку розгляду господарським судом справ є не виправданим, оскільки такий підхід не враховує багатьох чинників, які об'єктивно можуть впливати на строки розгляду справ, при цьому не залежать від дій суду. Беззаперечне дотримання судом приписів закону, які встановлюють строки розгляду господарських справ, може призвести до порушення прав учасників спірних правовідносин, неможливості збирання усіх необхідних доказів та, як наслідок цього, – ухвалення несправедливого та незаконного рішення.

У зв'язку з цим, при визначенні питання розумності строку розгляду справи слід керуватися прецедентною практикою ЄСПЛ, який в пункті 66 рішення у справі «Смірнова проти України» визначив правову позицію, що розумність тривалості судового провадження повинна бути оцінена в світлі обставин справи та з огляду на наступні критерії: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів, а також предмет спору (див. серед іншого *Frydlender v. France*, N 30979/96, параграф 43, ECHR 2000-VII).

Неприпустимість зловживання процесуальними правами. З метою перешкоджання зловживанню учасниками справи своїми процесуальними правами, чинний ГПК України містить главу 9, яка визначає заходи процесуального примусу, тобто, процесуальні дії, що вчиняються господарським судом з метою спонукання осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

Статтею 132 ГПК України віднесено до видів заходів процесуального примусу: попередження, видалення з зали судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, штраф.

Видалення з зали судового засідання застосовується лише у разі повторного невиконання особою розпоряджень суддів – після застосування попередження.

Тимчасове вилучення доказів здійснюється на підставі мотивованої ухвали суду, в разі ненадання письмових, речових чи електронних доказів, які витребувано судом, без поважних причин. Ухвала про тимчасове вилучення доказів є виконавчим документом і підлягає негайному виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

Штраф, як захід процесуального впливу, може застосовуватися на підставі ухвали суду в разі: ухилення учасника справи від виконання дій, покладених судом; зловживання процесуальними правами з метою перешкоджання судочинству; неповідомлення суду про неможливість подати витребувані ним докази, або неподання суду доказів без поважних причин; невиконання ухвали суду про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позовну заяву тощо.

Ухвала суду про стягнення штрафу є виконавчим документом, а стягнута судом сума штрафу зараховується до Державного бюджету України.

Таким чином, проведений аналіз дає підстави для висновку, що засади господарського судочинства, закріплені в ГПК України, базуються на міжнародно-правових принципах захисту прав особи, що дозволяє забезпечити в Україні ефективний судовий захист прав усіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності.

5.3. Перспективні напрями удосконалення господарського процесуального законодавства України з урахуванням вимог сталого розвитку

У цьому розділі доводиться, що останні законодавчі зміни, ухвалені Верховною Радою України в рамках проведеної судово-правової реформи, забезпечили імплементацію в національне законодавство сучасних міжнародно-правових принципів судового захисту прав учасників господарських відносин, що є надійною гарантією сталого розвитку України на подальші роки.

Втім, дослідження положень чинного ГПК України, який визначає юрисдикцію господарських судів і встановлює порядок здійснення господарського судочинства, свідчить про наявність в ньому окремих норм, надають можливість несумлінним суб'єктам правовідносин затягувати вирішення спорів у господарських судах шляхом зловживання своїми процесуальними правами, а також ускладнюють доступ до суду та вирішення окремих категорій господарських справ, що в сукупності призводить до зниження ефективності судового захисту прав учасників господарських правовідносин і, в той же час, свідчить про наявність потреби удосконалення чинного господарського процесуального законодавства України з урахуванням вимог сталого розвитку України.

Так, за приписом статті 16 ГПК України учасники справи мають право користуватися правничою допомогою, яка надається виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом.

Статтею 58 ГПК України визначено, що представником у господарському суді може бути адвокат або законний представник. При розгляді справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути повнолітня особа, яка має цивільну процесуальну дієздатність.

Повноваження представника, який не є адвокатом, може бути підтверджена довіреністю фізичної або юридичної особи.

Відповідно до частини п'ятої статті 12 ГПК України малозначними є справи:

1) у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

2) справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Водночас, згідно з частиною четвертою статті 247 ГПК України не можуть бути віднесені до малозначних справ:

1) справи про банкрутство;

2) справи за заявами про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство;

3) спори, які виникають з корпоративних відносин, та спори з правочинів щодо корпоративних прав (акцій);

4) спори щодо захисту прав інтелектуальної власності, крім справ про стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

5) спори, що виникають з відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, обмеженням монополізму в господарській діяльності, захистом від недобросовісної конкуренції;

6) спори між юридичною особою та її посадовою особою (у тому числі посадовою особою, повноваження якої припинені) про відшкодування збитків, заподіяних такою посадовою особою юридичній особі її діями (бездіяльністю);

7) спори щодо приватизації державного чи комунального майна;

8) справи, в яких ціна позову перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Таким чином, у господарському суді представником учасника справи, що не є малозначною, за чинним ГПК України може бути лише адвокат; одним із основних критеріїв віднесення справ до категорії немалозначних є ціна позову, з чим не можна погодитися, оскільки ціна позову жодним чином не впливає на складність справи, а може виступати додатковим критерієм значимості справи для учасника.

За часи незалежності України суб'єкти господарювання, які ведуть активну господарську діяльність, створили у своїй структурі юридичні служби або мають у штаті юрисконсультів, які спеціалізуються на застосуванні господарського законодавства, що регулює діяльність цих суб'єктів, а тому мають значний професійний досвід і практичні навички, які дозволяють їм на належному рівні захищати в господарських судах права цих суб'єктів господарювання. Втім, запроваджені з ГПК України зміни щодо представництва в судах прав суб'єктів господарювання по немалозначним справам виключно адвокатами, які, як правило, займаються загальною юридичною практикою і не обізнані із специфікою застосування господарського законодавства, яке регулює окремі сфери господарювання, є недоцільним і в цілому не сприяє покращенню захисту прав таких суб'єктів господарювання. Крім того, маючи в структурі господарської організації юридичну службу, суб'єкт господарювання тепер змушений шукати для представництва в суді адвоката, який має досвід застосування законодавства, що регулює діяльність у певних сферах господарювання, та нести додаткові витрати по сплаті гонорару, що негативно позначається на господарській діяльності такого суб'єкта.

За таких обставин, є доцільним внести до статті 58 ГПК України доповнення, що дозволять суб'єктам господарювання, які мають у штаті юрисконсультів без статусу адвоката, представляти в господарських судах інтереси цих суб'єктів.

Новелою чинного ГПК України є введення до кола інших учасників справи експерта з питань права, яким може бути особа, яка має науковий

ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Експерт з питань права допускається до участі в справі на підставі ухвали суду (ст. 70).

За змістом статті 108 ГПК України експерт у галузі права має право надавати суду висновок щодо:

- 1) застосування аналогії закону, аналогії права;
- 2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятими тлумаченнями, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі.

Висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи.

З аналізу змісту наведених статей вбачається, що експерт з питань права не може надавати суду висновок щодо змісту та тлумачення норм національного законодавства, що значно обмежує можливість використання в господарському суді наукового потенціалу вітчизняних наукових шкіл і окремих науковців, які мають визнаний авторитет не лише в Україні, але й в світі.

Тому, в пункті 2 статті 108 ГПК України після словосполучення «змісту норм іноземного» слід доповнити словосполученням «та національного», що надасть господарським судам України можливість використання висновків експертів з питань змісту та тлумачення не лише норм міжнародного права, але й норм національного права, що сприятиме покращенню якості господарського судочинства.

Вперше в історії господарського судочинства чинним ГПК України запроваджено інститут наказного провадження, який передбачає можливість видачі судового наказу, що є різновидом судового рішення, за вимогами про стягнення грошової заборгованості за договором, укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ст. 148).

Особливістю наказного провадження є швидкість вирішення справи, оскільки суд розглядає заяву стягувача про видачу судового наказу протягом п'яти днів з дня її надходження, без повідомлення заявника і боржника та проведення судового засідання.

Запровадження інституту наказного провадження сприяє зменшенню навантаження на господарські суди та скороченню строків розгляду малозначних справ про стягнення заборгованості за договором, укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, тобто справ, в яких вимоги стягувача підтверджуються беззаперечними доказами.

Втім, за частиною третьою статті 158 ГПК України, у разі подання боржником заяви про скасування судового наказу та відсутності підстав для повернення заяви про скасування судового наказу, суддя не пізніше двох днів після її подання постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику (стягувачу) його право звернутися до суду із тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження.

Підставою для повернення заяви боржника про скасування судового наказу є подання суду неналежно оформленої заяви, яка за формою та змістом не відповідає вимогам частини третьої статті 157 ГПК України.

Таким чином, статтями 157, 158 ГПК України встановлено правило безумовного скасування судом виданого судового наказу, в разі подання боржником заяви у встановлений цим Кодексом строк і встановленої форми, незалежно від того чи оспорує боржник суму заборгованості або законність самого судового наказу, чи ні.

Така ситуація фактично зводить нанівець переваги наказного провадження, надає несумлінному боржнику можливість зловживати своїми процесуальними правами і вимагати скасування судового наказу навіть у тих випадках, якщо такий наказ повністю відповідає вимогам справедливості та законності, при цьому підтверджений належними та допустимими доказами.

Зазначене обґрунтовує потребу викладення частини третьої статті 158 ГПК України в іншій редакції, що передбачає можливість скасування судового

наказу лише в разі доведення боржником його неправильності або незаконності.

Частиною третьою статті 195 ГПК України встановлено, що суд не в праві зупиняти провадження в справі на стадії її розгляду по суті з підстав, передбачених пунктом 5 частини першої статті 227 (об'єктивної неможливості розгляду справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства, – до набрання законної сили судовим рішенням в іншій справі) і пунктом 2 частини першої статті 228 цього Кодексу (призначення судом експертизи); такі дії суд може вчинити лише під час проведення підготовчого засідання.

Вказане положення не можна вважати обґрунтованим і таким, що сприяє покращенню якості правосуддя, оскільки потреба проведення по справі судової експертизи може виникнути і на стадії розгляду справи по суті, після дослідження наявних у справі доказів, чого (виходячи із складності справи) не можна було виявити в підготовчому засіданні, що на практиці є доволі поширеним явищем. Про існування іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства і, яка напряму впливає на розгляд господарської справи, теж може стати відомо суду або учасникам справи вже після проведення підготовчого засідання або така справа може виникнути після проведення підготовчого засідання.

Фактично норма частини третьої статті 195 ГПК України зобов'язує суд проводити розгляд господарської справи по суті в тих випадках, коли такий розгляд є тимчасово неможливим з об'єктивних причин, які впливають на правильне розв'язання судом господарського спору.

Тому уявляється правильним виключення частини третьої зі статті 195 ГПК України.

Згідно з пунктом 5 частини першої статті 226 ГПК України господарський суд залишає позов без розгляду за заявою позивача, яку подано лише до початку розгляду справи по суті.

Тобто, у випадку, якщо суд вже розпочав розгляд справи по суті, позивач позбавлений права подати таку заяву, наприклад, у разі, якщо після з'ясування певних обставин справи виникла необхідність зміни підстави та/або предмету позову, що тягне за собою недоцільність подальшого підтримання позову та витрачання як власних зусиль, так і потенціалу суду в розв'язанні конкретного спору, до якого позивач втратив інтерес.

Крім того, наведена норма ГПК України суперечить однієї із основних засад господарського судочинства – принципу диспозитивності, який закріплює право позивача на власний розсуд розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору, без обмеження цього права певними стадіями судового процесу (ст. 14).

Виходячи з цього, з пункту 5 частини першої статті 226 ГПК України слід виключити словосполучення «до початку розгляду справи по суті».

Анахронізмом радянської судової системи слід вважати положення частини першої статті 220 ГПК України (таємниця нарадчої кімнати), якою передбачено, що під час ухвалення рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу.

Аналіз положень цієї частини дає підстави вважати, що після виходу суду до нарадчої кімнати, суд не в праві виходити з цієї кімнати до тих пір, поки не ухвалить по справі рішення. Втім, у сучасних умовах, які характеризуються складністю господарських правовідносин і законодавством, що їх регулює, дотримання цих приписів є практично неможливим з огляду на те, що окремі судові рішення ухвалюються впродовж тривалого часу, який може рахуватися днями та навіть тижнями. У цей час суддя, який ухвалює рішення по справі, вивчає чинне законодавство, судову практику, із застосуванням потенціалу мережі Інтернет; він може радитися із колегами, які мають досвід розв'язання аналогічних судових спорів; приймає їжу; ходить додому на відпочинок, що

формально утворює склад порушення таємниці нарадчої кімнати в тому розумінні, як це визначено в наведеній статті.

Проте фізичне покидання суддею свого робочого кабінету під час роботи над судовим рішенням по справі не свідчить про порушення ним таємниці ухвалення судового рішення, якщо суддя не повідомляв іншим особам про те, яке він збирається ухвалити рішення та про мотиви його ухвалення до моменту прилюдного проголошення судового рішення.

Існування частини першої статті 220 ГПК України дає будь-якому учаснику справи вимагати скасування рішення суду, яке ухвалювалося в строк, який перевищує робочий день судді, – з підстав порушення таємниці нарадчої кімнати, оскільки є очевидним факт, що весь цей час суддя фізично не міг перебувати в нарадчій кімнаті через потребу задоволення своїх фізіологічних потреб в їжі, відпочинку тощо.

Тому норма частини першої статті 220 ГПК України підлягає виключенню.

Частиною першою статті 310 ГПК України визначено підстави для повного або часткового скасування рішень судів нижчих інстанцій і передачі справи на новий розгляд або для продовження розгляду, якщо:

- 1) справу розглянуто і вирішено неповноважним складом суду;
- 2) в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і судом касаційної інстанції визнано підстави його відводу обґрунтованими;
- 3) судові рішення не підписано будь-яким із суддів або підписано не тими суддями, що зазначені в судовому рішенні;
- 4) судові рішення ухвалено суддями, які не входили до складу колегії, що розглянула справу;
- 5) справу розглянуто за відсутності будь-кого з учасників справи, належним чином не повідомлених про дату, час і місце судового засідання, якщо такий учасник справи обґрунтовує свою касаційну скаргу такою підставою;

6) судові рішення ухвалено з порушенням правил інстанційної або територіальної юрисдикції;

7) суд розглянув у порядку спрощеного позовного провадження справу, яка підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження;

8) суд прийняв рішення про права, інтереси та (або) обов'язки осіб, що не були залучені до участі у справі.

Слід констатувати, що перелічені вище підстави можуть бути встановлені та усунені під час апеляційного перегляду справи. Наділення Верховного Суду правом повертати справу на новий розгляд створює передумови як для зловживання суддями суду касаційної інстанції цим правом, з метою ухилення від ухвалення по справі власного рішення, в разі повного або часткового скасування рішень судів нижчих інстанцій, так і до необґрунтованого збільшення строків розгляду справи, що погіршує ефективність захисту прав суб'єктів господарювання.

Наведене свідчить про необхідність приведення положень статті 310 ГПК України до міжнародних засад здійснення судочинства шляхом виключення частини першої з цієї статті.

Встановлений ГПК України порядок перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами створює для суду, який переглядає таке рішення, суттєві проблеми під час розгляду заяви учасника справи, що негативно відображається на якості перегляду.

Так, відповідно до частин другої, третьої статті 320 ГПК України підставами для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами є:

1) істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи;

2) встановлений вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного

перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що потягли за собою ухвалення незаконного рішення у цій справі;

3) скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду.

Підставами для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є:

1) встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане;

2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи судом;

3) встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні злочину, внаслідок якого було ухвалено судове рішення.

Частиною третьою статті 325 ГПК України встановлено, що за результатами перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами суд може:

1) відмовити в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами та залишити відповідне судове рішення в силі;

2) задовольнити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, скасувати відповідне судове рішення та ухвалити нове рішення чи змінити рішення;

3) скасувати судове рішення і закрити провадження у справі або залишити позов без розгляду.

Насамперед, слід зазначити, що головним завданням суду під час розгляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є встановлення наявності таких обставин на час розгляду справи та ухвалення судового рішення, що є підставою для

скасування судового рішення та повторного перегляду справи з урахуванням нововиявлених або виключних обставин. Однак, зафіксована в пункті 2 частини третьої статті 325 ГПК України норма покладає на суд обов'язок встановивши наявність нововиявлених або виключних обставин, що впливають на ухвалене рішення, не лише скасувати таке рішення – але й одразу постановити нове судове рішення.

Така процедура передбачає, що в тому разі, якщо під час розгляду заяви про перегляд рішення за новоявленими або виключними обставинами, суд дійде висновку про їх існування, то суд повинен одночасно провести повторний розгляд справи по суті, що передбачає повторне заслуховування усіх учасників справи, дослідження письмових, електронних і речових доказів, допит свідків і проведення судових експертиз. Тим самим суд розкриває учасникам справи свій намір задовольнити заяву про перегляд рішення за нововиявленими або виключними обставинами ще в процесі розгляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами – до ухвалення відповідного судового рішення, що надає учаснику справи обґрунтовану підставу заявити судді відвід, через виявлену упередженість під час розгляду заяви.

Виходячи з цього, процедура перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами підлягає зміні і в разі, якщо суд дійде висновку про існування на час розгляду справи нововиявлених або виключних обставин, які впливають на ухвалене рішення, суд повинен постановити ухвалу про задоволення заяви, скасувати судове рішення та призначити повторний розгляд справи в загальному порядку.

Для цього пункт 2 частини третьої статті 325 підлягає викладенню в такій редакції: «задовольнити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, скасувати відповідне судове рішення та призначити повторний розгляд справи».

ГПК України містить розділ VI, який визначає процедуру здійснення судового контролю за виконанням судових рішень, ухвалених у порядку

господарського судочинства, що повністю відповідає міжнародним стандартам здійснення правосуддя.

Згідно з частиною другою статті 343 ГПК України, у разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність неправомірними і зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника).

Таким чином, положення цієї статті наділяють господарський суд правом ухвалення судового рішення виключно зобов'язального характеру, яке покладає на державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця обов'язок усунути встановлене судом порушення та поновити порушене право заявника, при цьому не надає господарському суду право самостійно скасовувати рішення перелічених осіб, яке визнано незаконним, що знижує ефективність судового контролю за виконанням судових рішень, оскільки на відміну від судового рішення про визнання рішення державного або приватного виконавця незаконним і його скасування, яке має пряму дію, рішення зобов'язального характеру передбачає необхідність ухвалення вищестоящою посадовою особою органу державної виконавчої служби постанови про скасування рішення державного виконавця, яке визнана судом незаконним; при цьому Закон України «Про виконавче провадження» взагалі не визначає хто повинен скасувати рішення приватного виконавця, в разі визнання його незаконним господарським судом, що є суттєвим недоліком цього Закону та ускладнює реальний захист прав учасників виконавчого провадження.

З наведених вище підстав частину другу статті 343 ГПК України доцільно викласти в такій редакції: «у разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність неправомірними і скасовує оскаржуване рішення та/або зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника)».

Найбільшою інституційною проблемою господарського процесуального права України наразі є дотримання принципу легітимності (законності) діяльності суду, що має особливе значення, оскільки будь-яке судове рішення є таким, що не відповідає вимогам статті 6 Конвенції, якщо воно ухвалено судом, утвореним всупереч національному законодавству.

З цієї точки зору особливе занепокоєння викликає порядок утворення та функціонування Верховного Суду.

Проблема полягає в тому, що в проекті Закону № 1401-VIII про внесення змін до Конституції України, який був схвалений Конституційним Судом України, йшлося не про ліквідацію, а про перейменування Верховного Суду України на Верховний Суд; сама ж Конституція України не містить норм, які передбачають можливість ліквідації Верховного Суду України, що має конституційний статус найвищого органу судової влади, в зв'язку з чим не може бути ліквідований іншим органом державної влади – Верховною Радою України, оскільки в такому випадку порушуються встановлені Конституцією засади поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та створюються передумови для узурпації влади органом законодавчої влади України.

Ліквідація Верховного Суду України та створення на його базі нового найвищого суду в системі судоустрою України – Верховного Суду, фактично відбулися на підставі Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII, що викликає сумнів у правильності цієї процедури та її конституційності в багатьох науковців і практиків, оскільки, виходячи з ієрархії законодавчих актів, звичайний закон не може змінювати правові засади, встановлені Конституцією України, яка є Основним законом держави.

Ліквідувавши Верховний Суд України законодавець не визначив його правонаступника, що стало підставою для цілком обґрунтованої відмови Верховного Суду України передавати свої архівні справи та жорсткий диск із електронними копіями судових рішень до новоствореного Верховного Суду.

3 жовтня 2016 р. Пленум Верховного Суду України звернувся з поданням до Конституційного Суду України з приводу перевірки на відповідність Конституції України окремих норм Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII. На жаль, вказане подання до цього часу Конституційним Судом України по суті не розглянуто, що дозволило створити Верховний Суд, який вже повноцінно виконує функцію касаційного суду, і розпочати процедуру ліквідації Верховного Суду України.

За відсутності рішення Конституційного Суду України подальшим кроком суддів Верховного Суду України, які з 15 грудня 2017 р. фактично відсторонені від здійснення правосуддя, може бути звернення до Європейського суду з прав людини і, в разі задоволення їхньої скарги, наслідки для всієї судової системи України будуть непередбачувані.

Неоднозначним є й питання доцільності введення до структури Верховного Суду 4-х касаційних судів (кримінального, цивільного, господарського, адміністративного), які спеціалізуються на розгляді кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справ і діють як суди касаційної інстанції, проте не як відокремлені судові установи, а в складі Верховного Суду, який також має статус касаційного суду та діє в складі Великої Палати, що складається з 21 судді, при цьому має повноваження переглядати судові рішення перелічених касаційних судів Верховного Суду, які ухвалено ними як судами касаційної інстанції.

Зазначене дає підстави вважати Верховний Суд судом подвійної касації, аналогів якому немає в світі. Одночасно, необхідно відзначити, що подвійна касація не передбачена статтею 129 Конституції України, яка визначає основоположні засади судочинства в Україні.

Отже, проведений аналіз положень чинного ГПК України дозволив виявити наявність в цьому Кодексі окремих положень, які знижують ефективність судового захисту прав учасників господарських відносин і запропонувати законодавчі зміни, спрямовані на їх усунення.

Висловлено обґрунтовані сумніви щодо належного дотримання державою Україна критерію легітимності (законності) діяльності Верховного Суду, остаточне розв'язання яких можливо лише після розгляду по суті Конституційним Судом України подання Верховного Суду України про перевірку на відповідність Конституції України окремих норм Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило здійснити вирішення наукового завдання, яке полягає в обґрунтуванні теоретичних пропозицій та розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо визначення пріоритетних напрямів модернізації господарського законодавства як передумови сталого розвитку України.

На підставі проведеного дослідження сформульовано наступні *основні висновки*:

1. Аргументовано, що під впливом концептуальних засад сталого розвитку мають відбутися трансформації у методологічній основі побудови ключових елементів та категорій господарського законодавства, що неодмінно потребуватиме відповідної кореляції з доктринальними напрацюваннями у межах науки господарського права.

2. Відзначається, що набуває актуальності питання втілення положень концепції сталого розвитку у принципи як господарювання, так і господарського права. Зокрема, пропонується розширити перелік загальних принципів господарювання шляхом доповнення ст. 6 ГК України новим абзацом наступного змісту: «забезпечення сталого розвитку з метою дотримання балансу у реалізації екологічної, економічної та соціальної політики держави, пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської діяльності». Додатково пропонується використати вищенаведене формулювання у тій же редакції чи з певними змінами як позначення одного з принципів господарського права.

3. Стверджується, що правовий господарський порядок, який згадується у ст. 5 ГК України, має стати практичним комплексним механізмом реалізації державної політики у сфері економіки, змістовно охоплюючи не лише конституційно-правові принципи, що містяться у змісті зазначеної правової

норми, але і міжгалузеві (які згадуються у тексті ГК України), галузеві (науки господарського права) правові принципи та принципи сталого розвитку.

4. Сформульовано думку про те, що розширення інструментальної бази правового господарського порядку дозволить створити систему індикаторів, ступінь дотримання яких стане критерієм оцінки ефективності впливу норм господарського законодавства на економічні відносини, у тому числі ті, що мають тісний взаємозв'язок з відносинами екологічного та соціального характеру. Зокрема, відзначається, що вказане могло б отримати втілення у державній регуляторній політиці у якості методологічної основи для оцінки потенціалу регуляторних актів. Додатково наголошується на можливості впровадження системи індикаторів правового господарського порядку у правотворчу роботу Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, що може отримати вияв у виділенні комплексного розділу у пояснювальних записках до проектів нормативно-правових актів. Обґрунтовано положення про доцільність використання системи індикаторів правового господарського порядку у експертній діяльності, зокрема, під час оцінки законопроектів Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України.

5. Запропоновано забезпечити системний підхід до поєднання економічного і екологічного вимірів у правовому регулюванні господарських відносин за напрямками: 1) інтеграції цілей сталого розвитку до основ правопорядку у сфері господарювання; 2) інтеграції принципу екологізації господарської діяльності в систему загальних принципів господарювання; 3) розширення предметних меж регулювання господарського законодавства; 4) інтеграції в структуру ГК України блоку норм щодо правового регулювання відносин в енергетиці.

6. Аргументовано, що принципи сталого розвитку мають набути характеру відправних для формування державної економічної стратегії та тактики. У зв'язку з цим обґрунтовується доцільність відображення у ст. 11 ГК України

норми про те, що прогнозування та планування економічного і соціального розвитку здійснюється із дотриманням принципів сталого розвитку.

7. Підтримується думка про те, що модернізація господарського законодавства має відбуватися на базі ГК України. У зв'язку з цим доводиться доцільність передбачення у структурі глави 1 «Загальні положення» Кодексу окремої статті або внесення змін та доповнень до змісту ст. 7 «Нормативно-правове регулювання господарської діяльності», визначивши співвідношення норм ГК України з іншими актами законодавства України, керівні засади, які б встановлювали порядок внесення змін до Кодексу. Запропоновано за аналогією скористатися підходом, який закріплено в ч. 2 ст. 4 Цивільного кодексу України. В той же час, висловлено застереження про те, що на відміну від системи актів цивільного законодавства України, спрямованих на регламентацію особистих немайнових та майнових відносин, доцільність внесення змін до ГК України має визначатися не лише фактом підготовки окремого закону, який у інший спосіб регулюватиме господарські відносини, але і результатами попереднього аналізу його регуляторного впливу на відповідну сферу відносин.

8. Доводиться, що у процесі визначення правових засад національної економічної політики відбувається конфлікт цілей сталого розвитку України та інших країн чи їх об'єднань у контексті виконання дво – та багатосторонніх угод, що призводить до порушення національного економічного суверенітету. У зв'язку з цим запропоновано закріпити на конституційному рівні принцип правової ідентичності держави, який одночасно має стати одним з принципів сталого розвитку України, реалізації її стратегії та тактики рушійних перетворень у соціально-економічній сфері.

9. Аргументовано положення про те, що доцільно змінити концептуальні засади реалізації державної регуляторної політики з метою досягнення цілей сталого розвитку. Державну регуляторну політику варто реалізовувати таким чином, щоб акцентувати увагу не лише на скороченні витрат, які тягнуть за

собою регуляторні акти, зокрема для бізнесу, але і на підтримці довгострокових цілей держави.

10. Відзначається, що аналіз регуляторного впливу згідно із Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» слід доповнити оцінкою екологічного та соціального ефектів. Для цього необхідна методологічна основа, яка розглядає сталий розвиток як основу для проведення оцінки регуляторного впливу, а не лише як один із напрямів для оцінки. У зв'язку з цим висловлено думку про доцільність запровадження поняття «оцінка сталого розвитку», яке у зарубіжній літературі визначають як засіб, що допомагає суб'єктам, які приймають рішення та формують політику, вирішувати, які заходи мають бути вжиті або навпаки, з метою зробити суспільство більш сталим.

11. Наголошується, що для української науки та практики правотворення може представляти значний інтерес вивчення досвіду імплементації окремими європейськими державами на національному, регіональних і місцевих рівнях усього комплексу - ланцюжка засад сталого розвитку ЄС - Стратегії, програмних і тактичних рішень, керівних настанов, рекомендацій, законодавчих актів у галузі економічного зростання та в окремих галузях, що йому сприяють. Окрім того, доцільним є здійснення порівняльних досліджень стратегічних і програмних документів щодо сталого розвитку, якими оперують на теренах ЄС, та які мають три взаємопов'язані рівні. Зокрема, предмет подальших досліджень можна було б визнати виявлення особливостей і співвідношення між: 1) національними стратегіями сталого розвитку держав-членів ЄС і програмами їх виконання; 2) національними та наднаціональними (регіональними) стратегіями і відповідними програмами; 3) національними, наднаціональними стратегіями та Стратегією ЄС щодо сталого розвитку.

12. Відзначається ключова роль принципу справедливості у забезпеченні досягнення цілей сталого розвитку.

Зокрема, у контексті впровадження принципу справедливості у сферу оподаткування доходів громадян, запропоновано внести зміни до податкового

законодавства України шляхом закріплення положення про надання податкової соціальної пільги у вигляді зменшення розміру оподатковуваного доходу на розмір мінімальної заробітної плати (на відміну від чинного підходу, який передбачає зменшення розміру оподатковуваного доходу на певний встановлений відсоток, якщо такий дохід не перевищує прожитковий мінімум).

13. Наголошується на важливості підвищення ефективності екологічної політики. Задля досягнення зеленої трансформації економіки важливим є приведення фінансової системи у відповідність із цілями сталого розвитку, враховуючи те, що вона є тією сферою, де приймаються інвестиційні рішення.

Аргументовано, що фінансування в екологічно безпечні підприємства вимагає нових підходів до організації та правового забезпечення цього процесу, зокрема, розробки та врегулювання на законодавчому рівні фінансових інструментів та механізму їх застосування в Україні. Інтеграція принципів екологічної і соціальної справедливості в кредитні рішення є лише першим кроком у створенні такої грошово-кредитної політики, яка б сприяла сталому розвитку в країні.

14. Відзначається, що питання забезпечення екологічної безпеки мають отримати втілення у фундаментальних національних інтересах України, передбачених Законом України «Про національну безпеку України».

15. Аргументовано, що основним напрямом модернізації правового регулювання у сфері виробництва та використання біомаси як джерела енергії на засадах сталого розвитку доцільно визнати уведення критеріїв сталості для різних видів біопалива. Для його реалізації потрібно: імплементувати критерії сталості для транспортного біопалива та біорідини, що встановлені Директивою 2009/28/ЄС; частково впровадити нові критерії сталості, закріплені в Директиві 2018/2001; поєднати окремі підходи щодо критеріїв сталості, визначені в обох директивах, з метою досягнення найкращого регулюючого ефекту; провести адаптацію до критеріїв сталості енергетичного та суміжного з ним законодавства. Уведення критеріїв сталості створить передумови для вдосконалення механізму стимулювання виробництва електричної енергії з

біомаси, а саме такого його важливого елемента, як «зелений» тариф. Зокрема, пропонується застосовувати цей тариф лише до тих виробників електричної енергії, що використовують стале біопаливо.

16. Аргументовано, що екологічні проблеми потребують нагального вирішення із врахуванням специфіки оцінки підтримки проектів, спрямованих на захист навколишнього середовища, а також більш широкої гнучкості у тлумаченні критеріїв оцінки державної допомоги на сумісність для конкуренції.

Встановлено, що політика в галузі конкуренції та політика державної допомоги є взаємозалежними стосовно забезпечення належного функціонування ринку, а також корекції “провалів” ринку, які можуть статися в економіці країни. Трансформація державної допомоги з галузевої на горизонтальну є пріоритетною складовою державної економічної політики у контексті виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Тому довгострокова мета щодо державної допомоги будь-якої держави, яка орієнтується на політику державної допомоги ЄС має зосередитися на горизонтальних цілях, які менш спотворюють конкуренцію, не справляють значного впливу на вільну торгівлю, а також здатні досягти цілей сталого розвитку. Крім того, необхідним є нормативне закріплення принципу переваги надання горизонтальної державної допомоги.

17. Аргументовано, що впровадженню концепції сталого розвитку в Україні має сприяти використання публічних закупівель стратегічно, а не лише в якості засобу для ефективного та раціонального використання державних коштів, що вимагає зміни підходу до системи публічних закупівель на основі принципу справедливості у контексті відповідальності за майбутні покоління. Для цього слід визнати публічні закупівлі в якості засобу досягнення таких цілей.

Доводиться, що цілі з реалізації завдань екологічної та соціальної політики не суперечать, а виступають взаємодоповнюючими «традиційній» цілі публічних закупівель, зокрема придбання товарів, робіт та послуг на найкращих умовах за наявних ресурсів, що часто передбачає закупівлю товарів

найвищої якості за найменшу ціну. Обґрунтовано, що, з урахуванням глобальних Цілей сталого розвитку, слід інтегрувати екологічний та соціальний компоненти, або компонент сталого розвитку як складову «найкращого результату» під час закупівлі.

18. Відзначається, що перехід України до сталого розвитку, її економічна та соціальна інтеграція до європейського і світового співтовариства, вимагають запровадження сучасних практик взаємодії у трикутнику держава, бізнес і суспільство. Така взаємодія сприяє розвитку демократії й забезпечує дотримання фундаментальних прав людини, посилює діалог та взаємну відповідальність сторін, створює умови для забезпечення добробуту та стабільного розвитку країни, підвищення соціальних стандартів, захисту навколишнього середовища.

19. У контексті модернізації правового забезпечення інвестиційної привабливості України визначено наступні пріоритетні напрями:

1) необхідно забезпечити стійкий взаємозв'язок елементів інвестиційної привабливості України, якими є: інвестиційна політика держави; податкова політика держави; забезпечення доступної, прозорої та ефективної системи захисту прав інвесторів; податкові та інші стимули;

2) потрібно забезпечити поєднання динамічності та стабільності інвестиційної і податкової політики держави;

3) необхідно забезпечити регіональну специфіку інвестиційної та податкової політики держави;

4) доцільно передбачити диференційовану систему податкових та інших стимулів у тих галузях економіки й на тих територіях, де це потрібно державі;

5) необхідно законодавчо встановити загальні та спеціальні способи захисту прав інвесторів, які дозволять реально, а не декларативно вирішувати проблеми й захищати інтереси інвесторів;

6) необхідно забезпечити баланс публічних та приватних інтересів у процесі правотворчості і правореалізації.

20. Аргументовано, що підвищення інвестиційної привабливості України неможливо забезпечити без створення передумов для здійснення чесного і неупередженого правосуддя, що Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» віднесено до безпекового фактору України. У зв'язку з цим наголошено, що створення в Україні чесного і неупередженого правосуддя неможливо без імплементації до національного законодавства сучасних міжнародних стандартів у сфері судочинства та врахування досвіду організації діяльності судової гілки влади провідних демократичних країн світу.

Слід відзначити, що у роботі містяться й інші не менш цікаві наукові положення, які заслуговують на увагу читача й можуть стати підґрунтям для подальших досліджень у руслі вдосконалення системи господарського законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII, набрання чинності 1 вересня 2017 року. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011
2. Про стратегію сталого розвитку “Україна – 2020”: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 67.
3. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року (проект). URL: <https://igu.org.ua/sites/default/files/Стратегія-сталого-розвитку.pdf> (дата звернення: 06.07.2018).
4. Інструменти та механізми забезпечення сталого розвитку приморських регіонів України : аналітична доповідь, матер. круглого столу (20 грудня 2013 року, м. Одеса). Одеса, 2014. 110 с.
5. German Sustainable Development Strategy URL: https://www.bundesregierung.de/Content/DE/_Anlagen/2017/02/2017-02-27-nachhaltigkeit-neuaufgabe-engl.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 06.07.2018).
6. Проект Закону про Концепцію сталого розвитку України (№ 3234 від 25.04.2001). *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законопроекти»*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=3234 (дата звернення: 06.07.2018).
7. Проект Закону про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 3234-1 від 19.12.2001). *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законопроекти»*. URL:

- http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=11647 (дата звернення: 06.07.2018).
8. Проект Постанови про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 5749 від 02.07.2004). *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України* «Законопроекти». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5749&skl=5
9. <http://rise.worldbank.org/countries> (дата звернення: 06.07.2018).
10. Ганжуров Ю. Імплементція законодавства України до європейських стандартів як комунікативний процес. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 138
11. Рада підвищила мита на брукхт всупереч Угоді про асоціацію з ЄС. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/05/17/7081854/> (дата звернення: 06.07.2018).
12. Мамутов В.К. Правове забезпечення економічного суверенітета в умовах міжнародної інтеграції. *Конституційно-правові основи державного суверенітета України*: доклад на методологічному семінарі НАН України. Донецьк: Ін-т економіко-правових досліджень НАН України, 2011. 92 с.
13. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 462. (Зі змін. та допов.).
14. Щербина В.С. До питання щодо принципів господарського права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 85–92.
15. Rawls J. *A Theory of Justice*. Revised edition. USA : Harvard University Press, 1971. 538 p.
16. Сталий розвиток: інформаційно-аналітична записка URL: <http://ipzn.org.ua/stalyj-rozvytok-informatsijno-analitychna-zapyska/> (станом на 04.07.2017 р.)
17. Ісаєнко В.М., Ніколаєв К.Д., Бабікова К.О., Білявський Г.О., Смирнов І.Г. Стратегія сталого розвитку (туристична галузь): навчальний посібник.

- К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2014. 300 с.
18. Поняття сталого розвитку. Критерії та принципи. Екологічна домінанта сталого розвитку URL: http://pidruchniki.com/ekologiya/ponyattya_stalogo_rozvitku_kriteriyi_printsi_pi_ekologichna_dominanta_stalogo_rozvitku (дата звернення: 06.07.2018).
19. Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 р. № 1071. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilov> (дата звернення: 06.07.2018).
20. Концепція модернізації хозяйственного законодательства на базе Хозяйственного кодекса Украины (Проект). *Проблеми господарського права і методика його викладання*: зб. наук. пр. / наук. ред.: Мамутов В.К. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. С. 417 – 443.
21. Шаповалова О.В. Адаптація господарського законодавства до вимог сталого розвитку: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.04; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк, 2007. 511с.
22. Цілі сталого розвитку: Україна: національна доповідь 2017 URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf (дата звернення: 06.07.2018).
23. Next steps for sustainable European future. European action for sustainability . European Commission COM (2016) 739 final. 22.11.2016 URL: https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/communication-next-steps-sustainable-europe-20161122_en.pdf].
24. Better Regulation «Toolbox» URL: http://ec.europa.eu/smart-regulation/guidelines/docs/br_toolbox_en.pdf
25. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 9. Ст. 79.

26. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20.03.2018 № 2354-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 20.04.2018. № 16. Ст. 138
27. Pope J., Annandale D., Morrison-Saunders A. Conceptualising sustainability assessment. *Environmental Impact Assessment Review*. 2004. № 24. P. 595-616.
28. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 25. Ст. 195
29. National action plans. URL: <https://ec.europa.eu/energy/node/71>
30. Sustainable development in the European Union. A statistical glance from the viewpoint of the UN Sustainable Development goals. Eurostat. 2016. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7745644/KS-02-16-996-EN-N.pdf/eae6b7f9-d06c-4c83-b16f-c72b0779ad03>
31. Renda A. How can Sustainable development Goals be “mainstreamed” in the EU’s Better Regulation Agenda? URL: https://www.ceps.eu/system/files/Better%20regulation%20and%20sustainable%20development_CEPS%20Policy%20Insights_%20A_Renda.pdf
32. Король В.І. Правові детермінанти та бар’єри для реалізації експортних стратегій суб’єктів зовнішньоекономічної діяльності України у межах зон вільної торгівлі з ЄС та країнами СНД. *Права особи і правові механізми їх реалізації у сфері господарювання* : зб. наук. праць. К. : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2013. С. 101 – 120.
33. Handbook for trade sustainability impact assessment: second edition. - 2016 URL: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/april/tradoc_154464.PDF.
34. Trade sustainability impact assessment of the negotiations on a free trade area between the EU and Ukraine. Position Paper URL: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2009/may/tradoc_143165.pdf
35. Про внесення змін до закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб’єктів підприємницької діяльності, пов’язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» щодо тимчасової заборони

- експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді: Закон України від 09.04.2015 № 325-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 31. Ст. 291.
36. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницькою діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» (щодо мораторію на експорт лісо- та пиломатеріалів у необробленому вигляді) : Пояснювальна записка. № 1362 від 10.12.2014. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законопроекти»*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52828
37. Вайцекер, Вийкман А, Капіталізм, недалекоглядність, населення і руйнування планети. Доповідь Римського клубу. Видавництво: Самміт-книга. 2019. 276 с.
38. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>
39. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/control/uk/index>
40. Мамутов В., Ющик А. Без общегосударственного планирования экономику и страну не поднят. *Голос України*. 23 июня 2010 г. С. 8.
41. Національний банк удосконалив методику підрахунку обсягу приватних грошових переказів в Україну та уточнив їх оцінки за 2015-2017 рр. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=66326691&cat_id=55838
42. Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015–2017 роки / Національний банк України. Департамент статистики та звітності. Київ, 2018. 29 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=66364144>.
43. Куценко В.О. Детермінанти трудової міграції населення України. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2011. № 3 (54). С. 11-19.

44. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с
45. Про що насправді йдеться у міграційному пакті ООН URL: <https://www.dw.com/uk/про-що-насправді-йдеться-у-міграційному-пакті-оон/a-46663258>
46. Перекази мігрантів з-за кордону та можливі заходи щодо їх заохочення та ефективного використання. Аналітична записка URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1276/>
47. Задихайло Д.В. Модель національної економіки в координатах балансу економічної влади (правовий аспект) URL: http://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/doi_pdf/ekon_teor_2018_01/ekon_teor_2018_01_124-136.pdf (дата звернення: 23.05.2019)
48. Migration and remittances data. URL: <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (дата звернення: 20.05.2019)
49. Ливан – персональные денежные переводы к получению в текущих ценах (процент от ВВП). URL: <https://knoema.ru/atlas/Ливан/topics/Экономика/Платежный-баланс-Счет-текущих-операций/Персональные-денежные-переводы-к-получению-в-текущих-ценах-percent-от-ВВП> (дата звернення: 20.05.2019)
50. Ливан – Валовой государственный долг URL: <https://knoema.ru/atlas/Ливан/topics/Экономика/Финансовый-сектор-Государственные-финансы/Государственный-долг> (дата звернення: 20.05.2019)
51. Чому перекази з-за кордону не допомагають, а шкодять економіці — дослідження МВФ URL: <https://nachasi.com/2018/09/18/chomu-perekazy-ne-dopomogayut/> (дата звернення: 20.05.2019)
52. Migrant remittance inflows URL: <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (дата звернення 20.05.2019)

53. Зупинити відтік молоді можна лише якістю освіти. URL: <https://osvita.ua/vnz/59118/> (дата звернення: 20.05.2019)
54. Образование в Ливане. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%B2_%D0%9B%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5
55. Global Innovation Index 2018. URL: <https://www.wipo.int/publications/ru/details.jsp?id=4330> (дата звернення: 25.05.2019)
56. Чому перекази з-за кордону не допомагають, а шкодять економіці — дослідження МВФ URL: <https://nachasi.com/2018/09/18/chomu-perekazy-ne-dopomogayut/> (дата звернення: 20.05.2019)
57. Квартирне питання: Наскільки зростуть ціни на житло в 2019 році URL: <https://ua.112.ua/statji/kvartyrne-pytannia-naskilky-zrostut-tsiny-na-zhytlo-v-2019-rotsi-476502.html> (дата звернення: 20.05.2019)
58. Соболев Ю. Пострадянська Росія. «Дзеркало тижня. Україна». № 8. 04 березня 2011. URL: <http://www.dt.ua/newspaper/articles/76834> (дата звернення: 20.05.2019)
59. Основні показники зовнішньої торгівлі в Україні. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/zovnishni_rinki/osnovni_pokazniki_zovnishnoi_torgivli_ukraini (дата звернення: 20.05.2019)
60. Про державний бюджет України на 2015 рік: Закон України від 28.12.2014 р. № 80-VIII. Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-19>
61. Про Державний бюджет України на 2016 рік: Закон України від 25.12.2015 р. № 928-VIII. Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-19>
62. Про Державний бюджет України на 2017 рік: Закон України від 21.12.2016 р. № 1801-VIII. Інформаційно-пошукова система Верховної

- Ради України «Законодавство України».* URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>
63. Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 07.12.2017 р. № 2246-VIII. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України».* URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>
64. Про Державний бюджет України на 2019 рік: Закон України від 23.11.2018 р. № 2629-VIII. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України».* URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19>
65. Україна: перспективи розвитку прогноз економічного і соціального розвитку України на 2019-2021 роки URL:
<https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-prognozu-ekonomichnogo-i-socialnogo-rozvitku-ukrayini-na-20192021-roki>
66. Про державне прогнозування та стратегічне планування в Україні. Проект закону. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/T991120> (дата звернення: 20.05.2019)
67. Про наукову та науково-технічну діяльність. Закон України від 26.11.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2016 р. № 3. Ст. 25.
68. Статут національної академії наук України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-16>
69. Brundtland Report. United Nations World Commission on Environment and Development. Chapter 2. Towards Sustainable Development, 1987. URL:
https://en.wikisource.org/wiki/Brundtland_Report/Chapter_2._Towards_Sustainable_Development
70. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (Official Journal C 326, 26/10/2012 P. 0001 – 0390). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>
71. Elkington, J. *Cannibals With Forks : Triple Bottom Line of 21st Century Business*. John Wiley & Son Ltd, 1999, 425 p. URL:

- <https://www.amazon.com/Cannibals-Forks-Triple-Century-Business/dp/1841120847>
72. Lisbon European Council meeting of 23 and 24 March 2000. Presidency Conclusions. URL: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- 73.«A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development». Communication from the Commission of the European Communities (Brussels, 15.5.2001, COM(2001)264 final). URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/archive/innovation/pdf/library/strategy_sustdev_en.pdf
- 74.Consolidated Version of the Treaty on European Union (Official Journal of the European Union C 326/13, 26.10.2012). URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
- 75.Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987. URL: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>
- 76.Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй A/RES/42/187 від 11 грудня 1987 року. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/42/187>
- 77.Council Directive 2003/96/EC of 27 October 2003 restructuring the Community framework for the taxation of energy products and electricity. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003L0096:en:HTML>
- 78.Green Paper on market-based instruments for environment and related policy purposes. Commission of the European Communities (Brussels, 28.3.2007, COM(2007) 140 final). URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/consultations-get-involved/tax-consultations/green-paper-market-based-instruments-environment-related-policy-purposes_en
- 79.Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Sustainable Consumption and Production and Sustainable

- Industrial Policy Action Plan (Brussels, 16.7.2008, COM(2008) 397 final).
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0397>
- 80.Ecodesign and Energy Labelling. URL:[https://ec.europa.eu/growth/ single-market/european-standards/harmonised-standards/ecodesign_en](https://ec.europa.eu/growth/single-market/european-standards/harmonised-standards/ecodesign_en)
- 81.Regulation (EC) No 106/2008 of the European Parliament and of the Council of 15 January 2008 on a Community energy-efficiency labelling programme for office equipment (recast version). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008R0106>
- 82.Communication from the Commission to the European Parliament, Ethe Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «Public procurement for a better environment» (Brussels, 16.7.2008, COM(2008) 400 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0400:FIN:EN:PDF>
- 83.Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: Draft Declaration on Guiding Principles for Sustainable Development (Brussels, 25.5.2005, COM(2005) 218 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52005DC0218>
- 84.«Sustainable development in the European Union» - 2009 Eurostat Monitoring Report of the EU Sustainable Development Strategy. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5703739/KS-78-09-865-EN.PDF/7ccc9240-03ae-40da-b2d8-2cc8a28df320>
- 85.Communication from the European Commission «EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth» (Brussels, 3.3.2010, COM(2010) 2020). URL: <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>
- 86.President Juncker's Political Guidelines for the next European Commission «A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change», 15 July 2014. URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-short_en.pdf

87. Council Recommendation (EU) 2015/1184 of 14 July 2015 on broad guidelines for the economic policies of the Member States and of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AJOL_2015_192_R_0009
88. Resolution of the European Council on the Stability and Growth Pact (Amsterdam, 17 June 1997 (97/C 236/01)). URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:31997Y0802\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:31997Y0802(01))
89. The German Sustainable Development Strategy (2018 Update). URL: <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/975274/1588964/1b24acbed2b731744c2ffa4ca9f3a6fc/2019-03-13-dns-aktualisierung-2018-englisch-data.pdf?download=1>; A Swedish Strategy for Sustainable Development – Economic, Social and Environmental. URL: <https://www.government.se/contentassets/3f67e0b1e47b4e83b542ed6892563d95/a-swedish-strategy-for-sustainable-development-summary>; The Austrian Strategy for Sustainable Development “A Sustainable Future for Austria”. URL: http://sdgtoolkit.org/wp-content/uploads/2017/02/The-Austrian-Strategy-for-Sustainable-Development_en.pdf; Polish Strategy for Responsible Development. URL: <https://nowyjorkonz.msz.gov.pl/resource/d216feda-3b1b-48f3-b4f1-ed44abfc9c8e>; JCR; Strategic Framework for Sustainable Development in the Czech Republic. URL: http://www.vlada.cz/assets/ppov/udrzitelny-rozvoj/The-Strategic-Framework-for-SD_2010.pdf, etc.
90. European Sustainable Development Network (ESDN). URL: <https://www.sd-network.eu/>
91. Mediterranean Strategy for Sustainable Development 2016-2025 «Investing in environmental sustainability to achieve social and economic development». URL: https://planbleu.org/sites/default/files/publications/mssd_2016-2025_final.pdf
92. Sustainable Development – Baltic 2030 «Sustainable & Prosperous Region». URL: <https://www.cbss.org/sustainable-prosperous-region/egsd-baltic-2030-2/>

- 93.«A Good Life in a Sustainable Nordic Region»: Nordic Strategy for Sustainable Development 2013-2025. URL: <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:1292569/FULLTEXT03.pdf>
- 94.Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «Next steps for a sustainable European future: European Union action for sustainability» (Strasbourg, 22.11.2016, COM(2016) 739 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2016%3A739%3AFIN>
- 95.Commission Staff Working Document «Key European action supporting the 2030 Agenda and the Sustainable Development Goals. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «Next steps for a sustainable European future: European Union action for sustainability» (Strasbourg, 22.11.2016, SWD(2016) 390 final). URL: https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/swd-key-european-actions-2030-agenda-sdgs-390-20161122_en.pdf
- 96.«Sustainable development in the European Union» Monitoring Report on Progress Towards the SDGS in an EU Context, 2018. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9237449/KS-01-18-656-EN-N.pdf/2b2a096b-3bd6-4939-8ef3-11cfc14b9329>
- 97.Leçon commémorative du Président Jean-Claude Juncker 'Nouvelles perspectives pour l'avenir de l'Europe' à la fondation Carlos de Amberes (Madrid, le 19 juillet 2018). URL: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-4609_fr.htm
- 98.European Neighbourhood Policy. Eastern Partnership. URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/eastern-partnership_en
- 99.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу

- України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.
100. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Шемшученко Ю.С. (відп. ред.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 5 : П–С. 2003. 736 с.
101. Правове забезпечення дотримання принципу справедливості в управлінні економікою: монографія / під заг. ред. В.А. Устименка. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2017. 156 с.
102. Правові засади досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю: монографія / під заг. ред. В.А. Устименка. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2018. 144 с.
103. Цвік М.В. Фундаментальні проблеми теорії права. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. К.: Вид. Дім «Юридична книга». 2005. Т. 10: Юридична наука незалежної України. С. 49–63.
104. Радько Т.Н. Теория государства и права. М.: Академический Проект, 2005. 810 с.
105. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. К.: Вид-во «Юридична думка», 2008. 344 с.
106. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3 (33/34). С. 83–96.
107. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. М.: ИНФРА–НОРМА–М, 1999. 539 с.
108. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. М.: Российское право, 1992. 320 с.
109. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

110. Доклад о мировом развитии 2006 «Справедливость и развитие». М.: Весь мир: издано для Всемирного банка, 2006. 311 с.
111. Овчаренко Р.В. Государственный механизм реализации принципа социальной справедливости: дис... докт. наук по гос. управл.: спец. 25.00.02 «Механизмы государственного управления». Донецкий государственный университет управления. Мариуполь, 2015. 380 с.
112. Лібанова Е.М. Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник НАН України*. 2017. № 5. С. 22–25.
113. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, Ю.П. Богущкий, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К. : НАН України, 2017. 336 с.
114. Прийма С.В. Справедливість при тлумаченні права: огляд аспектів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 66-76.
115. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 2132.
116. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67

- розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Ст. 1272.
117. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26.12.2011 р № 20-рп/2011. *Офіційний вісник України*. 2012. № 3. Ст. 100.
118. Рішення Касаційного адміністративного суд Верховного Суду від 3 травня 2018 року по зразковій справі № 805/402/18 (про припинення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73869341>
119. Поліщук С., Щербатюк М. Аналіз рішення ЄСПЛ у справі *Серебрянський проти України*. URL: <https://precedent.in.ua/2014/05/29/analiz-rishennya-yespl-u-spravi-serebryanskyj-protu-ukrayiny/>
120. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія. К.: Парламентське вид-во, 2004. 519 с.
121. Ющик О. Конституційне регулювання законодавчого процесу: актуальні проблеми вдосконалення. *Віче*. 2008. № 23. С. 19–20.
122. Теплюк М. Питання чинності законів України в аспекті конституційної юрисдикції. *Віче*. 2012. № 4. С. 25–28.
123. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

124. Стратегія подолання бідності, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248898080>
125. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 92. Том 1. Ст. 3248.
126. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 року № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121.
127. Середня заробітна плата за регіонами за місяць. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/reg_zp_m/reg_zpm_u/arch_zpm_u.htm
128. Epstein G.A. Central Banks as Agents of Economic Development. Institutional Change and Economic Development, New York: co-published by United Nations University Press and Anthem Press. 2014. P. 95–114.
129. An IPCC special report on the impacts of global warming of 1.5 °C URL: <https://www.ipcc.ch/sr15/> (дата звернення: 21.01.2018)
130. Weathering the Storm: Building Business Resilience to Climate Change, Center for Climate and Energy Solutions, URL: www.c2es.org/docUploads/business-resilience-report-07-2013-final.pdf (дата звернення: 21.01.2018)
131. На підприємства енергетики приходиться 65% вибросов парниковых газов в Украине URL: <http://ugmkinfo.com/2018/02/27/na-predpriyatiya-energetiki-prihoditsya-65-vyibrosoy-parnikovyyih-gazov-v-ukraine/> (дата звернення: 21.01.2018)
132. The UNEP FI Guide to Sustainable Banking 201 URL: <https://europa.eu/capacity4dev/file/11476> (дата звернення: 21.01.2018)
133. Equator Principles URL: <https://equator-principles.com/> (дата звернення: 21.01.2018)
134. Principles responsible investment URL: <https://www.unpri.org/> (дата звернення: 21.01.2018)
135. Carbon Disclosure Project URL: <https://www.cdp.net/en/info/about-us> (дата звернення: 21.01.2018)

136. Bauer R. and Hann D. Corporate Environmental Management and Credit Risk”, mimeo, Maastricht University. 2010.
137. The NBU restrains green energy lending, 2017. <http://finbalance.com.ua/news/NBU-strumenti-kredituvannya-zeleno-enerhetiki---bankiri>
138. Lipsey R.G. and Lancaster K. The General Theory of Second Best. Review of Economic Studies 24 (1). 1956. P. 11–32.
139. Розовский Б.Г. «Северный полюс» экологического права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Вип. 1. 2012. С. 188–200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2012_1_24
140. Всемирная хартия природы, принятая резолюцией 37/7 Генеральной Ассамблеи от 28 октября 1982 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml
141. Підсумковий документ саміту Організації Об'єднаних Націй по прийняттю порядку денного у сфері розвитку на період після 2015 року: Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року. URL: Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf>
142. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14 липня 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 35. Ст. 595.
143. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
144. Про основи національної безпеки: Закон України від 19 червня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.
145. Індекс екологічних показників 2018. URL: https://epi.envirocenter.yale.edu/epi-topline?country=&order=field_epi_rank_new&sort=asc

146. Індекс кліматичного ризику Germanwatch 2018. URL:
<https://germanwatch.org/en/download/20432.pdf>
147. Global Peace Index (GPI). URL:
<http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/06/Global-Peace-Index-2018-2.pdf>
148. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 55. Ст. 1903.
149. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 28. Ст. 980.
150. Джумагельдієва Г.Д. Правове регулювання господарського використання природних ресурсів : монографія / НАН України, Інститут економіко-правових досліджень. К. : Вид-во «Юридична думка», 2014. 202 с.
151. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию, принятая Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года URL:
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
152. Концепція створення загальнодержавної автоматизованої системи “Відкрите довкілля”, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2018 р. № 825-р. *Офіційний вісник України*. 2018. № 90. Ст. 2989.
153. Демографічна ситуація у січні–квітні 2018 року URL:
<http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2018/06/101.pdf> (дата звернення: 16.10.2018).
154. Статистика онкологічних захворювань в Україні. URL:
<http://uozter.gov.ua/ua/news-1-0-223-statistika-onkologichnih-zahvoryuvan-v-ukraini> (дата звернення: 16.10.2018).
155. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды Стокгольм, 1972 год. URL:

- http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml
(дата обращения: 16.10.2018).
156. Principles of Environmental Justice, Proceedings, The First National People of Color Environmental Leadership Summit. Environmental Justice : Law, Policy & Regulation. Durham, 2009.
157. Гардашук Т.В. Екологічна справедливість як критерій громадянського суспільства (рефлексія над досвідом США). *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1-2. С. 286-292.
158. Bell M.M. An Invitation to Environmental Sociology. London; New Delhi, 1998., 376 p.
159. Фильчак Р. Экологическая справедливость помогает справиться со многими проблемами на местном уровне. *Государственное управление в переходных экономиках*. 2004. № 2. С. 3.
160. Сычев А.А. Экологическая справедливость: распределение, признание, участие. *Моральная грамматика в современных обществах*. 2014. С. 113-123.
161. Антонюк У. Сучасний стан і перспективи забезпечення екологічної безпеки у сфері залізничного транспорту в Україні. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/24330/%D3> (дата звернення: 16.10.2018)
162. Небезпека ЛЕП: міф чи реальність? URL: <https://korisno.com.ua/inshe/shkdливо-zhiti-poruch-z-visokovoltnoyu-lnyu/>
(дата звернення: 16.10.2018)
163. Ringquist E. J. Environmental Justice: Normative Concerns and Empirical Evidence. Environmental Policy in the 1990s: Reform or Reaction, 3rd edition. Washington, D.C., 1997. 242 p.
164. Гор А. Земля у рівновазі: Екологія і людський дух. К.: “Інтенсфера”, 2001., 394 с.
165. Рингач Н.О. Соціальні нерівності, ризики навколишнього середовища та здоров’я. *Здоров’я нації*. 2013. № 1 (25). С. 14-19.

166. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седелника, Н. Федоровой. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
167. Honneth A. The Struggle for Recognition: the Moral Grammar of Social Conflicts. Cambridge, 1995. 215 p.
168. Bullard R. D. Unequal Protection: Environmental Justice and Communities of Color. San Francisco, 1994. 400 p.
169. Young I. Justice and the Politics of Difference. Princeton, 1990. 45 p.
170. The Grand Transition. URL: <https://www.worldenergy.org/publications/2016/world-energy-scenarios-2016-the-grand-transition>,
171. World Energy Issues Monitor, 2019. URL: <https://www.worldenergy.org/wp-content/uploads/2019/02/1.-World-Energy-Issues-Monitor-2019-Interactive-Full-Report.pdf>
172. World Energy Insights Brief 2019 Global Energy Scenarios Comparison Review Executive Summary. URL: <https://www.worldenergy.org/wp-content/uploads/2019/04/WEInsights-Brief-Global-Energy-Scenarios-Comparison-Review-Executive-Summary-R01.pdf>
173. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. *Офіційний вісник України*. 2012 р. № 83. ст. 3381.
174. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. *Офіційний вісник України*. 2004 р. № 8. Ст. 466.
175. Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, South Africa, 26 August-4 September 2002. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/478154>
176. Білоцький С.Д. Міжнародно-правові засади та інституційні механізми регулювання відносин в сфері екологічно орієнтованої енергетики: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 646 с.
177. Sustainable Energy for All A Framework for Action The Secretary-General's High-level Group on Sustainable Energy for All (A Framework Report, United Nations, January, 2012).

178. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_926
179. Проблеми управління інноваційним розвитком підприємств у транзитивній економіці: монографія / За заг. редакцією д.е.н., проф. С.М. Ілляшенка. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 582 с.
180. Рішення № 1386/2013/EU Європейського Парламенту та Ради від 20 листопада 2013 р. про Загальну програму дій Союзу з охорони навколишнього середовища до 2020 року «Жити добре в рамках обмеженості ресурсів нашої планети». *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 28.12.2013 р. L 354/171.
181. Інформаційна довідка про основні показники розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу України за квітень та 4 місяці 2019 року (за фактичними даними). URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/article?art_id=245373181&cat_id=35081
182. Лір В.Е. Енергетична політика сталого розвитку як вектор інтеграції Україна-ЄС. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2016. № 4. С. 158-176.
183. Шаповалова О.В. Адаптація господарського законодавства до вимог сталого розвитку: автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. доктора юридичних наук: спец. 12.00.04; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк, 2007. 42 с.
184. Джумагельдієва Г.Д. Напрями реконструкції правового забезпечення функціонування енергетичного ринку. *Правове забезпечення здійснення державної політики з реконструкції економіки* : монографія / під заг. ред. В.А. Устименка ; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016 С.58-71
185. Трегуб О.А. Трегуб О.А. Галузева природа правовідносин у сфері поводження з відходами. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дидоренка*. 2017. №2. С.

186. Малишева Н.Р. Екологічне право: вектори розвитку в ХХІ сторіччі. *Право України*. 2011. № 2. С. 114-123.
187. Зуєв В.А. Право поводження з відходами: проблеми формування та систематизації. Актуальні проблеми становлення і розвитку права екологічної безпеки в Україні: Матеріали наук.-практ. круглого столу, 28 березня 2014 р., м. Київ / ред. кол. М. В. Краснова [та ін.]; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Чернівці: Кондратьєв А. В., 2014. – 156 с.
188. Правове забезпечення регіоналізації здійснення державної політики з реконструкції економіки : монографія / під заг. ред. В.А. Устименка ; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 160 с.
189. Мамутов В.К. Развитие хозяйственного законодательства и хозяйственно-правовой мысли в суверенной Украине : науч. доклад; Ин-т экономико-правовых исследований НАН Украины. Донецк, 2004. 40 с.
190. Про альтернативні види палива: Закон України від 14.01.2000 р. № 1391-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 12. Ст. 94.
191. Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні на 2019 рік / Міністерство аграрної політики та продовольства України. Київ, 2019. 490 с.
192. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 р. № 555-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 24. Ст. 155.
193. Цілі сталого розвитку 2016-2030. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення: 12.05.2019).
194. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 р. № 605-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. 8 вересня (№ 167).
195. Енергоспоживання на основі відновлюваних джерел за 2007-2017 роки. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/sg/ekolog/ukr/esp_vg_u.htm (дата звернення: 12.05.2019).

196. Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 902-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 81. Ст. 2298.
197. Гелетуха Г.Г., Железна Т.А., Крамар В.Г., Кучерук П.П. Перспективи розвитку біоенергетики як інструменту заміщення природного газу в Україні: аналітична записка БАУ № 12. 2015. 23 с.
198. План дій по біомасі для України: підготовлено в рамках Нідерландсько-Українського G2G (Уряд до Уряду) проекту «Біомаса та біопалива» (G2G07UA85). 2009. 44 с. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:TgKjM_FGnEEJ:www.esco-ee.com.ua/img/BAP_UKR.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 12.05.2019).
199. Гелетуха Г., Олійник Є., Антоненко В. та ін. Проведення комплексного дослідження ринку котлів, що працюють на біомасі в Україні. Київ: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, 2016. 212 с.
200. Виробники електроенергії з біомаси в Україні. URL: <https://bio.ukr.bio/ua/news/14505/> (дата звернення: 12.05.2019).
201. Bioenergy Europe. Statistical Report 2018. 199 p.
202. Renewables 2018. Global Status Report. Paris: REN21 Secretariat, 2018. 324 p.
203. Підготовка та впровадження проектів заміщення природного газу біомасою при виробництві теплової енергії в Україні: практичний посібник / за ред. Г. Гелетухи. Київ: «Поліграф плюс», 2015. 72 с.
204. Энергия из отходов. Как в Украине зарождается биоэнергетика. URL: <http://abc.in.ua/yenergiya-iz-otkhodov-kak-v-ukraine-zarozh/> (дата звернення: 14.05.2019).
205. Підліснюк В.В., Колісник Я.М. Екологічні ризики при вирощуванні біопаливних культур. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2013. Вип. 2 (79). С. 120-124.
206. Гізбуллін Н.Г. Біопаливо – користь чи шкода. *Біоенергетика*. 2013. № 1. С. 22-25.

207. Биотопливо и продовольственная безопасность: доклад Группы экспертов высокого уровня по вопросам продовольственной безопасности и питания Комитета по всемирной продовольственной безопасности. Рим: ГЭВУ, 2013. 164 с.
208. Оболенська С.А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2017. 20 с.
209. 10 проблем биотоплива. Серьезные проблемы перспективного топлива. URL: <http://qriosity.ru/10-problems-biofuel/index.html> (дата звернення: 16.05.2019).
210. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 р. № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27-28. Ст. 312.
211. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
212. Про затвердження Порядку консервації земель: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26.04.2013 р. № 283. *Офіційний вісник України*. 2013. № 42. Ст. 1525.
213. Гелетуха Г., Драгнев С., Кучерук П., Матвеев Ю. Практичний посібник з використання біомаси в якості палива у муніципальному секторі України (для представників агропромислового комплексу). Київ: Програма розвитку ООН, 2017. 70 с.
214. Вирощування енергетичних культур в Україні є важливою складовою у напрямку заміщення газу. URL: <http://www.sae.gov.ua/uk/news/1209> (дата звернення: 22.05.2019).
215. Біопаливо: ще одне суперечливе питання. URL: <http://www.eco-live.com.ua/content/blogs/biopaliwo-sche-odne-superechlive-pitannya> (дата звернення: 20.05.2019).
216. Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC. *Official Journal of the European Union*. 5.6.2009. L 140.

217. Методичні рекомендації щодо визначення критеріїв сталості виробництва біомаси / Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку, Глобальний Екологічний Фонд. 2015. 68 с.
218. Про затвердження плану заходів з імплементації Директиви Європейського Парламенту та Ради 2009/28/ЄС: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 791-р. *Урядовий кур'єр*. 2014. 10 вересня (№ 165).
219. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку сфери виробництва рідкого палива з біомаси та впровадження критеріїв сталості рідкого палива з біомаси та біогазу, призначеного для використання в галузі транспорту» від 29.11.2017 р. № 7348. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законопроекти»*. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62987&pf35401=440119> (дата звернення: 29.05.2019).
220. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast). *Official Journal of the European Union*. 21.12.2018. L 328.
221. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку торгівлі твердими біологічними видами палива». URL: http://sae.gov.ua/sites/default/files/2_Poyasnuvalna_zapyska.doc (дата звернення: 29.05.2019).
222. Результати опитування «Ринкові умови для впровадження проектів виробництва енергії з біомаси в Україні» / Міжнародна фінансова корпорація. 2015. 46 с.
223. Рязанова Н.О. Використання фіксованого тарифу як механізму підтримки відновлюваних джерел енергії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 18, ч. 3. С. 31-34.

224. Мазур В.А., Мазур К.В. Стан і перспективи розвитку виробництва біопалива. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки*. 2011. № 1 (48). С. 24-28.
225. Рибнікова Е.Ю. Господарсько-правове стимулювання використання відновлюваних джерел енергії в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2018. 20 с.
226. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення конкурентних умов виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії: Закон України від 25.04.2019 р. № 2712-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 41.
227. UN Global Compact. URL: <https://globalcompact.org.ua/> (дата звернення: 10.05.2019)
228. 10 універсальних принципів Глобального договору ООН. URL: <http://www.un.org.ua/ua/information-centre/news/1951>(дата звернення: 10.05.2019)
229. Міжнародний стандарт ISO 26000:2010 «Настанова по соціальній відповідальності». URL: <http://aop.nmu.org.ua/ua/metodicki/specialist/opg/lzi/zakon/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%20ISO%2026000.pdf> (дата звернення: 10.05.2019)
230. Кузьмін О.Є., Пирог О.В., Чернобай Л.І., Романишин С.Б., Вацик Н.О. Соціальна відповідальність: навч. посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2016. 328 с.
231. Шаповалова О. В. Адаптація господарського законодавства до вимог ЄС щодо сталого розвитку. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 25-40.
232. SDG Compass: посібник для досягнення Цілей сталого розвитку в сфері бізнесу. GRI. UN Global Compact. WBCSD. 2015. 30 с.
233. Маркіна І.А. Світові тенденції реалізації концепції сталого розвитку. REPORTER OF THE PRAZOVSKYI STATE TECHNICAL UNIVERSITY. Section: Economic sciences. 2016, Issue 32, Volume 1 С.77-83.
234. Namit Agarwal, Uwe Gneiting and Ruth Mhlanga – RAISING THE BAR. Rethinking the role of business in the Sustainable Development Goals.

- OXFAM Discussion papers. February 2017. URL: www.oxfam.org (дата звернення: 10.05.2019)
235. Well-being of Future Generations (Wales) Act 2015. URL: <http://www.legislation.gov.uk/anaw/2015/2/contents/enacted> (дата звернення: 10.05.2019)
236. Sustainability Reporting. GRI. URL: <https://www.globalreporting.org/information/sustainability-reporting/Pages/default.aspx> (дата звернення: 10.05.2019)
237. Public procurement as a tool for promoting more sustainable consumption and production patterns: Sustainable development. United Nations Department of Economic and Social Affairs. 2008. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/no5.pdf> (дата звернення: 11.09.2018).
238. The role of public procurement policy in driving industrial development. United Nations Industrial Organization. 2017. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/2017-07/WP_8_FINAL_0.pdf (дата звернення: 15.10.2018).
239. Реформа державних закупівель. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=38c083f3-2571-466a-9583-3b43c2804ad9&title=ReformaDerzhavnikhZakupivel> (дата звернення: 25.02.2019).
240. Arrowsmith S. Horizontal policies in public procurement: a taxonomy. *Journal of public procurement*. 2010. №10 (2). P. 149–186.
241. Harmonisation of Public Procurement System in Ukraine with EU Standards 2016. Report on Green Procurement Manual. URL: http://eupublicprocurement.org.ua/wp-content/uploads/2016/09/REPORT-ON-GREEN_PROCUREMENT_MANUAL_ENG.pdf (last accessed: 05.05.2018).
242. Buying a Better World: Sustainable Public Procurement. Forum for the Future. 2007. URL: <https://www.forumforthefuture.org/sites/default/files/project/downloads/buying-better-world.pdf> (last accessed: 20.03.2018).

243. Sustainable Public Procurement. United Nations Procurement Capacity Development Centre, United Nations Environment Programme. 2012. URL: <https://europa.eu/capacity4dev/file/11429/download?token=3rKamM6J> (last accessed: 10.05.2018).
244. Sustainable Development as a Key Policy Objective of the European Union. Identifying Opportunities for Sustainable Public Procurement. ClientEarth 2011. URL: <https://www.documents.clientearth.org/wp-content/uploads/library/2011-10-01-briefing-no.1-sustainable-development-as-a-key-policy-objective-of-the-european-union-ce-en.pdf> (last accessed: 10.03.2018).
245. Choy C.A., Drazen J.C. Plastic for dinner? Observations of frequent debris ingestion by pelagic predatory fishes from the central North Pacific. *Marine Ecology Progress Series*. 2013. № 485. P. 155-163.
246. Glas A., Schaupp M., Essing, M. An organizational perspective on the implementation of strategic goals in public procurement. *Journal of Public Procurement*. 2017. № 17 (4). P. 572–605.
247. Lundberg S., Marklund P. Green public procurement and multiple environmental objectives. *Economia e Politica Industriale*. 2018. Vol. 45. Issue 1. P. 37-53.
248. Oko-Institut & ICLEI. Study on costs/benefits of Green public procurement in Europe, Part 1: Comparison of the Life Cycle Costs of Green and Non Green Products. URL: http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/eu_recommendations_1.pdf (last accessed: 13.08.2018).
249. Nsiah-Asare E., Prempeh K.B. Measuring of Ensuring Value for Money in Public Procurement: a Case of Selected Polytechnics in Ghana. Munich Personal RePEc Archive. 2016. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/70051/1/MPRA_paper_70051.pdf (last accessed: 10.08.2018).
250. What is value for money? URL: <https://www.felp.ac.uk/taxonomy/term/461> (last accessed: 08.08.2018).
251. What is best value for money? URL: <https://www.finance-ni.gov.uk/articles/definition-best-value-money> (last accessed: 08.08.2018).

252. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and Committee of the Regions Making Public Procurement work in and for Europe. COM/2017/0572 final. European Commission. 2017. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2017:572:FIN> (last accessed: 02.02.2018).
253. European Commission. Strategic Public Procurement: Facilitating Green, Inclusive and Innovative Growth. *European Procurement and Public Private Partnership Law Review*. 2017. № 2 (3). P. 219–223.
254. Green paper on the modernisation of EU public procurement policy Towards a more efficient European Procurement Market. COM/2011/0015 final. European Commission. 2011. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2011:0015:FIN> (last accessed: 14.03.2018).
255. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM (2010) 2020 final. European Commission. 2010. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52010DC2020> (last accessed: 14.04.2017).
256. Does Fair Trade contribute to sustainable development? CTA Brussels Office. 2008. URL: <https://brusselsbriefings.files.wordpress.com/2012/10/br-5-reader-br-5-fair-trade-eng.pdf> (last accessed: 01.03.2018).
257. Fair trade in public procurement in the EU. Library of the European Parliament. 2012. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2012/120334/LDM_BRI\(2012\)120334_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2012/120334/LDM_BRI(2012)120334_REV1_EN.pdf) (last accessed: 01.03.2018)
258. Buying green! (3rd edition). European Commission. 2011. URL: <http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/Buying-Green-Handbook-3rd-Edition.pdf> (last accessed: 10.03.2018)
259. Energy Efficiency Plan. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1407839592178&uri=CELEX:52011DC0109> (last accessed: 17.04.2018).

260. Directive 2012/27/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on energy efficiency, amending Directives 2009/125/EC and 2010/30/EU and repealing Directives 2004/8/EC and 2006/32/EC. European Parliament and Council of the EU. 2012. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0027> (last accessed: 17.04.2018)
261. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Sustainable Consumption and Production and Sustainable Industrial Policy Action Plan. COM/2008/0397 final. European Commission. 2011. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0397> (last accessed: 13.03.2018).
262. Circular Public Procurement in the Nordic Countries. Nordic Council of Ministers. 2017. URL: <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:1092366/FULLTEXT01.pdf> (last accessed: 12.04.2018)
263. Witjes, S., Lozano R. Towards more Circular Economy: Proposing a framework linking sustainable public procurement and sustainable business models. Resources, Conservation and Recycling, 2016. №112. P. 37-44.
264. Earth overshoot day. URL: <https://www.overshootday.org/newsroom/past-earth-overshoot-days/> (дата звернення: 20.02.2019).
265. Issues and trends in Education for Sustainable Development. UNESCO. 2018. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0026/002614/261445e.pdf> (дата звернення: 20.01.2019).
266. Why the future of consumption is circular. World Economic Forum. 2018. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/01/future-consumption-circular-economy-sustainable> (дата звернення: 20.12.2018).
267. Plastic recycling: Why are 99.75% of coffee cups not recycled? URL: <https://www.bbc.com/news/science-environment-43739043> (дата звернення: 22.01.2019).
268. McDowall, W, Geng, Y-J, Huang, B, Bartekova, E, Bleischwitz, R, Turkeli, S, Kemp, R & Domenech. Circular Economy Policies in China and Europe. *Journal of Industrial Ecology*. 2017. Vol. 21, № 3. P. 651-661.

269. Public Procurement for a Circular Economy. Good Practice and Guidance. European Commission. 2017. URL: http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/Public_procurement_circular_economy_brochure.pdf (дата звернення: 18.10.2018).
270. EU Green Public Procurement criteria for Furniture. Commission Staff Working Document. 2018. URL: http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/toolkit/furniture_gpp.pdf (дата звернення: 01.02.2019).
271. Оголошення про закупівлю «Послуга з утилізування відсортованих матеріальних ресурсів». URL: https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2015-07-20-000058?fbclid=IwAR27UwiB6QahPV8N_DFVGLR7iZ95wXW1VjpyHzaGEa7R4Kx1Lzz-zd_aFc47 (дата звернення: 15.02.2019).
272. Roadmap: Circular Public Procurement. URL: <http://www.circular-europe-network.eu/library/thematic-guidance-material/roadmap-circular-public-procurement/#1524830810649-fa04a1ba-8461> (дата звернення: 01.10.2018).
273. Turlee L. Moving Towards Performance-Based Specifications in Public Procurement. International Institute for Sustainable Development. 2013. URL: https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/specs_public_procurement.pdf (дата звернення: 03.10.2018).
274. Leasing Society. European Parliament. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/492460/IPOL-ENVI_ET\(2012\)492460_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/492460/IPOL-ENVI_ET(2012)492460_EN.pdf) (дата звернення: 18.01.2019).
275. Semple A. Socially Responsible Procurement (SRPR) under EU Law and International Agreements // European Procurement & Public Private Partnership Law Review. 2017. 12. P. 293–309.
276. Annex E Decision of the Committee on government procurement on a Work programme on sustainable procurement of 30 March 2012. WTO. 2012. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/gproc_e/annexe_e.pdf (last accessed: 14.05.2018).
277. On Public Procurement: UNCITRAL Model Law. United Nations Commission on International Trade Law. 2014. URL: <https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/procurem/ml-procurement->

- 2011/2011-Model-Law-on-Public-Procurement-e.pdf (last accessed: 15.05.2018).
278. The Role of State Aid in Creating a Green Economy. State Aid Modernisation – Recommendations to policy-makers for the review of the EU Environmental and Energy Aid Guidelines // Green European Foundation. Belgium. 2013. 28 p.
279. Bartniczak B. Granting aid in the Context of Sustainable Development Principles. *Equilibrium. Quartely Journal of Economics and Economic Policy*. 2014. Volume 9. Issue 2. P. 41-54.
280. Băcila N. The relation between state aid and economic development in the European Union. *The Romanian Economic Journal*. 2010. №. 36. P. 111 – 122.
281. Dodescu A. State aid evolution overview in European Union context during the period 2007 – 2012. *Management Strategies Journal*. 2014. Vol. 26. issue 4. P. 68 – 76.
282. Nicolaidis P. Financial engineering instruments and their assessment under EU State Aid Rules. *Bruges European Economic Policy Briefings*. Brugge. 2013. 51 p.
283. Heffron R. Energy Subsidies and the Flawed Dominance of Economics in the UK Energy Sector [Electronic resource] *Cambridge University Science and Policy Exchange*. 2013. Available at : http://www.researchgate.net/publication/259458690_Energy_Subsidies_and_the_Flawed_Dominance_of_Economics_in_the_UK_Energy_Sector.
284. Булана О.О. Державна підтримка підприємств реального сектора економіки в Україні в умовах її інтеграції у СОТ і ЄС. *Економіка України*. 2011. № 2. С. 68 – 78.
285. Державна підтримка розвитку морегосподарського комплексу України (організаційні та правові аспекти): монографія / [О.М. Кібік, О.П. Подцерковний, Ю.З. Драпайло, В.О. Котлубай та ін.]; за ред. О.М. Кібік, О.П. Подцерковного. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2014. 442 с.
286. Корчак Н.М. Цільове спрямування державної підтримки та захисту у сфері конкуренції. *Юридичний вісник*. 2010. № 4. С. 93 – 96.

287. Trebilcock M.J., Chandler M.A., Howse R. Trade and Transitions: A Comparative Analysis of Adjustment Policies. Routledge, London, New York, 1990. 277 p.
288. Annual Report on Competition Policy. Brussels: European Commission, 2009. 30 p.
289. Pisapia A. The Role of EU State Aid Policy in Enhancing the Development of the Industrial Sector. *Privredna kretanja i ekonomska politika*. god. 23. br. 2 (135). 2014. P. 45 – 64.
290. Negrescu D., Oprescu G. Politica de protecție a concurenței. București: Centrul Român de Politici Economice, 2004. 114 p.
291. State Aid Overview [Electronic resource] European Commission, Competition DG. Available at : http://ec.europa.eu/competition/state_aid/scoreboard/horizontal_objectives_en.htm.
292. Ambroziak A. State aid as an instrument for reinforcing competitiveness of polish undertakings. Necessity for retargeting of the granted aid? Warsaw: Warsaw School of Economics, 2005. 45 p.
293. Farah P.D., Otvos T. Competition Law and Trade in Energy vs. Sustainable Development: A clash of Individualism and Cooperative Partnerships? *Arizona State Law Journal*. 2018. P. 497 – 513.
294. Guidelines on State aid for environmental protection and energy 2014 – 2020: Communication from the Commission No 2014/C/ 200/01 // OJ. – C200/1 – 55.
295. Szyszczak E. Time for Renewables to Join the Market: The New Guidelines on State Aid for Environmental Protection and Energy. *COMPETITION L. & PRAC*. 2014. P. 616.
296. State aid: Commission authorises support for Metsä Fibre bio-product pulp mill in Finland [Electronic resource] New Europe. Available at : <https://neurope.eu/press-release/state-aid-commission-authorises-support-for-metsa-fibre-bio-product-pulp-mill-in-finland/>.
297. До щорічного послання Президента України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році”: аналітична доповідь; Національний ін-т стратегічних досліджень. К. : НІСД, 2015. 684 с.

298. Eurostat database [Electronic resource]. Available at : http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5719712/CH_01_2010_EN.PDF/06411786-523c-455d-a65a-499200322aab?version=1.0.
299. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01.07.2014 р. № 2749. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1173.
300. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б. Є. Патона. / НАН України, ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. Київ, 2012. 72 с.
301. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 47. Ст. 646.
302. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01 липня 2010 р. № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 524.
303. Уманець Т.В., Пінчук Г.В. Податковий кодекс України: реалії сьогодення. Стан і проблеми оподаткування в умовах мінливої економіки: матеріали XI-ої Міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 11-12 листопада 2011 р.). Донецьк: ДонНУЕТ ім. М. Туган-Барановського, 2011. С. 45-47.
304. Васильев Ю.В. Налоговый кодекс – новая ступень контроля налогоплательщиков. Стан і проблеми оподаткування в умовах мінливої економіки: матеріали XI-ої Міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 11-12 листопада 2011 р.). Донецьк: ДонНУЕТ ім. М. Туган-Барановського, 2011. С. 449-451.
305. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
306. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.
307. Семерак О. Державно-правові гарантії захисту іноземних інвестицій. *Право України*. 2001. № 5. С. 70-73.

308. Kokkinou A., Psycharis I. Foreign Direct Investments, Regional Incentives and Regional Attractiveness in Greece. Regions and Fiscal Federalism: 44th Congress of the European Regional Science Association: (25th - 29th August 2004). Porto, Portugal. 27 p. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/117204/1/ERSA2004_559.pdf (дата звернення: 20.12.2018).
309. Tancosova J. Investment attractiveness of Slovak republic and its determinants. *Економічний часопис*. 2014. № 3. С. 8-11.
310. Аранчій Д.С., Гончаренко С.А. Інвестиційна привабливість підприємств: сутність, фактори впливу та оцінка існуючих методик аналізу. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2011. Вип. 3. Т. 2. С. 59–64.
311. Tochonov I., Kalashnikova T., Hordiienko V. The role of the donetsk oblast construction sector in renovation of the territories. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 4(50). С. 5-9.
312. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: національна доповідь / під заг. ред. Е.М. Лібанової. НАН України. Київ, 2015. 168 с. URL: http://nbuviar.gov.ua/images/nauk-mon/Vidrodgennya_Donbasu.pdf (дата звернення: 14.01.2019).
313. Yefremenko V., Gavrysh O. Socio-economic consequences of military conflicts in the donetsk region and priority areas of the regional renewal. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 4(50). С. 10-14.
314. Попова Г.Ю. Проблеми відновлення економіки Донбасу в контексті модернізації локальних ринків. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3(49). С. 25-30.
315. Про затвердження державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06 серпня 2014 р. № 385. *Офіційний вісник України*. 2014. № 70. Стор. 23. Ст. 1966.
316. На Донетчине намерены развивать индустриальные парки для потенциальных инвесторов. Вчасно. Информационное агентство. 29 сентября 2017 г. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/53267-na-donetchine->

- namereny-razvivat-industrial-nye-parki-dlya-potentsial-nykh-investorov (дата звернення: 22.02.2019).
317. Витяги з Реєстру індустріальних (промислових) парків. Офіційний веб-портал Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=fe6ba4bd-355d-48b1-9979-211b399b1987&title=VitiagiZRestruIndustrialnikh-promislovikh-Parkiv> (дата звернення: 24.02.2019).
318. Про індустріальні парки: Закон України від 21 червня 2012 р. № 5018-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 22. Ст. 212.
319. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
320. Вакуленко В.Л. Пільгове оподаткування як засіб активізації залучення іноземних інвестицій (зарубіжний досвід). *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 10. Ч. 2. С. 9-12.
321. Макогон Ю. В. Причини і чинники економічної кризи в Україні в умовах військово-політичного протистояння на сході країни. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2(48). С. 220-235.
322. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / гол. ред. М.П. Бажан. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1977. М. 1. 544 с.
323. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: Рус. язык, 1989-1991. Т. 1: А-З. 1989. 699 с.
324. Словник іншомовних слів / укл. Є.І. Мазніченко, Л.П. Марченко Л.С. Шорубалка. Київ: Наук. думка, 2000. 602 с.
325. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. Москва: Сов. энциклопедия, 1972. 847 с.
326. Економічна енциклопедія. URL: <http://slovopectia.org.ua/38/53393/377463.html> (дата звернення: 25.03.2019).
327. Великий тлумачний словник сучасної української мови / головн. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.
328. Бербешкина З.А. Справедливость как социально философская категория. Москва: Мысль, 1993. 203 с.

329. Автономова Н.С. Философский язык Жака Деррида. Москва, 2011. 512 с.
330. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 року № 2'рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу): Рішення Конституційного Суду від 24 березня 2005 р. № 2/рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 13. Стор. 299. Ст. 674.
331. Кох Н.В. Правовые аспекты свободного использования изобретений, полезных моделей и промышленных образцов по законодательству РФ и Японии: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2013.
332. Безух О.В. Баланс інтересів у регулюванні господарських відносин як правовий принцип. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 151-153.
333. Пименова Е.Н. Проблема соотношения частных и публичных интересов в российском арбитражном процессуальном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Саратов, 2010. 22 с.
334. Мамутов В.К. До питання про поняття приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2(17). С. 58-61.
335. Мамутов В.К. Сближение современных систем правового регулирования хозяйственной деятельности. *Государство и право*. 1996. № 8. С. 41-51.
336. Щербина В.С. Публічні й приватні інтереси в господарських відносинах. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 28-31.
337. Крупчан О.Д. Приватно-правові та публічно-правові засади регулювання підприємницьких відносин. *Приватне право і підприємництво*: зб. наук. праць. НАН України. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва. Київ., 2013. С. 5-8

338. Вінник О.М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ: Атіка, 2003. 352 с.
339. Коваль І.Ф. Види та взаємодія приватних і публічних інтересів у сфері промислової власності. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4(44). С. 110-118.
340. Зельдина Е. Р. Обеспечение публичных и частных интересов специальным режимом хозяйствования. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 2. С. 37-41.
341. Хрімлі О. Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико-правовий аспект: монографія / НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 320 с.
342. Иеринг Р. Борьба за право / пер. Ершов С.И. Москва: Феникс, 1991. 64 с.
343. Mustafakulov Sh., Investment Attractiveness of Regions: Methodic Aspects of the Definition and Classification of Impacting Factors. *European Scientific Journal*. 2017. Vol.13, №.10. Pp. 433-449.
344. Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право. 2002. 432 с.
345. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201.
346. Європейська хартія про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_236.
347. «За демократію через право» (Венеціанської комісії) щодо незалежності судової системи: Доповідь Європейської комісії від 12-13 березня 2010 р. URL: <https://vkksu.gov.ua/userfiles/.../spil-v-vk-i-dyirektoratu.doc>.

348. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Законом від 17.07.1997 № 475/97-ВР. (Редакція від 02.10.2013). *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
349. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27.07.2006 № 2006/23. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67.
350. Висновок Консультативної ради європейських суддів від 19.11.2002 № 3(2002). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU02286>.
351. Рекомендації державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного навантаження в судах від 16.09.1986 № R (86) 12, ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи на 399 засіданні заступників міністрів 16 вересня 1986 р. *Офіційний веб-сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. URL: <https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik.../rek-86.doc>.
352. Висновок Консультативної ради європейських суддів щодо фінансування та управління судами у контексті ефективності судової влади від 23.11.2011 № 2 (2001). URL: <http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA%20%E2%84%96%203.pdf>
353. Резолюція про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах від 18.02.1976 № 76: ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 254 засіданні заступників міністрів 18 лютого 1976 р. *Офіційний веб-сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. URL: <https://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik.../rez-76.doc>.
354. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981 № R (81). *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України*

- «Законодавство України». URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
355. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя від 28.02.1984 № R (84) 5. *Офіційний веб-сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. URL:
<https://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik.../rek-84.doc>.
356. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо примусового виконання від 09.09.2003 № Rec (2003) 17. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_868.
357. Керівні принципи ООН з питань підприємницької діяльності в аспекті прав людини. *Офіційний інтернет-сайт Інституту економіко-правових досліджень НАН України*. URL: <http://www.iepd.kiev.ua>.
358. Коверзнев В.О. Міжнародно-правові засади судового захисту прав людини в підприємницькій діяльності. *Зміцнення засад у сфері бізнесу та прав людини: драйвери для України: збірник науково-практичних матеріалів міжнародного проекту*. Наук. ред. В.А. Устименко. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2019. 200 с.
359. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 жовтня 1978 р. в справі «Zand v. Austria». URL:
[http://minust.myapp.com.ua/storage/articles/ZAND%20v.%20AUSTRIA%20%20\[Ukrainian%20Translation\]%20by%20OSCE%20Ukraine](http://minust.myapp.com.ua/storage/articles/ZAND%20v.%20AUSTRIA%20%20[Ukrainian%20Translation]%20by%20OSCE%20Ukraine).
360. Кодекс судової етики: затверджено XI черговим з'їздом судді України 22 лютого 2013 р. *Інформаційно-пошукова система Верховної Ради України «Законодавство України»*. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#n4>.
361. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 № 3262-VI (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 15. Ст. 128.
362. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 14. Ст. 87.

363. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30. Ст. 542.
364. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. С. 27.
365. Господарський процесуальний кодекс України від 01.11.1991 № 1798-XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
366. Коверзнев В.О. Характеристика окремих засад (принципів) господарського судочинства. *Перші наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова* : матеріали круглого столу (8 лютого 2019 р., м. Київ). Наук. ред. В.А. Устименко. НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. 264 с.
367. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба / (Відп. ред. В.С. Бігун). Київ, 2009. 316 с. (Бібліотека Міжнародного часопису «Проблеми філософії права»).
368. Нерсисянц В.С. Філософія права. Учебник для вузов. М.: Издательская группа ИНФА-М – НОРМА. 1997. 652 с.
369. Джабраїлов Р.А. Принцип справедливості як основа трансформації економіко-правової системи держави. *Вісник НАН України*. 2017. № 7. С. 74-80.
370. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії: Пер. з нім. К., 2006. 436 с.
371. Хеффе Отфрид. Справедливість: Філософське введення / Пер. с нем. О.В. Кильдюшова под ред. Т.А. Дмитриєва. М., 2007. 192 с.
372. Дигести Юстиніана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л.Л. Кофанов. М.: Статут, 2002. Т. 1. Книги I-IV. 584 с.
373. Іванюта Н. В. Функції господарського процесуального права: теоретико-практичні аспекти : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 516 с.

374. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: проблема справедливості; пер. з нім. О. Мокровського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
375. Браєн Бікс. Теорія природного права. Філософія права; пер. з англ. П. Таращука. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. 1254 с.
376. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваіте, 2016. 392 с.
377. Коверзнев В. О. Господарсько-правове забезпечення кооперації в Україні : монографія / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Чернігів: ТОВ «Видавництво Поліграф», 2017. 383 с.
378. Spranger E. Lebensformen. Geistwissenschaftliche Psychologie. Halle: Niemeyer, 1914. S. 416–522 p.
379. Фуллер Л. Мораль права; пер.с англ. Т. Даниловой. Москва ; Челябинск : ИРИСЭН, Социум, 2016. 308 с.
380. F.C.v. Savigny, Vom Beruf unserer Zeit fur Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814. 355 p.

Наукове видання

**ГОСПОДАРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ**

Монографія

Українською мовою

Відповідальний за видання Р.А. Джабраїлов
Редактор Р.А. Джабраїлов
Технічний редактор О.М. Єрмоленко

Інститут економіко-правових досліджень НАН України
01032, Київ 32, бульв. Т. Шевченка, 60

Підписано до друку 24.07.2019.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.

Ум. друк. арк. 20,0. Ум. фарб.-відб. 20,0. Обл.-вид. арк. 18,6.

Зам. 0068. Тираж 70 прим.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел.: (0462) 972-664